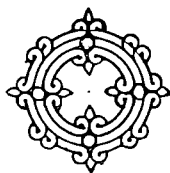

А К А Д Е М И Я Н А У К Г Р У З И Н С К О Й С С Р

Е. ТАКАЙШВИЛИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
ЭКСПЕДИЦИЯ
1917 ГОДА
В ЮЖНЫЕ ПРОВИНЦИИ
ГРУЗИИ

Издательство Академии наук Грузинской ССР

Т Б И Л И С И
1960

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ა. თაყაიშვილი

1917 წლის
ზაქოლომოვი
მ. ქსედიცია
ს. ხ. ს. ს. ს.
საქართველო

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
თბილისი
1960

რედაქტორი ა. შანიძე

სარჩევი

შესავალი	გვ.	გვ.
1. საქართველოს სამხრეთი პროვინციები	1	3. ტაძრის ე. . . რები 61
2. სამი არქეოლოგიური ექსპედიცია	2	4. გუმბათის ელი 62
3. 1917 წლის ექსპედიცია	—	5. ტაძრის ე. . . სადები და ქანდაკებან-ჩუქურ- თმოვანი სამკაული 63
4. რამდენიმე სიტყვა 1917 წლის ექსპედი- ციის შედეგების შესახებ	4	6. წარწერები 64
5. ლიტერატურა კოროხის ხეობის არქეო- ლოგიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ	6	7. მოხატულობა 65
I. იუხნის საძვარე		8. მცირე ერთ-ნაეიანი ბაზილიკა, დავით კურაპალატის მიერ აშენებული (976— 981 წწ.) 66
1. ტაძრის მდებარეობა	7	9. მთავარი ტაძრის შემდეგ აშენებულ მცირე ეკლესიათა ნაშთები —
2. ტაძრის აშენების ისტორია	—	10. გალავანს გარეთ მდებარე მცირე ეკლესი- ები 67
3. ტაძრის გეგმა და შინაგანი სახე	9	IV. მამეძი 68
4. ტაძრის დაცულობა	10	V. სოხთოროთი 71
5. ტაძრის განახლებანი და სათანადო წარ- წერები 12		VI. ილი 72
6. ჩრდილო ეკვდრის ისტორიული წარწერა	14	VII. სუხბაჩი 73
7. ტაძრის ფასადები	17	VIII. ოთხთა ქალაქი 74
8. გუმბათი და გუმბათის ყელი	18	1. ქართულ წყაროთა ცნობები ოთხთა ეკლესი- ის შესახებ —
9. ტაძრის ფრესკები და მათი წარწერები	20	2. მონასტრის მდებარეობა 74
10. მერმინდელ (XII საუკუნის) ფრესკათა ნაშთები და მათი წარწერები	26	3. მთავარი ნაგებობა და მისი წარწერები 75
11. ტაძრის მნახველთა და მლოცველთა წარ- წერები 28		4. მთავარი ბაზილიკის მახლობელი ნაგებო- ბანი; საოსტიგნისა და სემინარიის ნაშ- თები 78
12. გურგენ მეფეთა მეფის ეკლესია და მისი წარწერა 29		5. მცირე ბაზილიკა 79
13. დასკვნა 30		6. მცირე ეკლესიათა ნაშთები 80
II. ოუკის მონასტერი		7. ციხე —
1. მდებარეობა 32		IX. გუმბათაშენილისი 82
2. ტაძრის დაცულობა 33		X. კარხალი 83
3. ტაძრის გეგმა 34		1. სოფელი პარხალი —
4. ტაძრის ფასადები და სამხრეთის გალერეა	36	2. ლ. ინჯიჯიანის ცნობები პარხლის შესახებ 84
5. გუმბათი და გუმბათის ყელი 42		3. პარხლის ტაძარი —
6. ფრესკათა ნაშთები 43		4. ცნობები ბაზილიკის აშენებისა და მისი შუა ნაგის მეორე სართულის შემკულო- ბის შესახებ; სათანადო წარწერები 87
7. სემინარია-საოსტიგნის ნაშთები 44		5. ფრესკების და ფრესკულ წარწერათა ნაშ- თები 93
8. მცირე ეკლესიები 45		6. მცირე ეკლესიები 95
9. ტაძრის წარწერები 46		
10. დასკვნა 57		
III. ხაზულის მონასტერი		
1. ტაძრის მდებარეობა და დაცულობა 59		
2. მონასტრის ორი უმთავრესი ტაძარი 60		

სურათები ტექსტში

იხანნი

1. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიპანზე. (მონახაზი ფოტოს მიხედვით)
2. წარწერა სამხრეთის ფასადის საოკმელთან.
3. ფრესკული წარწერა ჩრდილოეთის ექვტრის სამხრეთის კედელზე.
- 4—11. წარწერები წინაწარმეტყველთა გრაგნილებზე გუმბათის ყელში.
12. წმინდანთა ფრესკულ გამოსახულებათა წარწერები გუმბათის ყელში.
13. ზაქარია წინაწარმეტყველის ხილვის ფრესკულ გამოსახულებათა წარწერები გუმბათის ყელში.
- 14—15. წარწერათა ნაშთები.
16. XI და XII ს-თა მიჯნის ფრესკული წარწერა გიორგი II-ისა და დავით II-ის შეწირულების შესახებ.
- 17—18. მლოცველთა მხედრული მინაწერები.
19. გურგენ მეფეთა-მეფის წარწერა (1006 წლისა) მცირე ეკლესიის ტიპანში.

ოზკი

- 20—25. სკულპტურულ გამოსახულებათა წარწერები სამხრეთის გალერიის ბოძზე.
26. პეტრე ალექსანდრიელის ფრესკული გამოსახულების წარწერა საკურთხეველში.
27. საღვთაო შესრულებული წარწერა მშენებელთა შესახებ ტაძრის სამხრეთის შესასვლელის ტიპანზე.
28. სამშენებლო წარწერა საკურთხეველის სარკმლის თავზე.
29. წარწერა სამხრეთის ფასადზე ტაძრის მშენებელთა რელიეფული ჯგუფის ზემოთ.

30. დავით მაგისტროსის გამოსახულებასთან მოთავსებული წარწერა (იმავე რელიეფური ჯგუფიდან).
31. საღვთაო შესრულებული წარწერა ბიზანტიის იმპერატორთა—ბასილისა და კონსტანტინეს შესახებ (ტაძრის სამხრეთის მკლავის შუა თალის სარკმლის ქვეშ).
32. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის თავზე, გადმოღებული ნ. სარგისიანის მიერ.
33. ისტორიული ფრესკული წარწერის ფრაგმენტი საკურთხეველში, რომელიც მოხატულობას ათარიღებს 1036 წლით.

ხახული

- 34—39. ოსტატთა სახელები გუმბათის ყელის სვეტების ბაზისებზე გარედან.

მამკი

40. ბერძნული წარწერა ნ. სარგისიანის გადმოღებული პირის მიხედვით.

ოთხთა ეკლესია

- 41—42. წარწერები შენობის სხვადასხვა ადგილას.

პარხალი

43. წარწერა დასავლეთის სარკმლის შემეულ ფილაზე.
- 44—50. საღვთაო შესრულებული წარწერები ბაზილიკის სიგრძივი ფასადების შემკობის შესახებ ზემო სართულის კედლებზე.

ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

ი ზ ხ ა ნ ი

1. მთავარი ტაძრისა და გურგენ მეფეთა-მეფის მცირე ეკლესიის გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
2. მთავარი ტაძრის განაკვეთი, ხედი აღმოსავლეთისაკენ. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
3. აღმოსავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
4. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
5. საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
6. საერთო ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. დასავლეთის ფასადი.
7. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
8. დეკორატიული ფილა სამვეთლოს სარკმლის თავზე.
9. მთავარი ტაძრის სამხრეთის შესასვლელი.
10. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანში.
11. ტაძრის დასავლეთის მცლავის სამხრეთის სარკმლების მორთულობა.
12. საკურთხეველის სარკმლის მორთულობა.
13. გუმბათის ყელი.
14. გუმბათქვეშა კვადრატის ხედი დასავლეთის მხრიდან.
15. დასავლეთის შესასვლელი (გადაკეთებულია).
16. ტაძრის აღმოსავლეთის ნაწილისა და გუმბათქვეშა ნაწილის აქსონომეტრიული განაკვეთი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
17. ტაძრის აფსიდის ერთ-ერთი სვეტის დეტალები. საკურთხეველის ჩრდილოეთის ნახევრის გეგმა პატრონიკეს დონეზე. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
18. საკურთხეველის ჩრდილოეთის ნახევრის ხედი.
19. საკურთხეველის სამხრეთის ნახევრის ხედი.
20. ნერსის დროინდელი უძველესი შენობის საკურთხეველის კოლონადა.
21. საკურთხეველის უძველესი ნაწილის ცალკეული სვეტები.
22. აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა პილონების განაკვეთი.
23. აღმოსავლეთის ერთ-ერთი გუმბათქვეშა პილონის სვეტისთავი.
24. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონის განაკვეთი.
25. გუმბათის სვეტებიანი სარკმლები პატრონიკეზე, საკურთხეველის გვერდი.
26. შიდა ხედი დასავლეთისაკენ.
27. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების სვეტისთავები.
28. პატრონიკენი ჩრდილოეთის მცლავში. ჩრდილოეთის მცლავის ხედი.
29. გუმბათის კამარის მოხატულობა.
30. გუმბათის ყელის მოხატულობა. გამოსახული არიან ანგელოსთა დასანი და ეტლი ზაქარია წინასწარმეტყველის ხილვიდან.
31. გუმბათის ყელის მოხატულობა ხილვის ორი სხვა ეტლის გამოსახულებით.
32. მოხატულობის ფრაგმენტები ტაძრის ჩრდილოეთის მცლავში.
33. 954 წლის ფრესკული წარწერა ჩრდილოეთის ეკვტრის სამხრეთის კედელზე. ფრესკების ორნამენტული მოტივების ნაშთები.
34. მოხატულობისა და XII ს-ის ისტორიული ფრესკული წარწერის ნაშთი.
35. გურგენ მეფეთა-მეფის მიერ 1006 წ. აგებული მცირე ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი. წყაროს საერთო ხედი.
36. მცირე ეკლესიის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.
37. მცირე ეკლესიის საერთო ხედი დასავლეთიდან.
38. მცირე ეკლესიის აღმოსავლეთის სარკმლის მორთულობა.
39. მცირე ეკლესიის დასავლეთის სარკმლის მორთულობა.
40. მცირე ეკლესიის შესასვლელის მორთულობა.
41. მცირე ეკლესიის ტიმპანის წარწერა.

ო ზ კ ი

39. ძირითადი გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერწმა.
40. გეგმა პატრონიკეთა დონეზე. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერწმა.
41. განივი განაკვეთი, ხედი აღმოსავლეთისკენ. აღმოსავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერწმა.
42. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერწმა.
43. მონასტრის საერთო ხედი.
44. მონასტრის საერთო ხედი სამხრეთიდან.
45. ხედი დასავლეთიდან.
46. სანხრეთის ფასადი.
47. აღმოსავლეთის ფასადი.
48. აღმოსავლეთის ფასადის სამხრეთის კუთხე.
49. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
50. სამხრეთის კარიბჭის აღმოსავლეთის ბოძი.
51. სამხრეთის ფასადის კარიბჭე.
52. დასავლეთის ფასადის ორმაგი სარკმელი.
53. სამხრეთის ფასადის შვერილის შუა ნაწილი.
54. სარკმლის მორთულობა ჩრდილოეთის ფასადის შვერილ ნაწილში.
55. სარკმლის მორთულობა სამხრეთის ფასადის შვერილი ნაწილის მარჯვენა თაღში.
56. სამშენებლო წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანში, კარიბჭის შიგნით, შესრულებული საღებავით.
57. რელიეფური კომპოზიცია მაშენებელთა გამოსახულებით სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთის ნაწილში.
58. არქიტექტორის რელიეფური გამოსახულება (ფოტო და ნახატი).
59. ხედი დასავლეთიდან.
60. ხედი ჩრდილოეთიდან.
61. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.
62. გუმბათის ყელი.
63. გუმბათის ყელის დეტალი.
64. გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილის რელიეფები (ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარე). ესტამპაჟი.
65. ბაგრატის ფიგურა სამხრეთის ფასადის რელიეფური ჯგუფიდან. (ესტამპაჟი).
66. „ვედრება“ და „საქმის ზედამდგომის“ (მშენებლობის ხელმძღვანელის) გრიგოლ ოშკელის გამოსახულება (ესტამპაჟი).
67. მოჩუქურთმებული სვეტის ნაწილი ტაძრის სამხრეთის გალერიის ბოლოს (ესტამპაჟი).
68. ტაძრის სამხრეთის გალერიის მოჩუქურთმებული სვეტის ორი დეტალი (ესტამპაჟი).
69. გუმბათის ყელის ქვემო ფრიზის ორი დეტალი (ჩრდილო აღმოსავლეთის მხარე).
70. დასავლეთის შესასვლელის ტიმპანი.
71. აღმოსავლეთის აფსიდის ხედი (შიგნით).
72. დასავლეთის მკლავის ხედი.
73. ხედი საკურთხევიდან დასავლეთისკენ.
74. დასავლეთის მკლავის ჩრდილოეთის კედლისა და დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონის ხედი.
75. დასავლეთის მკლავის კამარის ხედი (დასავლეთიდან).
76. გუმბათქვეშა აფრა.
77. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების ბაზისები.
78. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების ბაზისები (მეორე მხრიდან).
79. დასავლეთისა და აღმოსავლეთის პილონების ბაზისები.
80. მოხატულობის ნაშთი საკურთხეველის აფსიდში.
81. ანგლოზის გამოსახულება ჯვარცმის სკენიდან. ფრესკა.
82. უცნობი საერო პირი სამხრეთის შვერილის სარკმლის ქვეშ მოთავსებული სკენიდან. ფრესკა.
83. წმ. თეოდოს გამოსახულება სამხრეთის მკლავის მცირე სარკმელში. ფრესკა.
84. მოხატულობის ნაშთი ჩრდილოეთის აფსიდში.
85. სვეტისთავებიანი და ბაზისებიანი ზოძები სამხრეთის გალერიაში.
86. ზოძები სვეტისთავები სამხრეთის გალერიაში.
87. მოჩუქურთმებული სვეტი სამხრეთის გალერიის ბოლოში.
88. ანგლოზის რელიეფური გამოსახულება.
89. მოჩუქურთმებული ბოძი სამხრეთის გალერიის ბოლოში.
90. მოჩუქურთმებული ბოძის ორი ფოტო-სურათი.
91. მოჩუქურთმებული ბოძის რელიეფების დეტალები.
92. წმ. კოზმანისა და წმ. ნინოს რელიეფები.
93. რელიეფები სვეტისთავზე.
94. მოჩუქურთმებული ბოძის რელიეფებიანი სვეტისთავი.
95. გრიგოლ ოშკელის რელიეფური გამოსახულება.
96. წმ. ნინოსი და გრიგოლ ოშკელის რელიეფები (ესტამპაჟი).
97. მცირე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით, მთის ფერდზე. გეგმა და განაკვეთი.
98. ექვტრიანი მცირე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთით, მთის ფერდზე.
99. გეგმა და განაკვეთი.
100. სემინარია-სატრაპეზოს გეგმა და მისი გუმბათოვანი დარბაზის განაკვეთი.
101. მთის ფერდზე მდებარე მცირე ეკლესიის საერთო ხედი.
102. სემინარიის ხედი გუმბათოვანი დარბაზის შესასვლელიდან.

81. სემინარიის შუა ნავის ხედი.
 82. სემინარიის გარეთა კედელი.
 სემინარიის თაღები და ბოძები.
 83. სემინარიის გუმბათოვანი დარბაზის შიდა ხედი.
 კუთხის ტროპი გუმბათის საღრის ქვეშ.

ხ ა ხ უ ლ ი

84. მონასტრის გენერალური გეგმა ციხის გალავანის შიგნით.
 85. მთავარი ტაძრის გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
 86. სიგარძი განაკვეთი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
 87. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
 88. დასავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
 89. მონასტრის მდებარეობის საერთო ხედი.
 90. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
 91. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.
 92. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
 93. აღმოსავლეთის სარკმლის მორთულობის ორი დეტალი.
 გუმბათის ყელის მორთულობა.
 გუმბათის ყელის მორთულობის ორი დეტალი:
 სვეტების ბაზისები.
 94. აფსიდის ხედი.
 95. ტაძრის ინტერიერი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
 96. დასავლეთის მკლავის ჩრდილოეთის კოლონადა.
 ერთ-ერთი სვეტის კაპიტელი.
 97. საკურთხეველის მოხატულობა.
 გუმბათის კამარის მოხატულობა.
 98. ფრესკა სამხრეთის კედელზე: იერუსალიმის შესვლა.
 ქრისტეს ფიგურის დეტალი.
 99. იერუსალიმის შესვლა. მხატვარ ლადო გუდიაშვილის მიერ გადმოღებული პირის მიხედვით.
 100. სამხრეთის გალერიის თაღების ნაწილი.
 101. სამხრეთის გალერიის თაღების საერთო ხედი.
 გალერიის ორი სვეტი.
 102. ჯვრის ამალღების რელიეფი ტაძრის სამხრეთის შესასვლელის ტიშანში.
 გალერიის წარწერიანი ბოძი ტაძრის შესასვლელთან.
 ამავე ბოძის წარწერა.
 103. რელიეფები კედელზე ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის აღმოსავლეთით. ნაწილობრივ

- დაფარულია გალერიის კამარის დასაყრდნობი ბოძებით.
 ტაძრის სამხრეთის შესასვლელი, კამარის საყრდენი ბოძები და რელიეფები შესასვლელის დასავლეთით.
 104. ლომის რელიეფური გამოსახულება (ესტამპაჟი).
 ლომი გლეჯს ხარს. რელიეფი (ესტამპაჟი).
 105. წმ. პეტრეს რელიეფი (ესტამპაჟი).
 იონა წინასწარმეტყველს ხმელზე ამოაგდებს ვეშაპი. რელიეფი (ესტამპაჟი).
 106. მამლისა და გრიფონის რელიეფები (ესტამპაჟი).
 107. დავით I კურაპალატის მიერ 967—981 წწ. აგებული მცირე ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადი.
 იმავე მცირე ეკლესიის კარიბჭე და შესასვლელი რელიეფებიანი ტიშანით.
 108. მცირე ეკლესია გალავანს გარეთ, მთავარი ტაძრის სამხრეთით.
 საერთო ხედი.
 ქვა იმავე ეკლესიის შესასვლელის თავზე.
 მცირე ეკლესია გალავანს გარეთ, მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდ. ხახულისწყლის მარჯვენა ნაპირზე. საერთო ხედი.
 ძველი ერთთაღიანი ხიდი მდ. თორთუმის წყალზე.
 მცირე ეკლესია ხიდის ყურეში. საერთო ხედი.

მ ე მ ე ი

109. გეგმა. აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ფასადები.
 110. ტაძრის მდებარეობის საერთო ხედი.
 111. აღმოსავლეთის ფასადი.
 112. სამხრეთის ფასადი.
 სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
 113. აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის ნაწილი სარკმლითა და წარწერით.
 სამკვეთლის სარკმლის მორთულობა და წარწერები.
 წარწერა კედელზე.

ისი, სუხბაჩი, მუხლაჯილილისი, სოხთორითი

114. ისის, სუხბეჩის, მუხლაჯილილისისა და სოხთორითის გეგმები.

ოთხთა მკლესია

115. ბაზილიკა სატრაპეზოთი და შინაშენით. გეგმა.

ციხის მცირე ეკლესიის გეგმა.

ბაზილიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მცირე ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი.

116. ბაზილიკის ძირითადი გეგმა.

117. შუა ნავის გეგმა მეორე სართულის დონეზე
საკურთხევის გეგმა მეორე სართულის
დონეზე.

ბაზილიკის სიგრძივი განაკვეთი.

118. აღმოსავლეთის ფასადი. განაშობი.

სამხრეთის ფასადი. განაშობი.

119. ბაზილიკისა და მის სამხრეთით მდებარე
მცირე ეკლესიის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.

ტაძრისა და სემინარიის საერთო ხედი
ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

120. ტაძრისა და სემინარიის საერთო ხედი ჩრდი-
ლოეთიდან. სამხრეთის ფასადი.

121. ბაზილიკის ზემო ნაწილი სამხრეთ-დასავლეთიდან.

შუა ნავის თაღების ნაწილი ჩრდილოეთის
ფასადზე.

122. აფსიდის ზემო ნაწილი კონქითურით .
აფსიდის შუა ნაწილი ფრესკული მხატვრობით.

123. საკურთხევის მოხატულობის ნაშთი.

124. საკურთხევის (?) სარკმლის მოხატულობის
ნაშთი.

125. საკურთხევის მიმდებარე პილონები ჩაშენე-
ბული ნიშებით.

126. შუა ნავის ერთი თალი ჩრდილოეთის მხარეს
და სარკმელი მის თავზე.

შუა ნავის დასავლეთის კედელთან მიშენებუ-
ლი პატრონიკენი.

127. წარწერა სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთის
ნაწილში.

ექვტრის საბურავიდან პატრონიკეში შესას-
ვლელის საპირე.

128. სემინარიის შიდა ხედები.

129. სემინარიის აღმოსავლეთის ნაწილის შიდა
ხედი.

სემინარიის სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე
(შვინით).

130. სემინარიის ჩრდილოეთის ფასადი შესასვლე-
ლითურთ.

131. ციხე მდ. ოთხთა-ეკლესიის წყლის მარცხენა
ნაპირზე.

პ ა რ ა ხ ა ლ ი

132. ბაზილიკის გეგმა.

ბაზილიკის შუა ნავის გეგმა ზემო სართულის
დონეზე.

133. ბაზილიკის სიგრძივი განაკვეთი.

საკურთხევის გეგმა მეორე სართულის დო-
ნეზე.

მცირე ეკლესიის გეგმა.

134. აღმოსავლეთის ფასადი. განაშობი.

ჩრდილოეთის ფასადი. განაშობი.

135. სოფლისა და ტაძრის საერთო ხედი.

136. აღმოსავლეთის სარკმლის მორთულობა.
აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის ნახე-
ვარი.

137. აღმოსავლეთის სარკმლის საპირე და ორი
როზეტი.

გვიანდელი ექვტერი, მიშენებული ბაზილიკის
სამხრეთის ფასადზე.

138. შუა ნავის გარეთა თაღები სამხრეთიდან.

139. საღვთივეი შესრულებული წარწერები შუა
ნავის სამხრეთის ფასადზე.

140. საღვთივეი შესრულებული წარწერები და
სამკაულები შუა ნავის სამხრეთის ფასადზე.

141. დასავლეთის ფასადის სარკმლის თავი ჩუქურ-
თმითა და წარწერით.

ჩრდილოეთის სარკმლის თავი ლომის გამო-
სახულებით.

142. ჩრდილოეთის სარკმლის თავი ორი ფრინვე-
ლის გამოსახულებით.

ჩრდილოეთის სარკმლის თავი, შემკული ჩუ-
ქურთმებით.

143. სამხრეთის შესასვლელის თავზე მდებარე
სარკმელი.

აღმოსავლეთის კედლის ნაწილი ქვაში ნაკვე-
თი ჯვრებით.

144. ფრესკული მხატვრობის ნაშთი აფსიდში.

ფრესკული წარწერა აფსიდში.

აფსიდის მოხატულობის ზემო ნაწილი.

145. წინამძღვრის ნიშა საკურთხევის სარკმლის
ქვეშ.

ამბონის ზემო ნაწილის მორთულობა.

146. ორმაგი ნიშები ხატებისთვის საკურთხევის
მარცხნივ და მარჯვნივ.

147. პილონების მეორე წვეილი (აფსიდიდან) ნი-
შებით წინამძღვრისათვის.

148. პირველი პილონი საკურთხევის მარცხნივ,
ფრესკების კვალით.

პატრონიკენი შუა ნავის დასავლეთის კედელ-
თან.

ც ი ხ ი მ ბ ი

149. თორთუმის ციხე მაღალ კუნძულზე მდინა-
რის შუაში.

150. აღჯა-ყალა—თორთუმის ხეობის მეორე ციხე.

151. ერსეს-ყალა—მესამე ციხე. უკან ართვინის
მთები მოჩანს.

შესავალი

1. საპარტველოს სამხრეთი პროვინციები

საქართველოს სამხრეთ პროვინციებზე რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს პროვინციები, რომლებიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული და შეადგენს ე. წ. „თურქეთის საქართველოს“. ოქტომბრამდელი რუსეთის აღმინისტრაციული დაყოფის თანახმად, ეს არის ყარსის ოლქის ორი „ოკრუგი“: არტაანისა (არტაჰანისა, არდაგანისა) და ოლთისისა — და აგრეთვე ბათომის ოლქი, მისი მცირე ნაწილის, საბჭოთა აპარის გამოკლებით, რომელიც შეიცავს მდ. აპარის წყლის ხეობას და ნაწილობრივ მდ. კოროხის ქვემო წელს (ე. წ. კახაბერის დაბლობს). როდესაც რუსეთის იმპერიამ ბერლინის 1878 წლის ხელშეკრულებით ეს მხარე მიიღო, მან არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები ყარსის ოლქში მოაქცია. მაგრამ ეს იყო ხელოვნური გაერთიანება, ვინაიდან ამ ორ კუთხეს არაფერი ჰქონდა საერთო ყარსის ოლქის სხვა ნაწილებთან არც გეოგრაფიულად, არც ისტორიულად და არც ეთნოგრაფიულად. მანამდე ყარსის ოლქი შეიცავდა მხოლოდ ყარსისა და აღზენის (ყალიზმანის) ოკრუგებს, რომელნიც ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად სომხეთს ეკუთვნოდა. ხოლო არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები, ისევე როგორც ბათომის ოლქი, ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად საქართველოს იყო.

არტაანის ოკრუგი მდ. მტკვრის ზემო წელს მოიცავდა. ყარსისაგან მას ჰყოფს ყარსის მაღალი მთები, რომელთა გადაღმა გზა ბულა-თაფას ზეკარით გადადიოდა, ხოლო ოლთისის ოკრუგისაგან მუსხეთის მთები (ამჟამად სოდალულის ქედი), რომელზედაც რამდენიმე ზეკარი გადადის (მათ შორის მთავარია ავენდირისა). ოლთისის ოკრუგი მდებარეობს კოროხის მარცხენა შენაკადის, ოლთისის წყლის ხეობაში (თურქ. ოლთი-ჩაი), ხოლო კოროხი შავი ზღვის აუზს ეკუთვნის. არტაანის ოკრუგი კი მდებარეობს მტკვარზე, რომელიც კასპიის ზღვის აუზს ეკუთვნის. ამიტომ წესით ოლთისის ოკრუგი ბათომის ოლქს უნდა მიჰკუთვნებოდა, ხოლო არტაანისა, როგორც ჯავახეთის ნაწილი¹, — თბილისის გუბერნიას.

არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები და ბათომის ოლქის მომეტებული ნაწილი ისევ მიიტაცეს თურქებმა 1921 წლის მარტში. ბათომის ოლქს მათ 4.442 კილომეტრი ჩამოაშორეს და საბჭოთა საქართველოს 2.500 კვ. კილომეტრი-ლა დარჩა. ეს ჩვენთან დარჩენილი მიწა-წყალი მოქცეულია მდ. ჩოლოქსა და ბათომს სამხრეთით გაშვალ სახელმწიფო საზღვარს შორის. დღევანდელი აღმინისტრაციული დაყოფით აქ გვაქვს: ბათომის, კობულეთის, ქედისა და ხულოს რაიონები. ისტორიულად კი ამ მიწა-წყალზე არსებობდა ოთხი ქართული თემი: კობულეთი, კინტრში, ციხისძირი და აპარა.

არტაანის ოკრუგის სიგრძე 5.664 კვ. კილომეტრს უდრიდა, მოსახლეობა — 84.527 სულს. მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა გამაჰმადიანებული ქართველობა — ზესხები, დანარჩენს კი — ქურთები, ყარაფაფხები, თურქმენები, სომხები და რუსი სექტანტები („დუხობორები“). ფიზიკურ-გეოგრაფიულად ეს ოკრუგი ზეგანს წარმოადგენდა. იგი იყოფოდა სამ უბნად: ჩრდილისა (რომელიც თურქულ გამოთქმაში ჩილდირად იქცა)², არტაანისა და ფოცხოვისა. ეს უკანასკნელი ფიზიკურ-გეოგრაფიულად არ ეკუთვნოდა არტაანის ზეგანს, უფრო ახალციხის ტერასისაკენ მოიღვრებოდა და მოიცავდა ნაწილს მტკვრის მარცხენა შენაკადის, ფოცხოვის წყლისა და მის შემდინა-

¹ ეახ. შ. ტ. ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 120, თბილისი, 1941.

² როგორც ს. ჯიქიამ გამოარკვია, „ჩილდირი“ — წარმოდგა კართ „ჩრდილი“ სიტყვისაგან. „ჩრდილი“ გვხვდება სოფლის სახლებში, მისი საპირისპიროა ზეაო (ჩრდილი — ჩრდილოეთით მდებარე, ზეაო — სამოეთით მდებარე). ორივე სახელწოდება დღესაცაა, მაგ., ხარაგოლის რაიონში, მდ. ზეარელას ხეობაში.

რეთა — წერწყების წყლის, შუა წყლის, ჯაყის წყლისა და ქობლიანის წყლის — ხეობებისა. ფოცხოვის წყალს 75 კილომეტრამდე სიგრძე აქვს. აქედან არტაანის ოკრუგზე მხოლოდ 62 კილომეტრი მოდიოდა და დანარჩენი ახალციხის მაზრაში იყო, თბილისის გუბერნიაში, ხოლო ეხლა საქართველოს სსრ ახალციხის რაიონს ეკუთვნის. ფოცხოვის წყალი მტკვარს ქ. ახალციხის სამხრეთით, მისგან 7,5 კილომეტრის დაშორებით ერთვის.

ყოფ. არტაანის ოკრუგის, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების, ქოროხის მთელი ხეობისა და აგრეთვე ქანეთის (ლაზისტანის) ნაწილის ტერიტორიის ძველად ქართველები ზემო ქართლს, სამცხეს ანუ მესხეთს უწოდებდნენ, ხოლო XIII საუკუნიდან, როდესაც აქ სამცხის ათაბაგების (ჯაყელთა საგვარეულოს) ძალაუფლება დამკვიდრდა, ამ მაზრას სამცხე საათაბაგო ეწოდა.

ამგვარად, თანამედროვე „თურქეთის საქართველო“ მოიცავს მტკვრის ზემო წელსა და თითქმის მთელს ქოროხის ხეობას, ქანეთით ანუ ლაზისტანიურთ.

ისტორიულ ხანაში ამ ტერიტორიაზე არსებობდა შემდეგი ქართული თემები (ჩამოვთვლით მხოლოდ უმთავრესი): ფოსო, ჩრდილი, არტაანი, ერუშეთი, კოლა და ფოცხოვი მტკვრის ხეობაში; ტაო, თორთუმი, ისპირი, კლარჯეთი, ნიგალი, შავშეთი და იმერხევი ქოროხის ხეობაში. ტაო და კლარჯეთი უმნიშვნელოვანესი თემები იყო ამ ხეობაში და ამიტომ მთელს ქოროხის ხეობას მოკლედ ტაო-კლარჯეთი ეწოდებოდა. ამათ გარდა, ცალკე შავი ზღვის პირას იდო ქანეთი ანუ ლაზეთი.

თურქების მიერ 1921 წელს საქართველოსაგან ნიტაცებული მიწა-წყლის საერთო სივრცე 13,072 კვ. კილომეტრს უდრის, ხოლო მოსახლეობის რიცხვი 250.000-ს აღემატება. სომხეთისაგან ნიტაცებულ იქნა ყარსის ოლქის ყარსის ოკრუგი და აღზენის ოკრუგი, ქალაქი და ციხე-სიმაგრე ყარსითურთ (კარიზითურთ)¹.

2. სამი არქეოლოგიური მასპაღიცი

1917 წლამდე „თურქეთის საქართველოში“ (როდესაც არტაანისა და ოლთისის ოლქები რუსეთის იმპერიაში შემდიოდა), ორჯერ ჩივარტარეთ არქეოლოგიური ექსპედიცია.

პირველი ექსპედიცია მოეწყო 1902 წელს. მაშინ ჩვენთან ერთად იყვნენ ზუროთმოდგარი სიმონ გრაილის ძე კლდიაშვილი და ფოტოგრაფი ალექსანდრე მამუჩაიშვილი (ცნობილი ფოტოგრაფის დ. ერმაკოვის მოწაფე). ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების ზოგიერთ ძეგლთან ერთად, მაშინ გამოვლენილი არტაანის ოლქის ძეგლები (გარდა კოლას რაიონისა) და ნაწილი ოლთისის ოლქისა, სახელდობრ ბანა და მის ახლო მდებარე ეკლესიები. ამ ექსპედიციის შედეგები დაბეჭდილია მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების Материалы по археологии Кавказа-ს XII წიგნში 1907 წელს².

მეორე ექსპედიცია მოეწყო 1907 წ. თან გახლდნენ ზუროთმოდგარი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი ედუარდ კარლოს ძე ლიოზნი (ფრანგული ენის მსწავლეები თბილისის მეორე ვაჟთა გიმნაზიაში). ამ ექსპედიციის დროს გამოვლენილი არტაანის ოლქის კოლას რაიონის ძეგლები და დაუმთავრებელ გამოკვლევას ოლთისის ოლქისა საერთოდ და შეესწავლეთ ჩანგლის ტაძარი აღზენის მახლობლად.

1907 წ. შესწავლულ ძეგლთა გვეგები და ნახაზები მოთავსებულია ჩვენ მიერ შედგენილ და თბილისის უნივერსიტეტის მიერ გამოცემულ „ქართული ზუროთმოდგერების ალბომ“-ში (თბილისი 1924 წელი; ტაბულები 12—31); ხოლო ძეგლების აღწერილობა დაიბეჭდა წიგნში: „არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს“ (პარიზი, 1938). სამწუხაროდ ფოტოგრაფიული სურათები ამ გამოცემას არ ახლავს და ისინი უნდა გამოიცეს უსათუოდ ან რუსულ ტექსტთან ერთად, რომელიც მოთავსებული იქნება გვეგები და ნახაზებიც, ან ცალკე. ამ წიგნში აღწერილი ექსპედიცია, შემდგარი 1917 წ., სათვალავით მესამეა.

3. 1917 წლის მასპაღიცი

როცა პირველი მსოფლიო ომის დროს რუსის ჯარმა თითქმის მთელი ანატოლია დაიკავა, ქოროხის ხეობა ზურგს უკან მოექცა რუსის ჯარს, და 1917 წელს ჩვენც საშუალება მოგვეცა, მო-

¹ ყარსის ძველი ქართული სახელი კარი იყო.

² ეს ნაშრომი დაჯილდოებულია დიდი ოქროს მედლით რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოების მიერ პეტერბურგში.

გვეწყო მესამე ექსპედიცია ტაო-თორთუმ-ისპირის ძეგლების შესასწავლად. ამ ექსპედიციაში, რომელიც საქართველოს ისისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით იყო მოწყობილი, ჩვენი მოგზაურობით სამოქალაქო ინჟინერი ა. კალგინი, მათემატიკოსი დ. შვედარდანიძე, მოხალისე ზურთომთძღვარი ალბინისტი ი. ზნაძე, მხატვარი ლადო გუდიაშვილი, მხატვარ-მხატვარი ნიხილი ქაიხურელი და ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე. ეს უკანასკნელი საქართველოს სამღვდლოების მიერ და პირადად ლეონიდ კათალიკოსის რჩევით იყო მოწყობილი. ის ჩვენთან ერთად უნდა გასცნობოდა ხახულის, ოშკისა და იშნის მონასტრებთან საზღვრებსა და, თბილისის მონაზვნების შემდეგ, ისე უნდა გაგზავნილიყო თორთუმის ხეობაში, რათა მიეღო ზონების მათ დასაცავად და შესაქმნებლად. ჩვენი თბილისის მოსვლის შემდეგ მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე მართლაც გაგზავნილი დიდის მარავით თორთუმში, მაგრამ იგი იძულებული გახდა გზიდანვე დაბრუნებულიყო, ვინაიდან ამ დროს რუსის ჯარმა მიატოვა ფრონტი და თურქებმა ხელახლა დაიპყრეს მათ მიერ დაცლილი ადგილები.

ჩვენი ექსპედიციის სუსტ მხარეს შეადგენდა სპეციალისტი ფოტოგრაფის ჯუჯოლობა. კავკასიის განთქმული ფოტოგრაფი დ. გრმაკი, რომელსაც წინათ დიდი სურვილი ჰქონდა ჩვენთან ერთად ემგზავრა „თორთუმის საქართველოში“, უკვე ცოცხალი აღარ იყო. ჩვენ წარუდგინეთ სამხედრო უწყებებს ჩამდენიმე ფოტოგრაფის კანდიდატურა, მაგრამ მან არც ერთს ნება არ დართო ჩვენთან ემგზავრა, და იძულებული გავხდით ფოტოგრაფის როლი დავეკისრებინა ჩვენი ექსპედიციის ზოგიერთი წევრისათვის.

ფოტოლი დავეკისრენ თბილისის თავდაზნაურობა და საქართველოს სამღვდლოება, მაგრამ ფული ვერას გვიშველიდა, რომ სამხედრო ორგანიზაციის არ შეეწყო ხელი: ფულით არაფრის შოვნა არ შეიძლებოდა ჩვენ მიერ გამოსაკლდე რაიონში. ამისაგან ის მხარე სრულიად განადგურებული იყო და ხალხი — დამშულები. დახმარებისათვის მივმართეთ სრულიად რუსეთის ერობის კავშირის გამგებობას, რომელმაც ნება დაგვართო, მიგვეღო მათი საწყობებიდან ყველაფერი, რაც კი საჭირო იქნებოდა ჩვენი ექსპედიციისათვის. ამის განხორციელება დაევალა მათ მოხელეს ალექსანდრე დავითის ძე ციციშვილს, ჩემს ყოფილ მოწაფეს, რომელიც დიდი ხალხით და თანაგრძნობით შეუდგა ამ განკარგულების სისტემაში მოყვანას: ყარსიდან ფორდის მანქანებით მიგვიყვანა ხახულში, და საერთოდ ისე მოგვიწყო სამე, რომ მთელი ექსპედიციის განწავლობაში არაფერი დავაგვრებია. ალექსანდრე ციციშვილი საოცარი ენერგიის პატრონი აღმოჩნდა, ზრდილი, პატიოსანი, თავმდაბალი და დაუღალავი მუშაკი. მას ყველა მისი თანამეგობარი და სტუდენტი დიდდ აფასებდნენ. სამწუხაროდ, ალექსანდრე ციციშვილი დღეს ცოცხალი აღარ არის, და ჩვენა ზნეობრივ მოვალეობად ვთვლით, პატივი გისცეთ მის სსოვნას და გაეცხადებოდეს, რომ, თუ არ მისი ენერგიული დახმარება, ჩვენი ექსპედიცია თავის მოვალეობას ვერცხონად ვერ შეასრულებდა.

გეზი ჩვენი მგზავრობისას ასეთი იყო: მ იელისის საღამოს გავემგზავრეთ ნატარებლით ყარსისკენ და მეორე დღეს უკვე ყარსში ვიყავით. იმავე დღეს, ნასადილეს, ყარსიდან ავტომობილით წავედით დაბა მერდენიში, კოლას (გელის) რაიონში, რომელიც 120 კილომეტრით შორავს ყარსს. მაშინ იქ მშენებელი გზატკეცილი გაეყვანებინა სამხედრო უწყებებს ზულა-თათას ზეკარის მიმართულებით. 10 იელისის დილით მერდენიდან გავემგზავრეთ ქ. ოლთისში, აფენდარის ზეკარით, ხოლო ოლთისიდან ახუტორის მაღალი ზეკარით გადავედით თორთუმის ხეობაში და საღამოს უკვე ხახულში მივედით. მერდენიდან ოლთისამდის 20 კილომეტრია, ხოლო ოლთისიდან ხახულამდის — 90. რუსის ჯარის მიერ გაყვანილი გზა ადგილ-ადგილ გაფუჭებული იყო, მაგრამ ჩვენ ორი მანქანით მაინც მშვიდობიანად ვინგზავრეთ ხახულის ხევის დასაწყისამდის.

ჩვენი მუშაობა დაიწყო ხახულის მონასტრიდან. ხახულიდან ვინახულებით სოფელი თორთუმი და თორთუმის ციხე („თორთუმ-ყალა“), თორთუმის წყლის სათავეში (თორთუმის წყალი ქორთის მარჯვენა შენაკადია).

ეს დიდი ციხე აშენებულია მაღალ, მოგრძო კლდოვან კუნძულზე, შუა წყალში. იგი კარგადაა დაცული და საკვირველად ჰგავს ქალაქ გორის ციხეს. (ამ ციხის სურათი მოათავსებულია 149-ე ტაბულაზე; თორთუმის ხეობის „აღჯალას“ სურათი—150-ე ტაბულაზე. ხოლო იმავე ხეობის მესამე ციხის „ერსეს-ყალას“ სურათი—151-ე ტაბულაზე, რომელზედაც მომზადებულია ნიჟანის ართინის მთები. სამივე სურათი წარმოდგენილია ერმაკოვის ფოტოების მიხედვით). აქედან ექსპედიციის ორი წევრი წავიდა ექვთის ეკლესიის დასაზომად, რომელიც თორთუმის ნახლობად მდებარეობს, მაღალ მთაზე. შემდეგ ჩვენ ყველანი დაგზავნილი ხახულში და იქედან გავემგზავრეთ ოშკში. გზა მიდიოდა თორთუმის წყლის კალაპოტით. როცა ოშკში მუშაობა გავათავეთ, წავიდეთ იშნაში. იშნაში ოშკიდან ორი გზა, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ორი ბილიკი მიდის: ერთი თორთუმის ტბის მარჯვენა ნაპირს მიჰყვება, მეორე — მარცხენა ნაპირს. ჩვენ ყველანი, გარდა ერთი წევრი-

სა, გავაჩვენებთ მარცხენა ნაპირით, ხოლო ის ერთი გაჰყვა მარჯვენა ნაპირს, რომ გამოერკვია, არის თუ არა ეკლესიის ნანგრევები იმ მხარეში. მართლაც, სოფელ ისთან, თორთუმის ტბის ნაპირას, მან აღმოაჩინა და დაზომა ეკლესიის ნანგრევები. მარცხენა მხარის სოფლებში ჩვენ მიერ გასინჯული ეკლესიები კი ყველა ჩვეულებრივი რიგისა იყო და თან სულ განადგურებული.

როცა დავამთავრეთ იზნაში მუშაობა, იმ ხანში ჩემი და კალგინის შევხულების ვადა უკვე გასული იყო და ჩვენ უნდა დადებარებულიყავით თბილისში. იმდელ გვექონდა, რომ მეორე წელს განვაგრძოთ კორონის ხეობის გამოკვლევას იზნაიდან ბაიბურთამდე. მიუხედავად ამისა, მაინც მაშინვე მივაღწიე ჩვენი ექსპედიციის ორი წევრი (რომელნიც თავისუფალნი იყვნენ სამსახურისაგან) ოთხთა ეკლესიაში და პარხალში წინასწარი გამოკვლევის ჩასატარებლად. ეს საქმე კარგად მოვიდე, ეიზაიდან შევდეგ წელს რუსის ჯარმა მიატოვა თურქეთის ფრონტი. ყველა ეს ადგილები უკანვე დაიბრუნეს და ახალ ექსპედიციაზედ ოცნებაც კი აღარ შეიძლებოდა, მთხალისებმა ღირსეულად შეასრულეს თავისი მიზანი: ინახულეს და დაზომეს ოთხთა ეკლესია და პარხალი, გადმოიღეს წარწერები და ძეგლების ფოტოგრაფიული სურათები და მშვიდობით დაბრუნდნენ თბილისში, ბათუმის გზით.

ამ დროს თბილისში ჩამოვიდა მთელი კომისია ხუროთმოძღვრებისა, რომელნიც მონაწილეობდნენ აკადემიკოს პ. უსპენსკის ტრაპიზონის ექსპედიციაში: მ. კერნი, ბ. რიაზოვი და ნ. სევეროვი, — რომ გვეგებოდა და ნახაზების დამუშავება არ დაგვიანებულა, მოვიწვევით ისინი და დავაველეთ გეგმებისა და ნახაზების გაკეთება იმ მასალების მიხედვით, რომელნიც ჩამოიტანა ჩვენმა ექსპედიციამ. მათ ეს დავალება კეთილსინიერად შეასრულეს ინეიერ კალგინის ხელმძღვანელობით (მათ ესმარებოდნენ კიდევ ტექნიკოსები კუბერა და მელიქოვი). დამზადებულ იქნა ბარელიეფები ექსპედიციის მიერ ჩამოტანილი ესტამპეების მიხედვით, დაიბეჭდა ფოტოგრაფიული სურათები; ზოგი წარწერა გადატანს იქნა ტილოზე და თავი მოეყარა გუდიაშვილისა და კიაურელის მიერ გადმოხატულ სურათებს.

როდესაც მთელი მასალა მზად იყო, 1920 წელს თბილისში მოვაწყეთ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების პირველი გამოფენა. გამოფენის ქართული კატალოგი შევადგინე მე, ხოლო რუსული — დ. გორდეემა¹. ყველა აქ მოხსენებული მასალა, ჩვენ მიერ ჩატარებული სხვა ექსპედიციათა მასალებთან ერთად, ინახებოდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში, ხოლო ამჟამად ნაწილი ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და ნაწილი — საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.

4. რამდენიმე სიტყვა 1917 წლის მასპაღლიცის შედეგების შესახებ

მანამ შევუდგებოდეთ შესწავლილ ძეგლების განხილვას, ჩვენ ზნეობრივ მოვალეობად მიგვაჩნია დიდი პატივით მოვიხსენიოთ აწ განსვენებული ინეიერი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი, რომელმაც დაზომა იზნის, ოშკისა და ხახულის ტაძრები, გადმოიღო ზოგიერთი ბარელიეფის ესტამპეები და სამივე ტაძრის დიდი ფოტოგრაფიული სურათები. შემდეგ უგულთადაც მადლობას მოვახსენებ ჩვენი ექსპედიციის ყველა წევრს, რომელთა დაუღალავი, მეგობრული საერთო შრომის ნეშტებით ჯეროვნად ჩატარდა ეს რთული და მძიმე ექსპედიცია.

ექსპედიციამ გააყვანა ყოველივე, რის გაკეთებაც შეიძლებოდა იმ მცირე ხნის განზავლობაში, რომელიც მის განკარგულებაში იყო, დამზადა გეგმები და განაკეთებები ყველა ნახული ეკლესიამონასტრისა, მულაყით გადმოიღო მრავალი ბარელიეფი და ჩამოიტანა ისინი თბილისში (მულაყით გადმოიღება წინათ ქართული ძეგლების შესასწავლად სხვა არქეოლოგიურ ექსპედიციებს არ უწარმოებიათ).

ექსპედიციამ გადაიღო ბევრი ფოტო-სურათი ყველა ძეგლისა. ამ გამოცემაში ყველა ისინი სანახევროდაც არ არის გამოყენებული ადგილის უქონლობის გამო, რამდენადმე აგრეთვე იმის გამო, რომ ზოგი მათგანი მკრთალი გამოვიდა.

ექსპედიციამ აღმოაჩინა და ფოტოგრაფიულად ან ხელით გადმოიღო მრავალი ძვირფასი წარწერა, გამოარკვია ზოგი მონასტრისა და ტაძრის სახელი, რომლებიც ლიტერატურაში არ იყო ცნობილი.

¹ კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა. თბილისი, 1920 წ., Д. Гордеев, Указатели выставок древнерусинской архитектуры. Тбилиси, 1920. კატალოგებში დაწერილობით არის აღნიშნული, თუ ვის მიერაა გახზოლი ესა თუ ის ძეგლი და ვის მიერაა შესრულებული ძეგლთა გეგმები და ნახაზები.

თუ განვიხილავთ ამ ექსპედიციის შედეგებს და აგრეთვე ჩვენი წინა ორი ექსპედიციისას საქართველოს სამხრეთ პროვინციებში, აღმოჩნდება მრავალი ახალი და შეტად ძვირფასი მასალა საქართველოს კულტურის ისტორიისათვის.

გარდა ქართული ტაძრებისა და ეკლესიების საერთო ტიპებისა, აქ გვხვდება უნიკუმები, როგორიცაა, მაგალითად, ტაძარი ტაოსკარში, რომლის გეგმა და ხედები მოთავსებულია ჩემს „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომში“ (ტაბ. 12, 13, 14).

ამას გარდა, არის რამდენიმე ეკლესია, რომელთა გეგმა იშვიათად მოიპოვება სხვა ქვეყნებში; ასეთია, მაგ., სამ-აბსიდიანი ეკლესიები. ასეთი ეკლესია ჩვენ ვიპოვეთ ოთხი: ერთი სოფელ ორთულში, მეორე—ბაღჩალო-ყიზლასში, მესამე—დორთ-ქალისაში (კოლას რაიონში; ტაბ. 23 იმავე ალბომში) და მეოთხე—სოფელ ისი-ში, თორთომის ტბის ნაპირად (ტაბ. 114).

ორ-აბსიდიანი ეკლესია ვნახეთ სოფელ ფარსადანში (კოლას რაიონში; „ალბომში“, ტაბ. 24). სოფ. ჩახმუსიში (ბაჩანა ახლოს, ოლთისის რაიონში) ჩვენ ვხვდეთ ნაშთი ეკლესიისა, რომელიც აშენებულია მცხეთის ჯვრის გეგმის თანახმად. ეკლესია ოთხ-აფსიდიანი ყოფილა, აბსიდებს შორის კუთხეებში მოთავსებული ყოფილა ოთახები სამ-წახნაგიანი ზოგჯერ ნიშებისა, მაშინ როდესაც მცხეთის ჯვარს შიგნით ეს მოყვანილობა სხვადასხვაა. სამწუხაროდ, ეს შენობა ისე დაზარალებული იყო, რომ შეიძლება მხოლოდ გეგმა აღადგინოთ კაცმა, მეტის თქმა კი არაფერისა არ შეიძლება.

შეტად საინტერესოა აგრეთვე მეორე ეკლესია—სუხუბნის ტეტრაკონქი: მასალისა, წყობისა და სტილის მიხედვით ეს ეკლესია უთუოდ სხვებზე უძველესია და უნდა ეკუთვნოდეს V—VI საუკუნეებს.

ჩვენი 1917 წლის ექსპედიციის ანგარიში წარმოადგენს მხოლოდ წინასწარ დაკლესიას ყოფიარის ოქტის არტანისა და ოლთისის ოკრუგების ძეგლებისას.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, რომ ამ ძეგლების შესახებ უკანასკნელი სიტყვაა თქმული. არა, ამ აზრისაგან ჩვენ შორის ვართ. საქმე ის არის, რომ ისეთი ძეგლები, როგორიცაა იშხანი, ხახუთი, ოშკი, ოთხთა ეკლესია და პარხალი, მოთხოვნა თვითნებური მათგანი მთელი წლობით შესწავლას, დეტალურ გაზომვას, დეტალურად გადმოღებას შენობის ნაწილებისას, ფრესკების ნაშთებისას, წარწერებისას, ბარელიეფებისას, ჩუქურთმებისას და სხვა. არც ყველა წარწერაა ჯერ შეგროვილი და გარჩეული. მაგალითად, მე მგონია, სპეციალისტ პარხალში ბევრ რამეს ამოიკითხავს იმ ასომთავრულ და ძველ მხედრულ წარწერებში, რომელიც ფრაგმენტულად ყოფილა დატული შიგნით კედლებზე. იგივე ითქმის ოთხთა ეკლესიის ერთი ასომთავრული წარწერის შესახებ, რომელიც მოტანილ ფოტოგრაფიაზედ სრულად არ განიჩევა. მოვიყვანთ კიდევ ერთ მაგალითს: ფოტოგრაფიის საშუალებით მე ვერ შევძლებდი, ვამეცითა ხახულის გალერეის სვეტის წარწერა, ადგილობრივ დაკვირვებით კი მისი გარჩევა შესაძლებელი შეიქნა. ნერსეს სარგისიანის ხელით გადმოღებულ წარწერებს ბოესე ზოგჯერ შეცდომაში შეჰყავდა. შეუძლებელი იქნებოდა აგრეთვე ოშკის მრავალი წარწერის გარჩევა, რომ ეს წარწერები ადგილობრივ არ მენახა.

ამრიგად, ჩვენი ნაშრომი, ექსპედიციის მასალებზე დამყარებული, ზოგადი ხასიათის წინასწარი გამოკვლევაა, რომელიც, თუ შესაძლებელი შეიქნა და თუ ეს ძეგლები მოპოვდნენ და განადგურებული არაა, შემდეგმა ექსპედიციებმა უნდა შეავსოს და გააღრმავოს. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ბევრი რამ ამ ძეგლთა შესახებ და აგრეთვე მათი საერთო მნიშვნელობა ეხლაც გამოკვლეულად უნდა ჩაითვალოს, ასეთი საკითხებია, მაგალითად, დრო დიდი ტაძრების აშენებისა (ოთხთა ეკლესიის აბსიდიის გარდა, რის შესახებაც მხოლოდ ის ითქმის დანადგელებით, რომ იგი დაეთქურა ბაზილიკის ხანას უსწრებს წინ). დრო ზოგიერთი ეკლესიის ფრესკებით შემკობისა, გარჩევა დიდძალი წარწერებისა და დაღვანა მათში მოხსენებულ პირთა ვინაობის; საზოგადოდ, ამ ძეგლების მნიშვნელობა ჩვენი ისტორიისა და კულტურისათვის.

ყველა ამასთან ერთად უაღრესად სასიამოვნო მოვალეობად მიმანია გულისხმადი გრძნობით და სრულყოფილი განვცხადო შედეგები:

ამ უმნიშვნელოვანესი ექსპედიციის შედეგების გამოქვეყნებას დიდად დაავიანდა და ეს ალბათ სულაც არ მოეხერხებოდა, თუ არ ის უდიდესი მზრუნველობა, რომლითაც საბჭოთა ქვეყნის მესვეურები მოეკიდნენ პირადად ჩემს ბედ-ილაღსა და ჩემს შრომას.

მას შემდეგ, რაც საბჭოთა არმიამ უმაგალითო დამარცხება აგვა ფაშისტურ გერმანიას და ნამდვილ მსხნელად მოეცლია მთელს ევროპას, შესაძლო გახდა არ ოცდამეორე წლის წინათ მენ-შევიკური მთავრობის მიერ საფრანგეთში გაზიდული სამუზეუმო განძეულის საქართველოში დაბრუნება და ამასთანავე პირადად ჩემი გამოგზავრება სამშობლოში. მას აქვთ მე ყოველ წუთს ვგრძნობ და უღრმესი მადლობით აღვნიშნავ სრულსა და ზედმიწევნით საკმარის ხელისშეწყობას

საქართველოს კომუნიკური პარტიისა და მთავრობის ხელმძღვანელობის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის წმრივ. ანან ძალიან განაღებულა წრავალი, დიდი ხნით გადაღებული ნაშრომის დასრულება და გამოცემა.

უდიდესი ღვაწულებით უნდა განეცხადო, რომ საბჭოთა საქართველოს ხელმძღვანელ ორგანოთა სახით ჩვენი წარსულის ბრწყინვალე კულტურულ მემკვიდრეთა შესანიშნავი მოამბე ყავს, ისეთი, როგორსაც ძველი თაობის მუშაკები მხოლოდ თუ ვინატრებდით.

ინედი მატეს, რომ წინამდებარე წიგნიც სათანადო წვლილს შეიტანს აღორძინებული ქვეყნის კულტურული წარსულის დაცვა-წაწავლის საქმეში.

იგი წარმოადგენს საერთო სახალისო წინააწარ გამოკლევას და, რა თქმა უნდა, მასში არაა ნათქვამი უკანასკნელი სიტყვა განხილულ ძეგლთა მნიშვნელობის შესახებ. ამ ძეგლთა შესწავლა ნომრავალი კვლევის საქმეა.

5. ლინარბატურა ვიკრანის ხმოვანი არამოლოგოიისა და მთროგრაფიის შესახებ

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ქორიხის ხეობის მარტო ერთი ნაწილი იყო ასე თუ ისე შესწავლილი, სახელდობრ ბათიმის ოლქი: კლარჯეთი, ზეგმეთი, იმერხევი და აქარა. ანათი გამოკვლევა ეკუთვნის: დ. ბაქრაძეს (*Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии*, СПб, 1878); გ. ყაზბეგს (*«Три месяца в Турецкой Грузии», Записки Кавк. Отд. Русск. Геогр. Общества*, т. X; ყაზბეგს აღწერილი აქვს პარზის მონასტერი), აკადემიკოს პავლინოვს (*«Матер. по арх. Кавказа» Московского арх. общества*, вып. III); პ. უგაროვს (*«Матер. по арх. Кавказа», вып. IV*) და აკადემიკოს ნ. მარს *«Культура св. Григория хандзинского, с дневником поездки в Шавшети и Кларджети»*, СПб, 1911 (*«Тексты и разыскания по Армян-Грузинской филологии»*, т. VII).

რაც შეეხება ტაოს იმ ნაწილს, რომელიც პირველ მათელი ომამდის ყარსის ოლქის ოლთისის მხარეს შეადგენდა, ჩემს 1902 და 1907 წლის ექსპედიციებამდის მოიპოვებოდა მხოლოდ ცნობები გერმანელი ბოტანიკოსის კ. კოსისა ოლთისის ციხის შესახებ და უმთავრესად ნეტოს-პენიკის ანუ. ჩვენიტრად, ზნას და აგრეთვე კოლას დაღმუნის თობაზე: M. K. Koch, *Wanderungen im Oriente. Reisen im pontischen Gebirge und türkischen Armenien*, II. Weimar, 1846, გვ. 251—252 და, ანას გარდა, კიდევ წერილი დ. ბაქრაძისა, რომელზეც პეტერბურგის აკადემიის დეპარტამენტი იმგზავრა ოლთისის ოლქში 1879 წელს (*«Историко-этнографический очерк Карсской области. Известия Кавказского отд. Русск. Геогр. общества»*, том VII, стр. 92—202). ამ წერილში სულ მოკლედ ჩამოთვლილია ოლთისის ოკრუგის ზოგიერთი ძეგლი, მაგრამ არ არის მოცემული არც აღწერა, არც გეგმები და არც სურათები. უფრო ერცლად აქვს მას ცნობები დღიურში; რომელიც ინახებოდა ყუბა-კითხის გამაგრებულ საზოგადოების წიგნთსაცემში.

თორბთების ხეობის ძეგლები—სახლი, ოშკი და ეგეკი (ჰა არა ეგრეკი, როგორც ბროსე წერს) და აგრეთვე ტაოს ძეგლი იშვანო ცნობილი იყო შიითარისტის ნერსეს სარგისიანის მოგზაურობის აღწერილობის ნეგებიით, რომელიც მან გამოაქვეყნა ჟურნალ „ზამევეკში“ 1863—1864 წლებში. მის მიერ გადმოცემული ქართული წარწერები გამოსცა ბროსე (*«Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg. VII série, t. VIII, №10, 1864»*).

ქვემოთ ამ ნაშრომს ვგულისხმობთ ყოველთვის, როდესაც ბროსეს წაკითხვას ვიხსენიებთ. უნდა მივსდეთ დიდი პატივი დაუღალავისა, უანგარო და პატიოსანი მკვლევრის ნერსეს სარგისიანის ხსენებას: მას საზოგადოდ გულწრფელიყნით აქვს გადმოცემული—ხან კალით და ხან ხელით—წარწერები, რომლებიც შეუწინებელია და რომლებიც მის დროს კარგად ყუფილა დატული. წარწერები, რომელიც ცუდად ყუფილან დატული, ცუდადვე გამოსულა გადმოცემისას და აქედან წარმოდგება მათი არასწორი წაკითხვა ბროსეს მიერ.

ოშკის შესახებ კიდევ მოიპოვება თავის დროისათვის საინტერესო, ხელმოწერილი სტატია ფრანგულ ნაშრომში—*Archives des missions scientifiques*, 1875, 2 livr.; მას ახლავს გეგმა, არასწორი. სწორი ჩამოთვლილი ლიტერატურის გარდა არსებობს კიდევ ფოტოგრაფი და ერმაკოვის მიერ 1872 წელს გადაღებული მხეცნიერი სურათები ოშკისა, იშვანისა, სახელისა და ორიოდვე ოთხთა ეკლესიისა (აქ. ზეზუშის ფოტოარქივი, №308—325, 332, 363 და 364). ეს ფოტო-სურათები ევამეცნობენ, რომ იმ დროიდან 1917 წლამდე აღნიშნულ ძეგლებს დაზიანება განუცლიათ, მაგრამ არც თუ ისე თვალსაჩინო.

1. იშხნის საყდარი¹

1. ტაძრის მღვდლარეობა

იშხნის საეპისკოპოსო ტაძარი, ანუ საყდარი¹, მღვდლარეობს ტაოში, სოფელ იშხანში, კოროხის მარჯვენა შენაკადის ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირას. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა იშხნის მღვდლარეობის შესახებ სინამდვილეს არ შეეფერება, მაგრამ სხვა მისი ცნობები კი სწორია. იგი წერს: „ხოლო ართვანს ზეით მოერთვის კოროხის დასავლეთიდან ჳევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლით. ამ ჳევედ არს იშხანის ციხე, ფრიად მაგარი, დიდ-შენი და ეკლესია გუნდათიანი, დიდ-შენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს“ (იხ. ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, 1941, გვ. 136—137).

ზეგანი, რომელზედაც ძველი ტაძარი და სოფელია გაშენებული, მაღალია, ფართო და თანდათან მცირეოდენად იხრება ოლთისის წყლის მიმართ. ადგილი საუცხოო მღვდლარეობით, კარგი პაერით, წყაროებით, ბაღებითა და მშვენიერი გადასახდით. ეს საუკეთესო კუთხეა ტაოსი. სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მღვდლარეობს იშხნის ციხე, ეხლა ძალზე დანგრეული. ზემოთ მოჩანს მაღალი მთა ქარიელი („ქარიელი“), სამხრეთით—მთა-მწვერვალი „არაფევი“, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთა „ურლუნ-დუხი“.

სოფელ იშხნის მცხოვრებნი ყველა გამაჰმადიანებული ქართველებია, მესხები. 1917 წელს ქართული ზოგ მოხუცებულსა ესმოდა, სხვებს უკვე დაევიწყებული ჰქონდათ. პირველ მსოფლიო ომამდის იშხანი მოზრდილი დაბა იყო და იქ თურქული ბატალიონი იდგა. აშენებული იყო ყაზარმები, ოფიცერთა სახლები და სხვა შენობები, მაგრამ ომიანობის დროს ეს ყველაფერი განადგურებული იყო, ასე რომ ჩვენ ძლივს ვიშოვეთ მცირე ხის ქოხი ლამის გასათევად.

ტაძარი მღვდლარეობს სოფლის დასავლეთით, განცალკევებით, გაშლილ პლატოზედ. იგი შორიდანაც კარგად მოჩანს, რაც იშვიათია ტაოში. ჩვენ ის პირველად დავეინახეთ სოფ. ლოქის ზეკარიდან, საიდანაც, სხვათა შორის, მოჩანდა აგრეთვე ოთხთა ეკლესია, პარხალი და კიდევ დიდი კარჩხალის მთის მწვერვალი, კლარჯეთში. ტაძარსა და სოფელს შუა დიდი წყაროა, აუზი (ტაბ. 33, 1—2), ამის გვერდით არის დაზიანებული ძველი ქვის კოშკი (იხ. იგივე ტაბ. 33, 2). მთავარი ტაძრის მახლობლად ეხლაც დაცულია მხოლოდ ნანგრევები გურგენ მეფეთა მეფის (გარდაიცვალა 1008 წელს) პატარა ეკლესიისა, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

2. ტაძრის აშენების ისტორია

იმ ადგილას, სადაც ეხლა იშხნის საყდარია (IX საუკუნიდან ქართველი ეპისკოპოსების, იშხნელების საჯდომი), წინათაც არსებობდა საეპისკოპოსო ტაძარი, რომელიც აუგია მართლმადიდებელ ნერსე ეპისკოპოსს VI საუკუნის პირველ ნახევარში. ეს ნერსე შემდეგ გახდა სომეხთა კათალიკოსი ნერსეს II და მან ღირსეულად გაითქვა აღმაშენებლის სახელი. ამ ნერსეს მიერ არის აშენებული VII საუკუნის მეორე ნახევარში „მღვიმარეთა“ შესანიშნავი ტაძარი („ზვართიცი“)

¹ „საყდარ“ ტერმინს აქ ვხმარობთ მისი ძველი მნიშვნელობით: საყდარი—კათედრალი, საეპისკოპოსო ეკლესია.

ენშიაძის მისხობლად, რომელიც XIX საუკუნის მიწურულში შეიქმნა ცნობილი არქიმანდრიტ ხაჩიკის მიერ წარმოებული გათხრის შემდეგ, წმინდა გრიგორის ეკლესია ხორ-ვირაში, პატარა სამლოცველო წმ. სარგისის სახელზე დევნი და ღვთისმშობლის ეკლესია ალაშქერტში (ამჟამად პასან-ყალა), სადაც X საუკუნიდან (ამაზე ადრე თუ არა) ქართველი ეპისკოპოსის, ალაშქერტელის კათედრა იყო. მაგრამ, როდესაც ნერსე მესამის მართლმადიდებლობა აშკარად გამოვლენილ და მან დაუწყო რწმუნება სომეხებს, მიიღოთ ქალკედონის კრების დადგენილება, ის ამაჟღერს ვადაშ-დგარიყო კათალიკოსობიდან. ნერსე III იშხნის სოფლის მკვიდრთაგანი იყო. მის მიერ იშხანში საყდრის აშენების შესახებ სომეხი ისტორიკოსები დუმან, ალბათ იმითმ, რომ ის პირველი მართლ-მადიდებელი ეპისკოპოსი იყო იშხანში.

იშხნის ტაძრის აშენების ისტორია ცნობილი გახდა მას შემდეგ, რაც აკადემიკოსმა ნიკო მარმა გამოაქვეყნა გიორგი მერჩულის შესანიშნავი თხზულება, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“¹. გრიგოლ ხანძთელმა, ამ უფროს საეკლესიო მოღვაწემ VIII—IX საუკუნისა, როგორც ცნობილია, აშენა მონასტრები, პირველ ყოვლისა, კლარჯეთში, სადაც ის ბოლოს გახდა არქიმანდრიტად კლარჯეთის თორმეტი უდაბნოსი ანუ მონასტრისა, რომელთა შორის ხუთი აშენებული იყო მის და მისი მოწაფეების მიერ. იშხნის საყდარი ერთად-ერთი ტაძარია ტაოში, რომელიც გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მოწაფეების სახელთან არის დაკავშირებული. მოკლედ რომ აღვნიშნოთ, საქ-მე თითქმის ასე უფოლა: როცა გრიგოლ ხანძთელმა პირველად ააშენა კლარჯეთში, აშოტ კურა-პალატის დახმარებით, ხანძთის ეკლესია და აშოტისაგანვე გამოითხოვა უფრო კარგი და გრცელი ადგილი მეორე დიდებული, შატბერდის ტაძრის ასაშენებლად, მან განიზარხა მოველო და მოელო-ცა საბერძნეთის წმინდა ადგილები და თან გასცნობოდა, რა თქმა უნდა, ბერძენთა საეკლესიო წეს-წყობილებას და ლიტერატურას. მან თან წაიყვანა საბა ანუ საბანი, თავისი ძეგლის დისწული და კიდევ ერთი მოწაფე. როცა ესენი უკან დაბრუნდნენ და მოაღწიეს ტაოს, შეიტყვეს აშოტ კურაპალატის მოკლის ამბავი და ცრეზლებით ილოცეს მისთვის. თხზულების იმ ადგილას, სადაც საუბარია იმაზე, რომ ისინი დაუახლოვდნენ იშხანს, თანახმად ავთოგრაფიში შემოღებული ტრადი-ციისა, ნათქვამია, ვითომც „გამოეცხადა ღმრთისა მიერ... იშხნისა პირველი დიდებულება... და ეუწყა, ვითარმედ კუალად განახლებად არს პირველები ხელითა საბანისითა, და ეცნობა გზაცა მისაყალად, რამეთუ მის ეამისა კაცთაგან მიუვალ იყო ადგილი იგი“². იშხანს რომ მივიდნენ, მათ ფრიალ გაუხარდათ - „პოვნაა დიდებულისა მის ადგილისა, რამეთუ იყო მას შინა ნუგეშისის-საცემელი სულიერი და ჭორციელი“³. საბანმა მასწინე გადაწყვიტა იქ დარჩენა, მაგრამ გრიგოლმა უთხრა: „ჯერ უნდა ხანაჟის დატოვებული ძმები ვინახულოთ და შემდეგ წამოხალ აქაო. მართლაც, სულ მცირე ხანში, გრიგოლმა გაისტუმრა საბანი იშხანს და თან გააყოლა ორი მოწაფე. საბანი შეუდგა მეშუაობას და აშოტ I-ის ძეგლის, ბაგრატ I კურაპალატისა და მისი ძეგლის ნივთიერი დახ-მარებით ააშენა იშხანი.

ამრიგად, იშხანი მეორედ იქნა აგებული IX საუკუნის პირველ ნახევარში, ნერსე ეპისკოპო-სის ტაძრის ნანგრევებზე. ბაგრატს ძალიან უყვარდა ეს ადგილი და ხშირად მოდიოდა აქ, ისევე როგორც გრიგოლ ხანძთელი. მისივე გახდა იშხნის პირველი ქართველი ეპისკოპოსი და მან დაი-კავა პირველი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსის ნერსეს საყდარი, რომელიც დიდი ხნის განმავლო-ბაში გაუქმებული იყო. გაუქმება გამოწვეული იყო, რა თქმა უნდა, იმის გამო, რომ არაბთა სარ-დალმა მურვანმა, რომელსაც ქართველი ისტორიული წყაროები ყრუს უწოდებენ, (მურვან ყრუმ) საშინლად დააბრია და ააოხრა ტაო-კლარჯეთი, ისე რომ ისევე წყაროების ცნობით, აღარ გადარ-ჩა არც ერთი სოფელი და არც ერთი ძეგლი. ამ კუთხის აღორძინება დაიწყო აშოტ I კურაპალა-ტის დროს, IX საუკუნის დასაწყისში, იშხნელი ეპისკოპოსის სასულიერო ხელისუფლება ვრცელდებოდა კლარჯეთიდან ბაიბურთამდე და უფრო იქითაც და მოელს თორთუმის მხარეზე.

ტაოს მეორე საეპისკოპოსო საყდარი იყო ბანაში, სადაც განთქმული მრგვალი ტაძარია, ამჟამად დაზარეული, მრგვალი შემოსაღვლით. ეს ტაძარი ააგო პირველმა ქართველთა ჩვენმ ადარნესე II კურაპალატმა, X ს ს დასაწყისში (ადარნესე II გარდაიცვალა 923 წ.).

კლარჯეთში ორი საეპისკოპოსო კათედრა იყო: ანჩისა და ტბეთისა. ამათგან აღორძინელია ანჩისა (ის იშხნისგან უფრო ძველია) და შემდეგ მას მიემატა ტბეთის საეპისკოპოსო, რომელიც აშოტ კუხმა († 918) დააარსა. სტეფანე მტბევერი პირველი ეპისკოპოსი იყო.

¹ ს ტ რ ი გ ვ ს კ ი ს მ ი ბ ე დ ი თ (Bankunst der Armenien) ალაშქერტ ანუ თფრახ-კალანდი იმყოფება ბაგრატუნის პრინციპის, ზეზად-უს სათავეები: Н. Адош. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1918. стр. 24

² Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга VII, СПб, 1911.

³ Георгии Мерчуя, Жизнь Григория Хандзтисского, СПб, 1911 (—TP, VII), т. XIV.

ტაოსი და კლარჯეთის ოთხივე საყდრის ეპისკოპოსები მაწყვერლითურთ (ე. ი. აწყურის ეპისკოპოსთან ერთად) იწოდებოდნენ ზემო ქართლის ეპისკოპოსებად. მათ შორის ყველაზე დიდი პატივი მეფის კარზე მინიჭებული ჰქონდა, როგორც ეს კელმწიფის კარის გარჩევიდან ჩანს, იზნის ეპისკოპოსის, იზნელს.

იზნის კათედრა განაგრძობდა არსებობას ოსმალთა მიერ ზემო ქართლის დაპყრობის შემდეგაც, ოღონდ იზნელებს ოსმალეთის სულთნები ანტიციებდნენ ხოლმე. იზნის კათედრა საბოლოოდ გაუქმდა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში.

3. ტაძრის გეგმა და შინაგანი სახე

იზნის საყდრის ეხლანდელი გეგმა საერთოდ წარმოადგენს ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრისა და ერთნაიანი ბაზილიკის გაერთიანებას (ტაბ. 1), მაგრამ მისი საკურთხევის ნაწილების განლაგება სრულიად სხვაგვარია, — არ გვუხდება ჩვეულებრივ გეგმებს ამგვარი ეკლესიებისას, რომელთა სამკვეთლო (ანუ სამხვევბლო) და სადიაკვნე უშუალოდ ეკვრიან ხოლმე მთავარ საკურთხეველს, რომლის აბსიდი ნახევრად მრგვალი ყრუ კედელია. აქ კი ისინი საკურთხევისაგან გამოყოფილი არიან გალერეებით (ტაბ. 2). თვით საკურთხეველი ამაღლებულია ტაძრის იატაკიდან 1,81 მეტრით. ამას გარდა, ამაღლებულ საკურთხეველზე აღმოსავლეთ გულეი აბსიდის მაგიერ მომრგვალო სახით შემორჩენებულია სვეტნარი, ე. ი. აბსიდის კედლის მაგიერ გულეი სვეტნარი ანუ ეკლანა (ტაბ. 1, 2). ასეთივე გეგმა აქვს საკურთხეველს ზუართნოცის მრგვალ ტაძარშიც და ბანაშიც. ზუართნოცი, როგორც აღენიშნეთ, თვით ნერსე კათალიკოსის აშენებულია VII საუკუნის მეორე ნახევარში. ასეთივე გეგმისა უნდა ყოფილიყო ის თავდაპირველი საყდარიც, რომელიც ნერსე იზნაში VIII საუკუნის პირველ ნახევარში ააშენა. მაგრამ ნერსეს აშენებული საყდარი საყდარი საბანის დანგრეული დაზვედრია და, შეიძლება ითქვას, დაახლოებით, იმავე სახით, როგორითაც მე დამხვდა ბანას ტაძარი 1902 წელს და ეგებ კიდევ უფრო უფრეს მდგომარეობაშიც. ბანაში ჩემი ყოფნის დროს მოეწი საკურთხეველი ძირიდან თავიდან დატეული იყო¹, იზნაში კი საბანის დროს გადარჩენილი ყოფილა მარტო ქვემო ნაწილი, საკურთხევის სვეტნარი. საბანს განუზრახავს საკურთხევის ამ გადარჩენილი ნაწილის მთლიანად დაცვა და თავის ახალ საყდარში მისი მოქცევა — რაღა თქმა უნდა, ნერსე ეპისკოპოსის ხსოვნის პატივსაცემად და მისი ღვაწლის ძეგლად. ნერსე ხომ პირველი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსი იყო იზნისა, საბანი კი მეორე. ამ ნერსეს გიორგი მერჩული დიდის ქებით იხსენიება — ალბათ, როგორც ნ. მარი აღნიშნავს, მისი მართლმადიდებლობის გამო. საბანის განზრახვა, რა თქმა უნდა, დიდად ართულებდა გეგმის განხორციელებას, მაგრამ იზნის ბუროთმოდღარის ეს ამოკანა ნიჭიერად და დიდი ოსტატობით გადაუწყვეტია. მას ნერსეს საკურთხევისაგან ცოტა მოშორებით და მის მარჯვნივ და მარცხნივ ამოუყვანია ვიწრო, მაგრამ გრძელი ოთახები სამკვეთლოსა ანუ სამხვევბლოსა და სადიაკნისათვის, რომლებიც წაგრძელებულია ნერსეს საკურთხევის ხაზიდან აღმოსავლეთით. ეს ოთახები შეერთებულია კედლით, რომელიც ჯერ აყვანილია ნერსეს სვეტნარის სიმაღლემდის და შემდეგ ნახევარი თლით გადაყვანილია სვეტნარის ოთხზე, რომელზედაც აყვანილია მეორე ნაწილი ახალი ტაძრის აღმოსავლეთი კედლისა. გრძელი ოთახები პატარა აბსიდებით, ანუ აბსიდიოლებით თავდება. იმ ოთახების კარი უდრის 1,75 მეტრს. აბსიდიოლებში თითო სარკველია. დასავლეთით ამ გრძელ ოთახებს ახლავს თითო კვადრატული ორსართულიანი ოთახი, რომელთაც გარედან თითო სარკველი აქვთ და რომელნიც გაშლილი თაღებით შეერთებული არიან საკურთხეველთან, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, მის გალერეისთან (ტაბ. 1).

იზნის ტაძრის გუმბათი და მისი ყელი დამყარებულია ოთხ დიდ, მაღალ და მძლავრ სვეტზე. წინა სვეტებიდან იწყება საბანის ტაძრის საკურთხეველი და ამ სვეტებზეა გადაყვანილი ტაძრის კამარა (ტაბ. 14,1). ამავე სვეტების ხაზს უსწორდება კვადრატული ოთახების დასავლეთის კედლებიც. ამრიგად გადარჩენილი ნაწილი ნერსე ეპისკოპოსის ტაძრის საკურთხევისა ეძღა მთლიანად მოთავსებულია ახალი ტაძრის საკურთხევის ქვედა სართულში და მას სამი მხრით — აღმოსავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით — უფლის ოთხკუთხედი გალერეა (ტაბ. 1, 2). საკურთხევის ზედა სართული სულ ახალია. ეს გარემოება ორსართულიან სახეს ანიჭებს აღმოსავლეთის ფასადს (იხ. ტაბ. 3). ამ სართულს თან ახლავს ერთობ ლამაზი პატრონიც, უკეთ რომ ვთქვათ, ორი პატრონიც — ერთი მარცხნივ და მეორე მარჯვნივ. თვითველი მომრგვალებით მიემართება საკურთ-

¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ე ლ ი, კელმწიფის კარის გარჩევა (თბ., 1920), გვ. 14.

² Материалы по арх. Кавказа, Моск. Арх. общ., XII, стр. 88—117, табл. XVIII.

ხევის კედლის ცენტრისაკენ, მაგრამ ერთმანეთს ისინი არ უერთდებიან. მათი გვემა და პროფილი სრულიად ერთგვარია. ჩვენ ვითავსებთ აქ მარცხენა პატრონიკეს გვემას (ტაბ. 16), რომელიც სრულ წარმოდგენას გვაძლევს მარჯვენა პატრონიკეს შესახებაც. პატრონიკენი ორმაგი, მომრგვალებული სარკმლით გამოდიან საყურთხეველში და მათ შუაში ლამაზი სვეტები აქვთ. ამას გარდა აღმოსავლეთით ახლავთ გრძელი მრგვალი უბეები აბსიდის მსგავსად, მაგრამ უსარკმლოდ. ესენი მერ სვეტის აძლევს პატრონიკებს და თანაც ასშუბუქებენ საყურთხეველის აღმოსავლეთი კედლების საქმეს. ამ პატრონიკეთა და საზოგადოდ მთელი შინაგანი ტაძრის აღმო-საველეთი ნაწილის ხედი წარმოდგენილია ტაბულებზე (15, 16, 17, 18, 19, 23). რაც შეეხება იშხნის ტაძრის საყურთხეველის სვეტნარს, თავდაპირველად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს სვეტნარი კარგად არის დათუბი. მცირე ზოიან ეტყობა მხოლოდ კვარცხლბეკს პირველი სვეტისას მაგრვნივ და მეორე სვეტისას მარცხნივ (ტაბ. 20, სურ. 1 და 2). სვეტნარი შედგება რვა სვეტისაგან, რომელთაც უბრალო კვარცხლბეკები, მაგრამ ნაირ-ნაირი სვეტის თავები აქვთ, უმეტესად კუბიკური მოყვანილობისა. კამარები სვეტებს ზემოთ ნალისებრია, ისევე როგორც ბანაში. კუთხის კამარები უფრო ამაღლებულია და ამით აძლევდნენ აბსიდის სიღრმის შთაბეჭდილებას (ტაბ. 19). სვეტები ერთი მეორისაგან დაშორებულია 1,88 მეტრით. სვეტის სიმაღლე უდრის 2,48 მეტრს.

ჩვენ განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ იმას, რომ ტაოს ეს ერთადერთი უძველესი, VII საუკუნის პირველი ნახევრის საეკლესიო ნაგებობის ნაშთი, ე. ი. გადარჩენილი სვეტნარი ჯეროვანა და დეტალურად ყოფილიყო ახაზული და ფორტგრაფიულად გადმოღებული. საბედნიეროდ, ეს საქმე კარგად მოგვარდა.

ჩვენი სურათები და ფორტგრაფები სრულ წარმოდგენას იძლევიან როგორც სვეტნარს, ისე მთელი კანკლის მოწყობილობის შესახებ (იხ. ტაბულები 15, 16, 17, 18, 19, 20; ამათგან მე-15 ტაბულაზე მოთავსებულია: აღმოსავლეთის აქსონომეტრიული ხედი, მე-16-ზე—აბსიდის სვეტთა გვეშები და დეტალები და პატრონიკის გვემა, მე-17-ზე—აბსიდის მარცხენა მხარე, მე-18-ზე—აბსიდის მარჯვენა მხარე, მე-19-ზე—აბსიდის სვეტნარი, მე-20-ზე (სურ. 2)—აბსიდის სვეტის ხედი აღმოსავლეთის გაღერვიდან).

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ თექვსმეტ-წახნაგოვანი გუმბათის ყელი და კონუსისებრი გუმბათი დაშვარებულია ოთხ განცალკევებულ, მსხვილ, ზღალ და ძლიერ სვეტზედ. მათზედ გარდამავალი კამარები ოდნავ წყრყოვანია. სვეტის სიმაღლე არის 4,8 მეტრი, სვეტების მრგვალი კვარცხლბეკები, სიმაღლით თითო მეტრი, შემეყლია ქანდაკოვანი მორთულობით (ტაბ. 21). დასავლეთ მარცხენა სვეტს მალაღი, მაგრამ არა-ღრმა უბე აქვს (ტაბ. 29, სურ. 2). სვეტისთავეს სხვადასხვა სამკაული ახლავს (იხ. ტაბ. 22, სურ. 1 და ტაბ. 25, სურ. 1 და 2). აფრები კონუსის მსგავსია, კოვზურად შემეყლი (ტაბ. 15).

გუმბათის ყელის წახნაგები შიგნით დაყოფილია წვირილი სვეტებით. გუმბათის ყელის სიმაღლე უდრის 6,01 მეტრს, ღიამეტრი 9,67 მეტრს. ამრიგად, გუმბათის ყელის სიმაღლე უდრის თითქმის 2/3 ღიამეტრისას; თვით გუმბათის სიმაღლე უდრის 9,38 მეტრს. ირგვლივ გუმბათის ყელი გარემოებულია მრგვალი შემოსაფლვით. ტაძრის თაღები გოღრულია. დასავლეთი ფრთის კედლები შიგნით სამწახნაგოვანი გამოყვეული პილასტრებით დაყოფილია ოთხ ცრუ კამარად (იხ. გვემა). პილასტრთა იშპოსტები მრავალკუთხიანია. ამგვარივე კამარათა გარეგანი დეკორატიული მორთულობაც. ამასთანავე ტაძრის ოთხივე ფრთის კიდეურის იშპოსტები წაგრძელებულია. ეს იშპონის ტაძრის თავისებურებას წარმოადგენს (იხ. გვემა).

4. ტაძრის ღაცულობა

იშხნის ტაძარს, რა თქმა უნდა, პირიანდელი სახით ჩვენამდის არ მოუღწევია. ის ძალზედ დაზიანებულია; ზოგი რამ აკლია, ზოგი რამ გადაკეთებული აქვს და შეცვლილი. პირველ ყოვლისა მას დაუტოვავს დასავლეთის ეკედერი, რომლის ნაშთები ცხადად ეტყობა და რომელიც, როგორც ჩანს, მთავარი ტაძრის თანამედროვე ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში, დიდი განახლების დროს, 1032 წ. იგი დატოვდ ყოფილა. ამ დროს ტაძრის დასავლეთი კედელი შეუძერწიათ თლილი კვით, მარტო ეკედრის სახურავის დასაწყისამდის. ქვემო ნაწილი კი შეუძერწელი დაუტოვებიათ, რადგანაც ეს ნაწილი ეკედერში იყო მოქცეული. ამას გარდა, დიდი უბე დასავლეთის კარს ზემოთ (ფრესების ნაშთებით) ცხადჰყოფს, რომ ეს უბეც მოქცეული ყოფილა ეკედერში (იხ. ტაბ. 6, სურ. 2, ტაბ. 14).

შემდეგ ტაძრის დასავლეთი და აღმოსავლეთი მკლავებისა და ნაწილობრივ აგრეთვე სხვა მკლავების თაღები სულ ჩანგრეულია. ტაძრის დასავლეთი ფრთა, რომელიც ჯანედ არის გადაქ-

ეცელი, მაჰმადიანებს ახლად გადაუხურავთ კრამიტის ორფერდა სახურავით; სხვა მხარეები კი გადაუხურავია. გუმბათი და გუმბათის ყელი და კედლები კარგად არის დაცული (ტაბ. 3, 4, 5).

როგორც აღენიშნეთ, ტაძრის გრძელი დასავლეთი ფრთა ჯამედ გადაუქცევიათ მუსულმანებს. ამისათვის ის აღმოსავლეთი ნაწილიდან გამოუყვიათ რიყის ქვის კედლით, რომელსაც ერთი სარკმელი აქვს დატანებული (ტაბ. 24). დასავლეთი ფრთის სამხრეთი კარი დაუხმავთ. ამას შიგნით ჯამეს „ქუმბეთი“ აქვს მიშენებული. ამის გამო ტაძრის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი უკაროდ დარჩენილა. ამიტომ ამ ნაწილში შესასვლელად მათ გამოუწერგვევით სამკვეთლოს ჩრდილოეთი კედელი, მაგრამ კარის სახით კი არ გაუყვითებიათ, არამედ ისევე, ტლანქად გამონგრეული დაუგლიათ. (ტაბ. 1). ამრიგად მათ დაუხმავთ ტაძრიდან ჩრდილო ეკედერში შესასვლელი კარი და სამაგიეროდ ეკედერში შესასვლელად ტლანქად შეუწერგვევით ეკედრის დასავლეთი კედელი (ტაბ. 1 და 6,2). ამას გარდა, სრულიად ახლად გადაუყვითებიათ ტაძრის დასავლეთი კარიც, ასე რომ ამ კარს აღარავითარი ძველი ნაშთი აღარ გააჩნია (ტაბ. 6, 2; მისი გარეგანი სახე იხ. ტაბ. 14,2).

ზე ფიქრობ, რომ საბანის ტაძრის თავდაპირველად დასავლეთი ფრთის სამხრეთის გასწვრივ უნდა ჰქონდეს გალერეა ღია კამარებით, ისე როგორც ოშკის ტაძრის აქვს დაცული (იხ. ტაბ. 39), მაგრამ ეს გალერეა არ შენახულა, ცხადია, რომ ოშკის ტაძრის გეგმა, მცირეოდენი განსხვავებით, საერთოდ განმეორებდა იშხნის ტაძრის გეგმისა და, მაშასადამე, რაც დაცულია ასლში, უნდა არსებულიყო დედანშიც.

თუ შევადარებთ ოშკის გეგმას (იხ. ტაბ. 39) ეხლანდელი იშხნის გეგმას, დავრწმუნდებით, რომ უკანასკნელი არაა სრული, მას აკლია სამხრეთის გალერეა და ეს არღვევს სიმეტრიას ტაძრის ჩრდილო ეკედერთან. სინამდვილეში ოშკის დასავლეთი ფრთის გეგმა (თავისი ეკედრებით) სამნაეიანია (ტაბ. 39), ხოლო შუა დიდი ნაეი გამოყოფილია დანარჩენებისგან ყრუ კედლებით და ესენი შეადგენენ ჩრდილო ეკედრის და სამხრეთის გალერეას. ეგრევე იყო ალბათ თავდაპირველად

სურ. 1

იშხანშიც, ოღონდ ოშკის გალერეას ოთხი ღია თალი აქვს, იშხანში კი, მისი სივრცის მიხედვით, სამი უნდა ყოფილიყო. იშხნის გალერეა, უნდა ვფიქრობთ, მოისპო საერთო დიდი განახლების დროს, 1032 წ. ან, შესაძლოა, უფრო ადრეც, გიორგი I დროს (1014—1027), როდესაც გადააქეთეს სამხრეთი კარიბჭე. მაშინ მოშალეს ალბათ ორი კამარა და მესამე შეცვალეს კარიბჭედ, რომელსაც ჩვენამდის არ მოუღწევია; ის, ეტყობა, მოსპეს 1032 წლის განახლების დროს. ქვემოთ სწორედ ამ განახლებათა შესახებ გვეჩვენა საუბარი.

5. ტაძრის განახლება და სათანადო წარწერები

თავდაპირველად იშხნის ტაძარი ნაშენი ყოფილა, გარეთ და შიგნით, ცალკეული ნაპერი კვე-
ბით. მაგრამ 1032 წელს, მეფე ბაგრატ IV-ის დროს, ის განუახლებიათ. განახლება შეხებია
საერთოდ ტაძრის გარეგან სახეს. ის ერთობ შეუძერწეთ ლამაზად ნათალი წითელ-ყვითელი ფიქ-
ლებით. პირვანდელი ნაგებობა მოჩანს ჩრდილო ეკლდრის კედლებზე, რომლებიც არ შეუძერწეთ
ახალი ნათალი ქვით (იხ. ტაბ. 6, 2); ხოლო შინაგანი ნაშენობა ეწმენდა კედლებზე, რომელთაც
დაუქარგავთ ფრესკებიც და ნალესობაც (ტაბ. 30, 2, ტაბ. 32, 1 და 2). თაღები ნაშენი ყოფილა
ფორიანი მსუბუქი ქვით, ანუ სპონდელით¹. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, იშხნის ტაძარს XI საუ-
კუნეში ორჯერ განუცდია განახლება. ორივეჯერ ეს განახლება შეხებია მართ გარეგან სახეს
ტაძრისას. პირველად განუახლებიათ მხოლოდ სამხრეთის კარიბჭე. ეს კარიბჭე არ შენახულა,
როგორც ნათქვამი იყო, მაგრამ წარწერა, რომელიც ამ განახლების შესახებ მოგვითხრობს, კარ-
გადაა დაცული, (იხ. ტაბ. 9, 10, ნახ. 1). იგი მოთავსებულია სამხრეთის კარის წრის თავზე და
მის კარაქინზე (ტიშპანზე) და, კარაგუმების გახსნით, იკითხება ასე:

1. ქ. იესუ ქრისტე, აღიდეგ ორთავე შინა ცხორებათა გიორგი მეფე და შვილინ. მათნი ამინ².
2. ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გლახაკა ანტონი ეპისკოპოსნ(ან) იშხნელ(ან), განგახლე
ესე კარის ბეჟ წმიდისა
3. (კ)ათოლიკე ეკლესიისა სადიდებლად მეფეთა, გიორგი მეფისა და შვილთა მათთა, სალო-
ცველად სულსა ბაგრატ კურაპალატისაჲსა, შენდობისათჳს ცოდვათა ჩუენთაჲსა.
4. წმიდო კათოლიკე ეკლესიო, შემწე და მ-
5. ფარველ გუეყაჲ წინაშე ღმრთისა და ნავსაყუდელ გუექმენ საშინელსა მა.
- 6 (ა) დღესა მისაგებელისაჲსა წინაშე მსაჯულისა ყოველთ
7. (ა)ჲსა ღირს ექმნეთ მოტევენასა³ ცოდვა
8. თისა და წყალობასა ღმრთისაჲსა. გვედრებო
9. (ყო)ველთა შემომავალთა⁴, ლოცვასა მომიქ
10. ს-
11. ენე-
12. თ-

ამ წარწერას თარიღი არა აქვს და იხადება საკითხი, თუ რომელ გიორგი მეფეზე არის
მასში საუბარი: გიორგი პირველზე (1014—1027), მეფე ბაგრატ III შვილზე, თუ გიორგი მეორეზე
(1072—1089), მეფე ბაგრატ IV-ის ძეზე? სხვა გიორგის მოხსენება გამორიცხულია, რადგანაც
წარწერა, სხვათა შორის, ბაგრატ კურაპალატის სულის სალოცველადც არის შესრულებული. თუ
წარწერა გიორგი პირველს იხსენიებს, მაშინ მასში მოხსენებული ბაგრატ იქნება ბაგრატ III,
გიორგი I-ის მამა; ხოლო თუ წარწერა გიორგი II დროს ეკუთვნის, მაშინ ბაგრატ კურაპალატი
იქნება ბაგრატ IV, გიორგი II-ის მამა. ბროსემ ეს საკითხი გიორგი II-ის სასარგებლოდ გადასჭრა.
ამან აიძულა, სხვათა შორის, ბროსე, რომ პირველ წარწერაში ნახსენები ანტონი ნათესად
(Natlheos) შეეცალა, ვინაიდან ანტონის, რომელიც 1032 წელს არის მოხსენებული, არ შეეძლო
ეცოცხლა გიორგი II-ის დროსაც, რომელიც 40 წლის შემდეგ გაემფლო, ესე იგი 1072 წელს
(ი. პ. ცი., პ. 20). მაგრამ ეს მსჯელობა მცდარია: თუ მივიღებთ, რომ წარწერა გიორგი II-ის
ეკუთვნის, მაშინ ორთავე წარწერის ანტონი ერთი და იგივე კი არ იქნება, არამედ სხვადასხვა
ანტონი. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ 1033 წელს იშხნელ ეპისკოპოსად
იყო ილარიონ მასპირისძე. იმის თაოსნობით არის გადაწერილი, 1033 წელს, სურათებიანი სახარე-
ბა-ოთხბეგი, რომელიც ამჟამად დაცულია სვანეთში, სოფ. მესტიაში⁵.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ წარწერა, სხვადასხვა ფაქტების მიხედვით, ეკუთვნის გიორგი
I-ს, და არა II-ს. პირველ ყოვლისა უნდა აღვნიშნოს, რომ გიორგი მეფე ხსენებული წარწერისა
არაერთარ ბიზანტიურ პატიეს (ტიტულს) არ ატარებს და ასეთი მას არც ჰქონია, ვინაიდან იგი

¹ ეს ტერმინი ცნობილია ოშკის ტაძრის წარწერის მიხედვით. დღეს იგი ხალხშიცაა დარჩენილი (მაგ., რაჭაში
ისევე როგორც მისი სინონიმი „შირიში“ (მაგ. კახეთში).

² ეს აწკარო დაწერილია კარაქინის ზემო მონოგრაფიულ წრზე.

³ ბროსე: „ღირს ექმნეთ მიტოებისა“.

⁴ ბროსე: „რომელთა შემოვალთ“.

⁵ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, § 3. 180—181.

მუდამ მტრულად იყო განწყობილი ბიზანტიის მიმართ. გიორგი II კი ყოველთვის სხედასხვა უაღრესი ტიტულებითაა ცნობილი: ის იყო კურაპალატი, ნოველისიმოსი, სევესტოსი და ბოლოს კესაროსიც).

ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ მეორე წარწერა შესრულებულია „სადიდებელად გიორგი მეფისა და შვილია მათათაჲს“. მაშინდამე, ამ გიორგის რამდენიმე შვილი ჰყოლია, ყოველ შემთხვევაში არა ნალებოდა ორისა. გიორგი II-ს კი, ქართული წყაროების მიხედვით, ერთი მხოლოდ შობილი ძე ღვათი IV (აღმაშენებელი) ჰყავდა¹. ხოლო გიორგი I მართლაც ჰყავდა სამკნენი, სახელობრ, ხუთი შვილი². ეს ორი ფაქტი, თუ თვითნებური ცალკე არა, ერთობლივ მაინც ცხადად გვაჩვენებს, რომ ხსენებული წარწერა ეკუთვნის გიორგი პირველის მეფობას და ამ დროს განუცლია განახლება სამხრეთის კარიბჭეს.

მეორე უფრო დიდი და კარდინალური განახლება ტაძრისა მომხდარა ბაგრატ IV მეფობის დროს, 1032 წელს. ამის შესახებ მოგვითხრობს კარვად დაცული ლამაზი ასომთავრული წარწერა, რომელიც იწყება სამხრეთის მეორე სარკმლის თავზე და გაგრძელებულია სარკმლის მარჯვნივ, კედელზე (სურ., 2, ტაბ. 11). ასეთი მნიშვნელოვანი წარწერა ჩვეულებრივად მოთავსებული ჰქონდა უფრო ძველ წარწერას, ახალი სხვა ადგილას მოუთავსებიათ. ესეც, სხვათა შორის, იმის მაჩვენებელია, რომ პირველი წარწერა ეკუთვნის მეფე გიორგი I-ის დროს (1014—1027) და არა გიორგი II-ისას (1072—1089).

[illegible]

სურ. 2

წარწერა ქარაგმების გახსნით იკითხება ასე:

1. „ქ. სახელითა ღმრთისათა მე, ანტონი იშხნელ მთავარ ეპისკოპოსმან, განვახლე და განვასრულე წმიდაჲ“
2. ესე ტაძარი ღმრთისაჲ, კათოლიკე ეკლესიაჲ,
3. საიდიდებლად ბაგრატ კურაპალატისა,
4. სალოცველად და საჭსენებლად
5. სულისა ჩემისა და
6. ცოდვათა ჩემთა
7. შენდობისათჳს

¹ მარიამისეული რედაქცია ქართლის-ცხოვრებისა, გვ. 287; ანასეული, გვ. 205.

² Histoire de la Géorgie, II, 1, 23. 623.

²⁰ ეს პეჯარი დაწერილია სარკმლის მომრგვალებულ წრეზე, დანარჩენი პეჯრები კი გაგრძელებულია სარკმლის მარჯვნივ სარკმელზე.

8. ქრონიკონსა სწბ—
9. და ვაშენე ჭელითა ი(ო)
10. ვანე მორჩაას ძი-
11. საბთა.“

ქრონიკონი უდრის 1032 წელს ($780+252=1032$).

ამ დროს ჩვენს ხუროთმოძღვარს თავაწინ ედგომებოდა ოშკის დიდებული ტაძარი, თავისი დეკორით უკვე დამთავრებული 961 წელს. მორჩაისძე, ექვს გარეშეა, ჰხადავს ოშკის მორთულობას: იშნის კედლები შემკობილია ისეთივე კამარნარით, როგორიც ოშკშია; კაშ-სარკმელი მოჩუქურთმებულია საერთოდ ოშკის მსგავსად; გუმბათი დახურულია ისეთივე მოჭიქული კრამიტით, როგორითაც ოშკი; პოლიქრომი აქაც ისე იხმარება, როგორც ოშკში და სხვა. მაგრამ საზოგადოდ იშნის დეკორი უაღრესად განვითარებულია და უფრო თავა-წარმატად, ვიდრე ოშკისა. ყველაფერი ეს მოწმობს, თუ რა დიდი წინსვლა განუტეია ქართულ ჩუქურთმას და საერთოდ დეკორს იმ 70 წლის განმავლობაში, რომელიც ოშკის აშენების შემდეგ გავიდა.

იშნის გარეგან კედლს ნესამე წარწერაც ჰქონია, მაგრამ ეს წარწერა ძალზე დაზიანებულია და ფრაგმენტებადაა დაცული. ნ. სარგისიანს ისიც გადმოუღია. ბროსეს ამ წარწერის ფაქსიმილე არ გამოუცია და ტექსტი მას ამ რიგად მოჰყავს:

1. ...ლთა მადლითა და მეოხებითა წმიდისა წინამორბედისათა, და წმიდისა მამისა სიმონისათა მ... რომელსა მე გიორგი და... ძლიერისა ბაგრატიანთა ძელდ მი...
2. რისათჳს... ცოდვათა ჩუენთა)... კათოლიკე ეკლესია ოგ... აწე... ედრ... ნი ღირსი... ნთ შმა...¹

წარწერის ცუდად დაცულობა არ გვაძლევს საშუალებას ამ ტექსტს რაიმე დავემატოთ; პალეოგრაფიული ხასიათი და „ძლიერი ბაგრატი“ მოხსენიება ცხადყოფს, რომ აქაც საუბარი მეფე ბაგრატ მეოთხეზეა (1027—1072). ვინმე გიორგის რაღაც შეუწირავს ტაძრისათვის ბაგრატ IV სალოცველად და თავისი ცოდვების შესანდობლად.

ამრიგად, იშნის ტაძრის გარეგანი კედლების სამივე წარწერა ეკუთვნის XI საუკუნეს, მაგრამ ტაძარში, რომელიც თავდაპირველად აშენებული იყო IX საუკუნის პირველ ნახევარში, მოსალოდნელი იყო უფრო ძველი წარწერის არსებობა და ასეთი წარწერა, ფრიალ მნიშვნელოვანი და საინტერესო, მართლად აღმოჩნდა ჩრდილოეთის ეკვდერში.

6. ჩრდილო ეკვდრის ისტორიული წარწერა

იშნის ჩრდილო ეკვდერი არ ყოფილა განკუთვნილი კულტისათვის, ე. ი. წირვა-ლოცვისათვის და ამიტომ მას არც აბსიდა ახლავს და იგი არც ფრესკებით არის დამშენებული, თუმცა კედლები კი შელესილი აქვს. ეს ეკვდერი, ისევე როგორც ოშკისა და ხახულის ჩრდილო ეკვდრები, მარტო სალაროდ და სერსათის შესანახად ყოფილა გამოყენებული. ეს იქიდანაც ირკვევა ცხადად, რომ ხახულში, მის მსგავს ჩრდილო ეკვდერში ღვინის ქვევრებიც არის დაცული (მიწაში ჩაფლული).

ჩვენთვის იშნის ჩრდილო ეკვდერი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა თავისი წარწერით. ეკვდრის სამხრეთ კედელზე, ეხლა დახშული კარის პარჯენი, ყოფილა დიდი, 27 პწკრიანი ლამაზი ასომთავრული წარწერა, მწვანე ფერადით შესრულებული. 8 უკანასკნელი პწკარი სრულიად წარბოცილია; დანარჩენი მკრთალად მოჩანს, მაგრამ ამოკითხვა მაინც შესაძლებელი გახდა, მე-10, მე-12, მე-14 და მე-18 პწკართა ბოლოები გაფუჭებულია, მაგრამ აზრით მათი აღდგენა ძნელი არ არის. ჩვენ ასეთი აღდგენილი სიტყვები ფრჩხილებში გვაქვს ჩასმული, მე-19 პწკრიდან მარტო ორი პირველი ასოა დარჩენილი. სასვენი ნიშნები ცოტად (ზნობოდ მე-6 და მე-8 პწკრებში ემჩნევა ორ-ორი წერტილი), მაგრამ თარიღის აღმნიშვნელი სიტყვები და რიცხვითი ასოები ყველგან გამოყოფილია X ნიშნით. ზოგჯერ იგივე ნიშანი წერტილებით არის შემკობილი: ჯ. ორ შემთხვევაში ასეთივე ნიშნით იწყება პწკრები (1-ლი და მე-10); ერთ შემთხვევაში ამით თავდება პწკარი (მე-9). ქვების ქართულ ზედწერილობს საზოგადოდ ასეთი ნიშნები არა აქვთ, მაგრამ ფრესკათა წარწერებს იშხანში სხვა ადგილებშიაც ემჩნევა. წარწერა გადაღებულია ფოტოგრაფიულად. სურათი, რა თქმა უნდა, მკრთალი გამოვიდა (იხ. ტაბ. 31, 1), მაგრამ წარწერა მშვენიერად და

¹ Op. cit., p. 18, № 16.

[illegible]

წარწერა ასე იკითხება:

- ✱ ქრონიკონსა ✕ რლჴ-სა თა ✕ სეკლენბერსა ✕ ჴ-სა ✕
 შეწეწებითა ქესითა და მადლითა წმინდისა
 კათოლიკე ეკლესიასათა. აღარნერსე ქართ
 ევლთა მეფისა ბრძანებითა დღგინა ნეტარი
 5 მამაჲ ჩწი მასილი ეპისკოპოსი და მჰსახურა ამას
 წმინდასა ეკლესიასა წელი ✕ ით: კეთილითა მოღუაწებითა
 და სრულითა სარწმუნოებითა და შეჰვეღრა
 სული თსი ღა: თთა დეკემბერსა ✕ ჯგ ✕ დღესა პა
 რასკეცსა ✕ ქე სულსა მათსა ვანუსეუენ. აწ ✕
 10 ✕ და შემდგომად მათსა ბრძანებითა დღებულთა ღირსთა (ჩეფეთა)
 აცხოვნენ ღწ მეფენი ჩწნი) დაიით ქართველთა მეფე და
 ამოტ ქურაპალატი ბაგრატ მაგისტროსი (და სუმბატ ანთი)
 პატრიკი ✕ აღიდენენ ღწ წარაღონენს საბერძნეთს ტრა
 პეზონთა და მუნ აუტრთხეს მღღლ მთავრად (იშხნისა)
 15 სტეფანე პატრიოსანი და ღირსი მამაჲ ჩწი ჯელითა
 მასილი ღწ შემოსილისა და პატრიოსნისა ბერძენთა პატრიარქი
 სათა ✕ თა მარტსა ✕ ა-სა დღესა კჳრიაქსა. ღწ წარუ
 მართენ. აწ ✕ რ მას ეამსა ოდენ ქართლისა (კათალიკოსი ნეტა)
 რი

ქრონიკონსა რღზ-სა (ე. ი. 137-სა), თუესა სეკდენბერსა ზ-სა (ე. ი. 7-სა) შეწვწნითა ქრის-ტესითა და მაღლითა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისადათა აღაზრნერსე ქართველთა მეფისა ბრძანები-

¹ სამწუხაროდ, ეს ტილო ჯერჯერობით ვერსად ვიპოვნეთ.

თა დაიდგინა ნეტარი მამაა ჩუენი ბასილი ეპისკოპოსი და ჰმსახურა ამას წმიდასა ეკლესიასა წელი იო (19) კეთილთა მოღვაწეობითა და სრულთა სარწმუნოებებითა და შეგებრა სული თჳსი უფალსა თუესა ღვებმერსა კვ (26), ღღესა პარასკევსა. ქრისტე, სულსა მათსა განუსუენე, ამენ. და შემდგომად მათსა ბრძანებითა დიდებულთა ღირსთა (მეფეთა)—აცხოვნენინ ღმერთმან მეფენი ჩუენი(ნი): დაით ქართველთა მეფე და აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ მაგისტროსი (და სუმბატ ანთი). პატრიკი აღდგენინ ღმერთმან,—წარაჲლინეს საბერძნეთს ტრაპეზონთა, და მუნ აკურთხეს მღღელსთ მთავრად (იზნისსა) სტეფანე პატიოსანი და ღირსი მამაა ჩუენი ჳელითა ბასილი ღმერთ-შემოსილისა პატიოსნისა ბერძენთა პატრიარქისაჲთა, თუესა მარტსა ა-სა (1-სა), ღღესა კჳრიაკესა. ღმერთმან წარუმართენი! ამენ. რამეთუ მას ეამსა ოდენ ქართლისა (კათალიკოსი ნეტა) რი

ეს შესანიშნავი წარწერა მრავალმხრივ არის საუკრადღებო. პირველ ყოვლისა, მისი სახით ხელთა გვაქვს იზნის უძველესი წარწერა, ჩვენამდის მოღწეული. იგი ნ. სარგისიანს ვერ შეუნიშნავს და ამრიგად ჩვენი ექსპედიციის აღმოჩენას წარმოადგენს. მასში მოხსენებული ადარნერსე, ანუ ადარნასე, არის ადარნასე II ტაოს ბაგრატიონთა შტოისა, პირველი ქართველთა მეფე ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შორის (889—923). კურაპალატ-ქმნილი ლეონ ბრძენის მიერ, ბანას შესანიშნავი ტაძრის აღმშენებელი და კარგად ცნობილი როგორც ქართულ, ისე ბიზანტიურ და სომხურ ისტორიაში. მას 137 ქორონიკონი, ესე იგი 917 წელს, სექტემბრის 7-ს, იზნის ეპისკოპოსად გაუწესებია ვინმე ბასილი, რომელიც გარდაცვლილა 19 წლის მოღვაწეობის შემდეგ, ე. ი. 936 წელს, დეკემბრის 26, პარასკევს. ამ დროს ადარნასე II ოცხალა აღარ იყო—ის გარდაიცვალა 923 წელს—და ტაოს ფლობდნენ მისი შვილები: დავით II, ქართველთა მეფე († 937), ბაგრატ II მაგისტროსი († 945), აშოტ IV კურაპალატი († 954) და სუმბატ I კურაპალატი 954 წელს შემდეგ († 958). ამათი საერთო თანხმობით იზნის მღღელ-მთავრად გაუწესებიათ სტეფანე და ეს უკანასკნელი გაუგზავნიათ ტრაპეზონს, სადაც იგი უკურთხებია ბერძენთა პატრიარქს ბასილის, 1 მარტს, კჳრია დღეს. უნდა ვთქვათ, რომ ეს ამბავი 937 წელს უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან მისი წინამორბედი, ეპისკოპოსი ბასილი, 936 წლის 26 დეკემბერს მიიცვალა. წარწერის ბოლოში განმარტებული იქნებოდა, თუ სტეფანე რატომ ქართლის ეპისკოპოსს არ გაუგზავნეს მცხეთაში საკურთხევლად, მაგრამ ეს ნაწილი, სამწუხაროდ, აკლია წარწერას. თუ ჩვენ მიერ, აზრით აღდგენილი უკანასკნელი ორი სიტყვა წარწერისა სწორია, მაშინ უნდა ვთვლიყოთ, რომ იმ დროს ქართლის კათალიკოსი გარდაცვლილი ყოფილა და ახალი ჯერ არ ჰყოლიათ არჩეული. ეს საკითხი გამოსარკვევია.

გამოსარკვევია აგრეთვე მეორე საკითხი: ვინ არის „ღმერთ-შემოსილი და პატიოსანი ბერძენთა პატრიარქი ბასილი“, რომელსაც ტრაპეზონში უკურთხებია სტეფანე იზნის მღღელმთავრად? საქმე ის არის, რომ, როგორც ვიცით, ტრაპეზონს თავისი პატრიარქი არ ჰყოლია, ის შედიოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში. შესაძლებელია, აღმოსავლეთის რომელიმე ეკლესიის პატრიარქი ბასილი იმ დროს შემთხვევით იყო ტრაპეზონში, მაგრამ ეს სახელი იმ დროისათვის მხოლოდ პატრიარქთა სიაში არ ჩანს, იხადება საკითხი, იზნის წარწერის ავტორისა ტრაპეზონის მიტროპოლიტი ანუ არქიეპისკოპოსი ზეიადობით პატრიარქად ხომ არ გამოაცხადა (ad maiorem gloriam)?

ამას გარდა, ჩვენს წარწერაში ჩამოთვლილია ოთხივე შვილი ადარნასე II ქართველთა მეფისა, რომელნიც კარგად არიან ცნობილნი სუმბატის ქრონიკის მიხედვით: ეს გარემოება ერთხელ კიდევ მოწმობს, თუ რამდენად სწორია სუმბატის გენეალოგიური ცნობები. ამ წარწერაში შვილები იმავე პატივით არიან მოხსენებული, როგორც სუმბატის ქრონიკაში, გარდა სუმბატ პირველისა, რომელიც აქ ანთიპატრიკის ანუ ანთიპატრუს-პატრიკის წოდებით იხსენიება¹, ხოლო სუმბატის ქრონიკაში კურაპალატად. ეს გასაგებია: მანამ სუმბატი კურაპალატი გახდებოდა, მას ზემოხსენებული ბიზანტიური პატივი ჰქონია და ეს ჩვენთვის არის ახალი ამბავი, რომელიც სხვა წყაროებიდან ცნობილი არ ყოფილა. 951 წელს, როდესაც გიორგი მეორეული თავისი შესანიშნავი თხზულების „გზიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ წერას ათავებს, სუმბატს ერისთავთ ერისთავის პატივით არის მოხსენებული (იხ. „გზიგოლს ხანძთელის ცხოვრება“, გვ. 3). მეორე მხრივ ჩვენ ვიცით, რომ კურაპალატება სუმბატ I-მა თავისი ძმის, აშოტ კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო; ეს გარემოება გვაძლევს საშუალებას გამოვარკვიოთ, თუ როდის არის დაწერილი ზემოხსენებული ისტორია იზნის ჩრდილო ეკლდრის ეკლესიებზე. წარწერაში ადარნასე II ქართველთა მეფის ყველა

¹ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი წაშლილია და დანაწევლებით არ ვიცით, თუ რა ფორმით იყო წოდება წარმოდგენილი. სუმბატის ქრონიკაში კი ეს პატივი ორივე ფორმით გვხვდება (იხ. მარიამისეული ვარიანტი, გვ. 342).

შვილები გარდაცვლილად იგულისხმებიან, გარდა სუმბატ I-ისა. მათ შორის აშოტ კურაპალატი 954 წელს მიიკვალა და იმავე წელს, ან შემდეგ, 955 წელს სუმბატს უნდა მიეღო კურაპალატობა. ამიტომ ჩვენი წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 954—955 წლებში. რომ ამ წლებს შემდეგ ყოფილიყო იგი დაწერილი, სუმბატი უსათუოდ კურაპალატად იქნებოდა მოხსენებული. უნდა გვახსოვდეს, რომ, როდესაც იმეოის ანუ ქართლის თუ საქართველოს კურაპალატი გარდაიცვლება, ეს უნდა მოხსენებოდა მზანათის იმპერატორის საგანგებოდ წარგზავნილი ელჩების საშუალებით და მასთან უნდა მოხსენებოდა, თუ რომელი ბაგრატიონის დამტკიცება სურთ ახალ კურაპალატად გარდაცვლილი კურაპალატის მემკვიდრეებს, ხოლო ამის შემდეგ იმპერატორი გზავნიდა თავის მოხელეს შესადგურის ამალითა და კურაპალატის ხარისხის ნიშნებითურთ, რომელსაც დაწესებული საჯარო ცერემონიით უნდა აეყვანა დანიშნული ბაგრატიონი კურაპალატის თანამდებობაზე და მიენიჭებინა მისთვის ეს პატივი. ეს ამბავი სწრაფად არ ხდებოდა: თვეები და ზოგჯერ წელიწადიც გადიოდა ამის მოგვარებაში.

ამას გარდა, წარწერა ცხადყოფს, რომ საქირო ყოფილა ყველა ძმების ნებართვა იშნის მთავარეპისკოპოსად სტეფანეს განწესებისათვის. ბაგრატიონები ერთობლივ განაცხადდნენ და ფლობდნენ ტაო-კლარჯეთს, ხოლო ზნეობრივად, რა თქმა უნდა, უპირატესობა და საერთო ხელმძღვანელობა იმას ეკუთვნოდა, რომელიც ქართველთა მეფის ანუ კურაპალატის პატივს ატარებდა: ქართველთა მეფედ ირჩევიდნენ ყოველთვის უფროს ძმას. ეს ხარისხი მემკვიდრეობით გადადიოდა და საპატიო რამ უფრო იყო, ვიდრე რეალური ხელისუფლების შემცველი. კურაპალატად კი ირჩევიდნენ უფრო უფარიანს, ნიჭიერს, მხნეს და ენერგიულს. უპირატესობა, პრიორიტეტი, ყოველთვის კურაპალატს ენიჭებოდა—იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც ის ქართველთა მეფის ხარისხს არ ატარებდა, მაგრამ ყოველთვის სასურველი იყო—და ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, — რომ ქართველთა მეფე იმავე დროს კურაპალატიც ყოფილიყო.

7. ტაძრის ფასადები

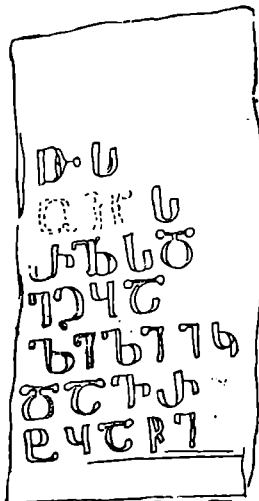
აღმოსავლეთი ფასადი, საკურთხევის შინაგანი აგებულების შესაბამისად, ორ-სართულიანია (ტაბ. 3). ქვედა სართული წარმოადგენს ფასადს შინაგანი აღმოსავლეთი გალერეისა და სამკვეთლო-საღიაკენისათვის. ამ ნაწილებში ხუთი სარკმელია: სამი გალერეისათვის და თითო სამკვეთლოსა და საღიაკენისათვის (იხ. ტაბ. 3). სამკვეთლოს სარკმლის თავს ამშვენებს ოთხკუთხედი ქანდაკიანი ქვა, რომელზედაც ამოკრლია საუცხოო აყვავებული ჯვარი (ტაბ. 8). საღიაკენის სარკმლის ასეთი შემკულობა არ შემოუნახავს, მაგრამ ალბათ ექნებოდა, სიმეტრიისათვის. მეორე სართული ეფარდება საკურთხევის ზემო ნაწილს (სვეტნარს ზემოთ). იგი შემკულია სამი კამარით. შუა, უფრო მაღალ კამარაში მოთავსებულია იშვიათი სილამაზის სარკმელი, ირგვლივ შემკული საუცხოო ჩუქურთმით და ორნამენტული ჯვრით. მის ზემოთ (ტაბ. 12), ფრონტონის კონქის ძირში მრგვალი სარკმელია, აგრეთვე შემკული. ამ ფასადის ორივე სართული მარჯვნივ და მარცხნივ შემოზღუდულია თითო კამარით, რომელნიც აერთიანებენ ქვედა და ზედა სართულების კამარებს და ხუთ-კამაროვნად ხდიან აღმოსავლეთის ფასადს. საერთოდ იშნის ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი საუცხოოა (ტაბ. 3).

სამხრეთი ფასადი. ასევე ლამაზია, თუ მეტად არა, სამხრეთი ფასადიც (ტაბ. 4). ესეც ორ ნაწილად იყოფა. ერთი შეიცავს ტაძრის სამხრეთ მკლავს, რომელიც შემკულია სამი თითო-სარკმლიანი კამარით. შუა, უფრო მაღალ კამარას ახლავს კიდევ პატარა მრგვალი სარკმელი და ზემოთ მას ამშვენებს მოჩუქურთმებული ჯვარი, რომელიც ერმაკოვის ფოტოგრაფიაზე აღბეჭდილია, როგორც მთლიანად დაკვლი, და ესლა კი დაზიანებულია (ტაბ. 7).

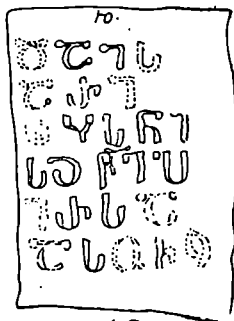
ამ ფასადის მეორე ნაწილი შეიცავს ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთ კედელს და შემკულია ოთხი კამარით, რომელთაგან სამში თითო მდიდრულად შემკული სარკმელია, ხოლო მეოთხე, უფრო ვიწრო კამარა, რომელიც სამხრეთ მკლავს ეყვრის, გლუვი არის (ტაბ. 4). მეორე კამარაში საუცხოო ჩუქურთმით დაშვენებული კაიარა, ესლა მაჰმადიანების მიერ დახშული (ტაბ. 4). სარკმლების გაფორმება და ჩუქურთმა-ქანდაკიანი იხ. ტაბ. 12.

ჩრდილო ფასადი საერთოდ იმეორებს ტაძრის სამხრეთ მკლავს, მაგრამ არაა ისე მდიდრულად შემკული, როგორც სამხრეთი ფასადი. ტაძრის ჩრდილო მკლავსაც ახლავს სამი კამარა და სამი სარკმელი. შუა, უფრო მაღალ კამარაში მრგვალი სარკმელიც არის, ოღონდ მის ზემოთ კამარაზე არ არის ჯვარი (ტაბ. № 8): ამას გარდა, ამ მკლავიან ფანჯრება ისე მდიდრულად არ არის შემკული, როგორც სამხრეთი მკლავისა (ტაბ. 5).

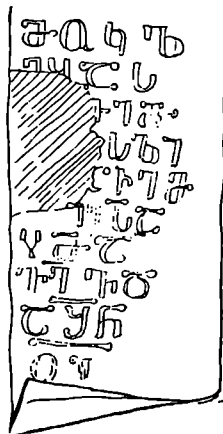
ყოფილა ფრესკებით, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ფრესკების დათარიღებისათვის, შემდეგ კი იმას, რომ განახლებისას იშხნის გუმბათისა და მისი ყელის პროპორციებს არავითარი ცვლილება არ განუცდიათ და მათი სიმაღლე-სიგანე იგივე დარჩენილა, რაც IX საუკუნის პირველ ნახევარში იყო. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულ ეკლესიათა გუმბათ-ყელის პროპორციებზე თანდათანობითი განვითარების გასარკვევად.

სურ. 6

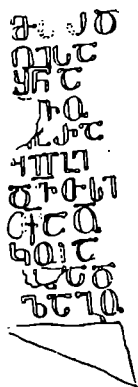

სურ. 7

სურ. 8

ამავე განახლების დროს ეკუთვნის ის მდიდარი და ერთობ ლამაზი მხატვრული შემკულობა კუმბათის ყელისა, კარ-სარკმლებისა და ფასადებისა, რომელიც ასე ამჟღავნებს იშხნის ტაძარს

სურ. 9

სურ. 10

სურ. 11

და მოწმობს, თუ როგორ განვითარებული ყოფილა ქართული ჩუქერთმა-ორნამენტი XI საუკუნის პირველ ნახევარში, ბაგრატ IV-ის დროს.

9. ტაძრის ფრესკები და მათი წარწერები

იშნის ტაძრის კედლები შიგნით სულ შემკული ყოფილა მშვენიერი ფრესკული მხატვრობით, მაგრამ ეხლა, ცოტაოდენ ნაშთებს გარდა, ყველაფერი მოსპობილია. ჯერ კიდევ ნ. სარგისიანს აქვს აღნიშნული, რომ, როცა მამამდიანები დაუფლებიან ტაძარს და იგი მიზგითად უქცევიათ, კედლების გასწვრივ მათ ცეცხლი დაუნთიათ ფრესკების მოსასპობად და რაც ცეცხლისაგან გადარჩენილა, შუბის წვერებით ჩამოუფხეკიათ. ეს ცნობა უნდა ეხებოდეს მხოლოდ დასავლეთ ფრთას, რომელიც მიზგითად იქნა გადაკეთებული და არა დანარჩენ სამ მკლავს. ამ უკანასკნელებში კი, უნდა ვითქვითო, სარგისიანის დროს მეტი ნაშთები უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჩვენ დაგვხვდა. იშნის მუხთარმა მითხრა, მეფის სალდათებმა ხიშტების წვერებით მოშალეს ფრესკები, თორემ წინათ საქმად იყო ისინი დაცულიო. რომ პირველი მსოფლიო ომის დროს მართლა მოუვიდა ზიანი იშნის ტაძარს, ამას კაპიტანი ნ. შუგუროვიც აღნიშნავს თავის ბროშურაში ხახულის მონასტრის შესახებ¹.

იშნის ფრესკები წინათ დილაღა ლამაზი და შესანიშნავი ყოფილა. ამას ამტკიცებს მუსულმანთა მიერ შეკმნილი თქმულებაც: „სახელ-განთქმულია სილამაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილ მდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშნისაო“². ამას კიდევ მეტი სიცხადით ის ამტკიცებს, რაც კი რამ დღემდის გუმბათის ცაში და გუმბათის ყელის წახნაგებზე შიგნით ასე თუ ისე გადარჩენილა. ჩვენ სწორედ აქედან ვიწყებთ ფრესკათა ნაშთების აღწერას.

გუმბათის ცანი წარმოდგენილია ურიალ მდიდრული ორნამენტებით მორთული ჯვარი, რომელიც ოთხ ფრთა-გაშლილ ანგელოზს მიაქვს ცაში (ტაბ. 27). ჯვრის შარავანდი ქაღალაქულია, ფონი მწვანე, თვით ჯვარი—თეთრი. ზედ ახატია ძვირფასი კვებები. ანგელოზთა შესამოსლის ფერი ნაირნაირია: ერთისა კვართიცა და მოსასხამიც თეთრია, მეორის კვართი თეთრია, ხოლო მოსასხამი—მტრედისფერი, მესამის კვართი ცისფერია და მოსასხამი თეთრი, მეოთხის კვართი თეთრია და მოსასხამი მწვანე; ანგელოზთა ფრთები მოვარდისფერო-მისიისფერია (ტაბ. 28, 1, 2, ტაბ. 29, 1, 2). 16 წახნაგის ზედა ნაწილი მოცულა მელალონებში წარმოდგენილი ფიგურებით „ყველა ანგელოზი დასისა“ (ტაბ. 27, 28, 29), ხოლო ხარკმელთა ზედა ნაწილები შეიცავენ სხვადასხვა წმიდანთა გამოსახულებას (წელს ზევი) წარწერებით: წა- ორენტი,—დიმიტრი,—ფოკა;—კონონ,—სერგის,—თე (თეოდორე), (—) —მინა,—პროკოპი (სერ. 12). გრძელ სარკმელთა შიდა მხარეები პარჯენივ და მარცხნივ შემკულია წმიდანთა შარავანდიანი ფიგურებით, რომელთაც წარწერები არ მოეპოვებათ. სარკმელთა ზემოთ, გუმბათში, ოთხივე მხარეს წარმოდგენილია დიდებული სურათები ოთხი ეტლისა თავისი ზეეტლებით და სხვადასხვა ფერის ცხენებით (იხ. ტაბ. 28, 29). ეს აპოკალიპსური ეტლები წარმოგიდგენენ ზაქარია წინასწარმეტყველის ჩვენებას (ზაქარია, 1, 8; 6, 2—3). მათი ლამაზი ასომთავრული წარწერები ზოგჯერ შეიცავენ უფრო არქაულ ტერმინებს, ვიდრე დაბეჭდილ დაბადებაში (იხ. სურ. 13).

ქა. სიძახი ჭი. დიუნე
დსუ. ტონიქა
ფიხტ
ხიხი
სიქსი

სურ. 12

პირველ, ჩრდილო ეტლს აწერია:

1. „და ეტლთა მათ პირველთა ებნეს ცხენნი შავნი“.
მეორე, დასავლეთის ეტლს აწერია:
2. „ხოლო დასავლეთით ცხენნი სპეტაკნი“.
მესამე, სამხრეთის ეტლს აწერია:
3. „და ეტლთა მას სახმრისათა ებნეს ცხენნი ხსედნი“
(საბას განმარტებით, „ხსელი“ არის „წაბლის ფერი, გინა ქურანი.“)
მეოთხე, აღმოსავლეთის ეტლს აწერია:
4. „და აღმოსავლეთით ფესანგნი“.
(საბას განმარტებით „ფესანგი“ არის „ქრელი ცხოელი“, დაბეჭდილ დაბადებაში ამ ადგილას სწერია „ქრელინი“).

¹ Н. М. Шугуров, Грузинский хачульский монастырь, Багум, 1918, стр. 6.

² Н. М. Арр, Георгий Меркуз. Жизнь Григория Хачатурянца, СПб, 1911, стр. XXXV.

„ადარნესე კურატპალატი, ძე ბაგრატ მაგისტროსისა“

მეორე წარწერა ასე იკითხება:
„ბაგრატ (მაგისტ)როსი, ქართველთა მეფე“.

მესამე წარწერა:

„ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, ძე ადარნესე კურატპალატისა“.

ამრიგად, დასავლეთ კავკასელ წარმოდგენილი ყოფილა ტაოს შტოის ბაგრატიონთა სამი სურათი: ადარნასე III კურაპალატისა (958—961), მამამისის ბაგრატ II მაგისტროსისა (937—945) და ადარნასე III შვილის ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა.

მეორე წარწერის ბაგრატ მაგისტროსი უეჭველად ადარნასე II ქართველთა მეფის შვილია. მას ბაგრატიონთა ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძეც მაგისტროსის პატივით იხსენიებს¹. კონსტანტინე პორფიროგენეტიც მას ბაგრატ მაგისტროსს უწოდებს², მაგრამ არც ერთს ღელმდე ცნობილ წარწერაში ის „ქართველთა მეფედ“ არ ყოფილა მოხსენებული. ესეც ჩვენი ექსპედიციის ახალი აღმოჩენაა, ფრიად მნიშვნელოვანი საქართველოს ისტორიისათვის, ვინაიდან ის ნაწილობრივ ავსებს უძველესის ბრუნვას. საქმე ის არის, რომ ადარნასე II, პირველი „ქართველთა მეფის“ შემდეგ (ბაგრატიონთა შორის), მეორე „ქართველთა მეფე“ იყო მისი შვილი დავით II, რომელიც მიიკვალა 937 წელს. ამის შემდეგ მისი ძმების, ბაგრატ მაგისტროსის († 945), აშოტ IV კურაპალატის († 954) და სუმბატ I კურაპალატის († 958) დროს, 937—958 წლების განმავლობაში „ქართველთა მეფედ“ აღარაფერ ჩანდა. ესლა კი ზემოთთყვანილი წარწერა ცხადყოფს, რომ, დავით II ქართველთა მეფის შემდეგ, ქართველთა მეფედ ყოფილა მისი ძმა ბაგრატ მაგისტროსი (937—945). ამიერიდან პირველ „ბაგრატ ქართველთა მეფედ“ მიღებული უნდა იქნეს ეს ბაგრატ მაგისტროსი და არა ბაგრატ I კურაპალატი († 876), ძე აშოტ დიდის კურაპალატისა, რომელიც ქართველთა მეფე არ ყოფილა. ზემოთთყვანილი ცნობის შემდეგ უმეფობის პერიოდი გვჩვენა მხოლოდ 945—958 წლებში, აშოტ IV კურაპალატისა და სუმბატ I კურაპალატის დროს. რა იყო აშ უმეფობის მიზეზი ჯერ გამოსარკვევია. უნდა ვთქვათ, რომ მიზეზი ბიზანტიის იმპერატორთან უთანხმოება იქნებოდა. ამათ დროს კონბილიკტი ბიზანტიისთან ბასიანისა და არტანუჯის თაობაზე, რომელიც მშვიდობიანად და ბაგრატიონთა გამარჯვებით დამთავრდა. ხოლო სუმბატ I კურაპალატის შემდეგ ქართველთა მეფე იყო მისი შვილი ბაგრატ II რეგვენი (958—994), მის შემდეგ — გურგენ მეფეთა მეფე (994—1008), რომლის შვილი ბაგრატ III, ჯერ აფხაზთა მეფე გახდა (978 წელს), შემდეგ 1001 წელს მან მიიღო წოდება ქართლის კურაპალატისა, ხოლო მამა რომ მოუყვდა, ქართველთა მეფეც გახდა. მან გააერთიანა აფხაზთა და ქართველთა სამეფოები, შემოიერთა კახეთიც და ჰერეთიც, და ამ რიგად შექმნა მთლიანი საქართველოს სამეფო. მაშინ მოიპოა „ქართველთა მეფის“ წოდება და მას შემდეგ ჩვენი ჩუენი იწოდებოდნენ „საქართველოს მეფეებად“.

ბაგრატ III იყო საქართველოს პირველი მეფე და მისგან მომდინარეობენ საქართველოს შემდეგი მეფეები.

იშნის მესამე წარწერაში მოხსენებული ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, ძე ადარნასე კურაპალატისა, არის შვილიშვილი მეორე წარწერაში მოხსენებულის ბაგრატ მაგისტროსისა, ქართველთა მეფისა, ერთი მაშვნებელთაგან ოშკის ტაძრისა, დავით კურაპალატის ძმა. ადარნასე კურაპალატი, ქართველთა მეფის ბაგრატ მაგისტროსის ძე, მიიკვალა 961 წელს, ხოლო მისი ძე ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი—966 წელს.

სხვა ბაგრატიონთა სურათები, როგორც ცხადად ეტყობა, ყოფილა წარმოდგენილი ტაძრის დასავლეთით მკლავის სამხრეთ კედელზე, სადაც მოჩანს ნაშთი ბიზანტიელი კარისკაცის მოსახმარისა და მეტადრე ნაწილი ასეთივე ძვირფასი ქვებით შემკული ქედისა (აქპარელით გადმოიღო ლ. გუდიაშვილმა). ასეთივე შესაბამისებით არიან წარმოდგენილი ბარგილითავეზე ოშკის ტაძრის მაშვნებლები ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი. ჩვენი აზრით ეს ნაშთები დავით მაგისტროსის, ე. ი. შემდეგ დავით კურაპალატის ტანისამოსის ნაშთებია. ყოვლად დაუშვებელია, რომ დავით მაგისტროს-კურაპალატი არ ყოფილიყო დახატული იშნის ტაძრის კედელზე. ამას გარდა, ამავე კედელზე წარმოდგენილი ყოფილან წმ. მხედრები გიორგი და თეოდორე. ჩანს მათი სამოსლისა და იარაღის ნაწილი.

6. სარგისიანის დროს სამხრეთ კედლებზედაც ყოფილა წარწერათა ნაშთები, რომელნიც ეხლა აღარ ჩანან (Op. cit., P. 19, № 19):

¹ იხ. მარიაშესელი ვარიანტი, გვ. 51.

² იხ. De administrando imperio.

1. ...ოვიდეს: ამას;	5. სისანი;	8. მათი;
2. ლნიც ტანი	6. საუქუნეთა;	9. ნების;
3. ს:	7. კლ.: ეგ	10. მიერი...
4. ცდა: ათი:		

ბროსე ასე თარგმნის ზოგიერთ სიტყვებს:

...viendra daus ce ...trente ...des siècles

...de leur volonté ...souvenez-vous(?)".

ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, სთუა. უფრო დანამდილებით შეიძლება წაეკითხოთ მე-7 რიგის სიტყვა „ეე“, როგორც „ერისთავთ ერისთავი“, რაც ცხადპყფეს, რომ აქ რომელიღაც ზაგრატიონის სურათი ყოფილა¹. ამავე სამხრეთი კედლის ერთ კუთხეში ბროსე აღნიშნავს სიტყვებს: „ზაგრატ მაგისტროსი“. მაგრამ აქ უსათუოდ იგულისხმება ჩვენ მიერ მოყვანილი წარწერა დასავლეთი კედლისა: „ზაგრატ მაგისტროსი) ქართველთა მეფე“. ნ. სარგისიანს, ეტყობა, მხოლოდ ორი პირველი სიტყვა გაურჩევია. დასავლეთ კედელზე სხვა წმიდანების სურათებიც ყოფილა, რასაკვირველია, მაგრამ აღარაფერი მოჩანს, გარდა სამი სიტყვისა:

„...და აბრპის წე“ (ე. ი. აბრაჰამის წინაშე).

საქურთხევის თაღზე, სულ ზემოთ, მცირე ნაშთების მიხედვით, წარმოდგენილი ყოფილა ნაცხოვარი ანგელოზებითურთ, ქვემოთ მოციქულთა წყება და მათ ქვემოთ კი ევლესიის მამანი.

საქურთხევის თაღის მარცხენა ნაწილზე მოჩანს პარალელურად ორი მოგრძო მომრგვალებული მედალიონი წაშლილი ფიგურებით და ასომთავრული წარწერებით. ფიგურები წელზევითაა. მარცხენა მედალიონს რვა-პყკრიანი ასომთავრული წარწერა აქვს, მარჯვენას – შვიდ-პყკრიანი სომხური. როგორც ფიგურები, ისე წარწერები საერთოდ მოშლილია, მაგრამ პირველი მედალიონისა უკეთ არის დაცული. აქ ეტყობა ქალის ფიგურა, რომელსაც მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებული, ხოლო მარცხენაში სახარება უკირაეს და რომლის პირიც ნიკაპს ზემოთ მოშლილია. სამოსელი მიხაჯს ფერი ბეწვი. წარწერიდან კარგად გაიჩნევა მხოლოდ მეხუთე პყკრის უკანასკნელი ოთხი ასო: „ლი ნი“ და სამი უკანასკნელი პყკარი მთლიანად გადარჩენილი პყკრები ასე უნდა წაეკითხოთ: „(დედოფა)ლი ნინოას მიერ განათლებული“.

ეს დედოფალი, რასაკვირველია, უნდა იყოს ნანა, მირიან მეფის მეუღლე, რომელმაც პირველმა მიიღო ნათელი ნინოს მიერ. ამ ფაქტის და ზოგი ასოს ნაშთების მიხედვით, შეიძლება ვარაუდით და არა დაბეჯითებით – ასე წარმოვიდგინოთ მთელი წარწერა:

ზნა
ნიქს მქუ
ტნიცხი
ზნი: ✱

„ნანა
მეუღლე
მირიანისა,
მცხეთისა
დედოფალი ნი
ნინას მიერ გ
ანათლებუ
ლი ✱“

სურ. 14

მეორე მედალიონის სურათი სულ მოსპობილია. წარწერიდან ჩანდა მხოლოდ რამდენიმე ასოს ნაშთი, რომლებიც ხელით გადმოიღო მ. კიაურელმა, მაგრამ სპეციალისტებმა მათში ერთი სიტყვის ამოკითხვაც კი ვერ შეძლეს (გასინჯეს აკად. ნ. მარშა, პროფესორმა ნ. აღონცმა და სხვებმა²). სურ. № 15.

უნდა ვთქვათ, რომ როგორც პირველ მედალიონში იყო წარმოდგენილი პირველი ქრისტიან-ნი ქართველი დედოფალი, ისე მეორე მედალიონში იქნებოდა დახატული პირველი ქრისტიანი სომეხთა დედოფალი, ესე იგი თირდატ მეფის მეუღლე აშხაენარი³ ანუ აშხენი⁴, რომლის სურათიც წარმოდგენილია ფრესკით, გრიგოლ განმანათლებელთან ერთად, ტიგრან ჰონენცის ტაძრის კედელზე ანისში, ქართული (ასომთავრული) წარწერებით (იხ. H. Март, Ашх, стр. 85). ყველაფერი ეს,

¹ იხ. დასახ. ნაშრ. გვ. 19. უნდა შევნიშნოთ, რომ იმ დროს მე-7 ფრაგმენტის ასეთი ასეთი ამოშიფრა ცნობილი არ იყო.

² იხ. ლეონ მედიქსეთ-ბეგი, ცხოვრება გრიგოლ პართლისა, თბილისი, გვ. 37.

³ წარწერის ასოები შეველად არის ჩამოშორებული კედელზე.

სხვათა შორის, მოწმობას ქართველების და სომხების ძმურ კულტურულ კავშირს ტაო-კლარჯეთში. სამწუხაროა, რომ 6. სარგისიანს არ შეუნიშნავს ეს მედალიონები: იგი შეძლებდა რისაზე გარჩევის სიმბოლო წარწერაში, როგორც მის დროს, ალბათ, უკეთ ჩანდა.

საკურთხეველში ამასთანავე მოჩანს წაშლილ ფიგურათა წარწერები: იოსებ არიმათიელი, საბა, წაა ფილიპე. ამ უკანასკნელის სახელი წარმოდგენილია ბერძნულად *Θωμάς* ძიასიძე. ფილიპეს პირდაპირ გამომხატულია ურწმუნო თომა, რომელიც გვერდს უსინჯავს იესო ქრისტეს და რომელსაც ბერძნულად აწერია *Α. Θωμάς*; ქვემოთ ბართლომეა დახატული. ჩრდილო კედლის ფრესკათა ნაშთები იხ. ტაბ. 30, 1 და 2.

ტაძრის დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთით ერთ პილასტრზე დარჩენილია წარწერის ნაწილები, ამრიგად:

.... ქნე	 ძრიელ	რლსამეშიდა
.... ილი	გნესრლევ	ქთლქი ეკლსი
.... ისრისა		
.... ეყდ	ბრტსლოც	

სურ. 15

შუა წარწერა, ჩვენი აზრით, ასე უნდა იკითხებოდეს:

„განავსრულე ყოვლითა კათოლიკე ეკლესიაჲ ბაგრატის სალოცავად“. ეს წარწერა ალბათ ეკუთვნის ტაძრის ფრესკების მხატვარს და მოგვითხრობს, თუ ვისი დავალებით მოუხატავს მას იშხნის ტაძარი. ამ ბაგრატში უნდა იგულისხმებოდეს ადარნასე კურაპალატის ძე ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, რომლის სურათი, როგორც ზემოთა აღვნიშნეთ, დახატული ყოფილა დასავლეთ კედელზე და რომლის წარწერაც ზემოთ მოვიყვანეთ. იგივე ბაგრატი არის ოშკის ტაძრის ერთი მამულებელთაგანი, ცნობილი დიდი საეკლესიო მოღვაწე, რომელსაც, სხვათა შორის, საჭიროდ დაუნახავს შეეცაოთ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება სსწაულების მიმეტებით და სხვ., მაგრამ საფიქრებელია, რომ ბაგრატთან ერთად იშხნის ტაძრის მოხატვის მონაწილე იყო მის ძმაც, დავით მაგისტროსი, შემდეგ კურაპალატი, რომლის წარწერა არ შენახულა. მათი საერთო ძმური მოღვაწეობა დადასტურებულია ოშკის ტაძრის აგებობით.

საღიაკვეში წარმოდგენილია ე. წ. ტრაპეზის გამზადება—დახატულია მაგიდა და მის მარჯვნივ და მარცხნივ ანგელოზები. მარცხნივ არის ოთხსარკმლიანი გუმბათის მქონე ტაძრის სურათი და შედეგი წარწერის ნაშთი:

„...მუხნი ბქნი მრთლნი და შეიწყნრთ მშობელი დამბადებელისა ცათაჲ და ქენისაჲ—(ქარაგმების გახსნით: „მოიხუენით ბქნი მართალნი და შეიწყნარეთ მშობელი დამბადებელისა ცათაჲ და ქუეყანისაჲ“).

აქვე, სარკმლის თავზე, ზემოთ დახატული ყოფილა ღვთისმშობლის მიცვალება, ქვემოთ—ორი ანგელოზი. სარკმელს ქვემოთ მოჩანს წმინდანის თავი და ნაწილი წარწერისა: „მამაო, უკუეთუ ჯერ-არს გარე წარმჟად(?) სასუმელი ესე“ (მათ. 26, 42; მარკ. 14, 36).

ზემოთ საღიაკვნის ჩრდილო კედელზე წარწერა:

„კაფარ ნა უმ“.

სამხრეთის დიდი სარკმლის ქვემოთ დახატული ყოფილა კონსტანტინე და ელენე. კონსტანტინეს წარწერა დაცულია: „წა კონსტანტინე“. ტაძრის ჩრდილო მკლავის კედელზე დახატული ყოფილა „ზარებაჲ“ (ტაბ. 30). ღვთისმშობლის სურათი როგორც შენახულა. შემდეგ—„(დაბა-)დბაჲ“; ქვემოთ „მირქას“, თითქმის მთლიანად დაცული: ღვთისმშობელი აწვდის ყრმას სვიმონს. ღვთისმშობელს უკან ღვას იოსები, მარჯვნივ მოჩანს წარწერა „ანანა“. ჩრდილო სარკმლის კედლებზე. „წა ბრბრგ“ და „წა მრენე“.

ჩრდილო ოთახის სვეტს ქვემოთ, რომელიც ტაძარში გამოიღია, დახატული ყოფილა ფერისცვალება; მეორე სართულს ქვემოთ, მარცხნივ ჯვარცმა. (ტაბ. 30, სურ. 1), ქვემოთ გარდამოსნა ქრისტესი: მოჩანს იოსებ არიმათიელი, რომელსაც უპირავეს ქრისტეს ფეხები; მარიაში სევდიანი იუფრება, ზემოთ ორი ანგელოზია (ტაბ. იგივე).

დეკორატიული შემკულობა, ფერკლოფანი და ყვავილოვანი, ცოტაა შენახული, მაგრამ რაც საკმაოდ მოჩანდა, გადმოიღო ფერადებით მხატვარმა ლ. გუდიაშვილმა. არის ფოტოგრაფიული სურათიც (ტაბ. 31, სურ. 2).

როდის მოიხატა თავდაპირველად იშხნის ტაძარი, ზუსტად ვერ ვიტყვით, მაგრამ ჩემი აზრით, უმეკელაა, რომ მხატვრობა შეუსრულებიათ X ს-ის მეორე ნახევარში, არა უგვიანეს 966 წლისა, როცა გარდაიცვალა ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, რომლის პორტრეტის წარწერასაც ზემოთ შევხებით.

10. მერმინდელ (XII საუკუნის) ფრასკატა ნაშთები და მათი წარწერები

აქამდე ჩვენ ვიხილავდით მხოლოდ თავდაპირველ ფრესკათა ნაშთებს და მათ წარწერებს; მაგრამ იშხნის ტაძარში მოიპოვება შემდეგი დროის ფრესკებიცა და წარწერებიც. ტაძრის ჩრდილო კედელზე, მთელი ჩრდილო მკლავის სიგანეზე, ქვედა რიგში მოჩანს შვიდი განცალკევებული წმინდანის წელზევითი სურათი, საკმარის დაზიანებული. იკითხება ოთხის სახელი: „წა ნელზ, — იაკობ, ანდრია, — ლუკა.“ სხვების სახელები აღარა ჩანს. ყველა ფიგურა შავ ფონზე შავივე ფერადებით არის დახატული და მკვეთრად განირჩევა ძველი მხატვრობისაგან, როგორც შედარებით გვიანელი და უფრო მდარე ღირსებისა. მათ სიგრივე დაუყვება ექვს-პწკიანი, ხეული ასო. ნათავრული წარწერა, რომელიც ნ. სარგისიანის დროსაც ნაკლები და დაზიანებული ყოფილა და შენდევ კიდევ უფრო მეტად დაზიანებულია. აქ კიდევ ერთხელ უნდა გავისვენოთ მადლობით ნ. სარგისიანი — ეს დაუღალავი და ენერგიული არქეოლოგი. დიდი მოთმინება და სიმტკიცე იყო საჭირო ასეთი გრძელი წარწერის ასე გულმოდგინედ გადმოღებისათვის. (იხ. ბროსეს ტაბულა II, და ამ ტაბულიდან გადმოღებული ფოტო, ჩვენი 30, 1 და 2 ტაბულა და სურ. 16, 1—6).

წარწერა მოგვყავს ქარაგმების გახსნით და მცირეოდენი შესწორებით (სადაც კი შესაძლებელი იყო):

1. ...ადიდენ ღმერთმან უძლეველი მეფეთ მეფე დემეტრე ორთავე შინა ცხორებათა, სალოცვლად მეფობისა მათისად და საქსენებლად საუკუნოდ თავისუფალ ყვეს სოფელი ლოზნი¹ მკდარი ანის საყდრისა, რომელი ყაათა რათმე უბაღოთა ეშენა² სიუჟარულისა და ერთგულობისა მიზეზითა დაჰ... (ე)ქ(ი)რა ერთგულობასავე შინა. გირავითოვე³(?) არამედ მოგუმაღლა⁴ ღმერთმან და ბეწვენამან ყოველთა წმიდთამან რომეველთა...

2. ...დაგნა იშხნისა კათოლიკე ეკლესიასა⁵ წმიდისა ღმრთისმშობელისა და წმიდისა სვეთონის⁶ საკრველთ მოქმედისა ეგრეთადვე⁷ მკდრად და შეეწირა⁸, ვითარცა პირველთა მეფეთა⁹ სულეკობიელთა მამათა და პაათა მათთა შემეწირა... აწ მე მიწამან მეფობისა მათისამან ეგნა¹⁰, იშხნისა მთავარეპისკოპოსმან, რომელი მათვე ღირს მყვეს უღირსი, ვიკადრო გას... (არა ს) რულად ჰნათობს და მცირედ და უშვარად. ერთგულობისათჳსცა ეპისკოპოს მყვეს თეოდორე და ყოველთა საყდრის შვილ(თა)...

3. ...მიუჟენნი(?) და დისა მათისა წ... ძლიერთა მეფეთა და ვითის და გიორგისთჳს. პირველად დაეპყდენით კანდელნი¹¹ ღლით და ღამით, ერთი მეო...ა ზედა, მეორე წმიდისა ღმრთისმშობელისა წინაჲე კარისასა და მესამე წმიდისა სვეთონის წინაჲე საკრველ მოქმედისა, და განგაწესეთ¹² აღაპი წინაღლ¹³ წმიდისა მოწამისა თეოდორესი; ა: პარასკევი პირმარხვისა, რომელი დიღსა მ... და კიდევან მწირველნი ვაჩინენით ორნი: ერთი ელია, დისწულის შვილი ელია დეკანოზისა, და გრ[იგოლ]... ეგრევე...

4. კვრიაკესა მათთჳს შესწირვიდენ მსხუერალსა... ფალ წასვენით (?), ესრე ვითა თჳთ მაითა დაწერილთაშინა სწერია¹⁴... არს მშბლ... უფროს ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა უძლეველ¹⁵ მეფეთ მეფე დემეტრე, დაჲ მათი დედოფალთა დედოფალი ქუეყანისა და ქეშმარტად დედოფალი ზეცისა თამარ და შვილნი მათნი ძლიერნი მეფენი და ვითა და [გიორგი]... მათთა ყოველნი მტერნი და მზრძოლნი მათნი და მივეც ცხორებაჲ უშფოთველი საწუთ...¹⁵

¹ აქო „ო“ ამ სიტყვაში აქ არ არის, მაგრამ ქვემოთ კი გვხვდება.

² საევეკ კითხვა, როგორც ბროსეც შენიშნავს.

³ ბროსე: „ლი“.

⁴ ბროსე: „გირავითა“.

⁵ ბროსე: „გამომადლა“.

⁶ ბროსე: „ეკლესთა“.

⁷ ბროსე: „სვეთონისა“.

⁸ ბროსე: „ეგრეთვე“.

⁹ ბროსე: „შეწირათ“.

¹⁰ ბროსეს არ მოჰყავს ეს სიტყვა.

¹¹ ბროსე: „სანთელნი“.

¹² ბროსე: „განეკრათ“.

¹³ ბროსე: „ღღეს“.

¹⁴ ბროსე: „ხბისა“.

¹⁵ ბროსე: ამ სამი სიტყვის მაგიერ: „უფაღლ... ელისა წყობათ“.

5. ...მოდგამნი ზენნი ქუეყანისანი. ვინცა ესე განგებული ჩუენი სალოცველი მეფობისა მათისაჲ შეცვალოს, იყვენ წყეულ, კრულ და შეჩუენებულ ღმრთისაგან დაუსაბამოასა, წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთა¹⁷ ...ისა მადლითა და წმიდისა სუმონ საკრაველთ მოქმედისა მადლითა, ექუსთა კრებათა მადლითა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა¹⁸ გაუქსნულად და ნაწილი მისი იყავნ იუდას თანა ქრისტეს განმცემელისა¹⁹. და ვინცა დააპტიცოს, წყალობაჲ ღმრთისაჲ და შეწვენაჲ ამათ ყოველთა წმიდათაჲ იყავნ მას ზედა. კრონიკონი იყო...

6. ...ამოჩნდეს და მეფეთაგან თავისთჳს ეპაჯუნეს²⁰, ანუ ვინ თანა-მოპაჯეს²¹, მაწუეველ²² და განმზრახ ექმნეს²³ ამის საყდრისაგან ლოზთა გამოქუეებისათჳს, ესე ზემოთნი კრულეზანი ყოველნი სრულობით მათ ზედა²⁴... მღელქლ-მოძღუარნი, პატრიარქნი, კათალიკოსნი და ეპისკოპოსნი დასხდომილ არიან²⁵ და წაღმართე საძაგელისა ანტისა გამოჩინებამდე დასხდომალ²⁶ არიან, მათ[ითა მადლ]ითა წყეულთა²⁷ იყვენ, კრულ და შეჩუენებულ სულითა... [და ვინცა დაქლებასა დაპრიდოს, ღმერთმან ყოველნი ბრალნი მისნი აღუტაცენ...]

თუმცა ამ წარწერას ბევრი აკლავს, შემორჩენილი დაზიანებული სიტყვების აღდგენა ძნელია და წაითხება ზოგან საეჭვო, მაგრამ საერთო შინაარსის გაგება საკმაოდ ადვილია, და მოკლედ შეიძლება ისე გადმოიტყოს, როგორც ბროსესაც აქვს გადმოცემული.

მეფე გიორგი II-ს (1072—1089) და მის შვილს დავით II აღმაშენებელს (1089—1125) იზნის ტაძრისათვის შეუწირავთ და დაუმტკიცებიათ სოფელი ლოზნი, მაგრამ შემდეგ ეს სოფელი სხნებს ჩავარდნიდა ხელში, ხოლო მეფე დიმიტრი I-ს გაუთავისუფლებია და კვლავ შეუწირავს იგი იზნის ტაძრისათვის. ამის სანაცვლოდ იზნის მთავარ ეპისკოპოსს ეგნატის, რომლის არჩევაში მონაწილეობა მიუღიათ, გარდა მეფე დიმიტრისა, „თეოდორეს და ყოველთა საყდრის შვილთა“, დაუკიდნია იზნის ტაძარს ღდისით და ღამითაც მანათობელი სამი კანდელი (ამათგან მეორე კანდელი დაუკიდნია „წინაშე ღვთისმშობლის კარისასა“, ალბათ აღსაველის კართან, ვინაიდან შუა ეკდერი ღვთისმშობლის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი. მესამე კანდელი დაუკიდნია წმ. სვიმეონ საკვირველმოქმედის ხატის წინაშე, რადგან, ეტყობა, საღაიკენის ეკდერი ამის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი, არა ჩანს, თუ რომელი წმიდანის ხატის წინაშე იყო დაკიდული პირველი კანდელი, ესე იგი ვის სახელზე იყო ნაკურთხი სამკვეთლოს ეკდერი, მაგრამ ტაძრის სამხრეთ კედლის მესამე წარწერის ნათხები მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს ეკდერი იოანე ნათლისმცემლის, ანუ წინამორბედის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი (იხ. ზემოთ). ამას გარდა, ეგნატის განუწყესებია ალაბი და მოსხენებანი მეფე დიმიტრის და მისი ოჯახის წევრებისათვის, წინააღმდეგ წმიდისა მოწამისა თეოდორესი, პირმარხვის პირველ პარასკევს. მწირველად დაუნინნავს ორი მოვდელი ყველაფერი ეს, როგორც ვიცით, იზნელ ეგნატის განუწყესებია: მეფეთ მეფისა დიმიტრისათვის (1125—1154), მისი ღდის, თამარ დედოფლისათვის, დიმიტრის შვილთათვის, დავით მეფისა (1154—1155) და გიორგი მეფისათვის (1155—1184).

ამრიგად, ჩრდილო კედლის წარწერა და შვიდი წმიდანის ფრესკა შესრულებულია XII საუკუნის მეორე ნახევარში, არა უგვიანეს 1155 წლისა. თამარ დედოფალი, დიმიტრის და, იყო შირვან შაჰის აღსართანის მეუღლე. შემდეგ იგი მონაზნად აღიკვეცა და თიღვის მონასტერი ააშენა ჩრდილო კართლში (ამჟამად შედის სამხრ. ოსეთის ზნაურის რაიონში). წარწერაში მოხსენებული თეოდორე, რომელსაც მონაწილეობა მიუღია ეგნატის იზნელად განწყესებაში, უნდა იყოს ჩვენს ისტორიაში უცნობი კათალიკოსი, მეფე დიმიტრი I-ის დროისა.

¹⁷ ბროსე: „მოციქულთაჲს“.

¹⁸ ბროსე: „მადლითა“.

¹⁹ ბროსე: ამ ორი სიტყვის მაგიერ: „ქრისტეს განმცა“.

²⁰ ბროსე: „ილაჯუნეს“.

²¹ ბროსე: „მოლაჯეს“.

²² ბროსე: „მწუეველ“.

²³ ბროსე: „ექმნეს“.

²⁴ ბროსე: „მოხ...“

²⁵ ბროსე: ამ ორი სიტყვის მაგიერ: „დასხდომან“.

²⁶ ბროსე: „დასხმდამოდ“.

²⁷ ბროსე: „წყებულეზანი“.

11. ტაძრის მნახველთა და მლოცველთა წარწერები

გარდა ფრესკათა წარწერებისა, იშინის ტაძრის კედლებზე შეგნით აქა-იქ შემორჩენილია ნაწილობრივ მხახელოთა, შემაღლოთა და მლოცველოთა წარწერებიც. ჩვეულებრივ ასეთ წარწერებს ათავსებდნენ ამა თუ იმ წმინდანის სურათის ქვემოდან. ერთი მათგანი, დასავლეთი მკლავის ჩრდილოთა კედლებზე XII საუკუნის ლამაზი მხედრული ხელით შესრულებული, მოწინადად არის დაცული და გადმოცემულია ექსპედიციის წევრის ლ. ჟულიაშვილის მიერ (იხ. სურ. 17). წარწერა იკითხება ასე:

Handwritten notes in Tamil script, likely related to the medical or scientific context of the document.

ამ წარწერის ზოგიერთი სიტყვის ეულგარიზმი მოწმობს, რომ მლოცველი მდაბიო წრეს ეკუთვნის და ხაოხურ კილოს ხმარობს.

სურ. 17

მეორე წარწერა (სურ. 18) უფრო გვიანდელია, XIV - XV საუკუნეებს ეკუთვნის და ნაკლებად არის დაცული. მისი საცხები ალდგენა შეუძლებელია:

၁။ နေပြည်တော်
 ၂။ နေပြည်တော်
 ၃။ နေပြည်တော်
 ၄။ နေပြည်တော်
 ၅။ နေပြည်တော်
 ၆။ နေပြည်တော်
 ၇။ နေပြည်တော်
 ၈။ နေပြည်တော်
 ၉။ နေပြည်တော်
 ၁၀။ နေပြည်တော်

მესამე წარწერა კიდევ უფრო ცუდად და ნაკლებად არის დაცული.

„(წმინდა) ღმერთო და
(ცხელი) და ნუ გავწირავ (მადიდებელსა)
.... და მონასა შენსა.....
.....
.....“

Նշիր. 18

კიდევ ერთ ადგილას მე-12 საუკუნის ბუცური ასოებით სწერია:

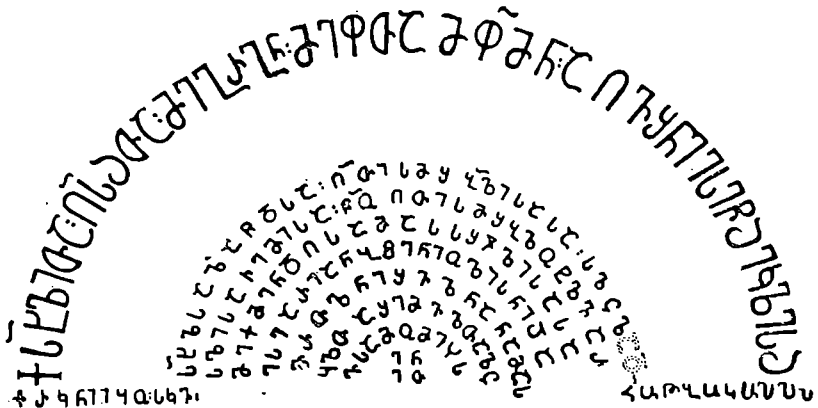
„დღო ღთისაო შე ფრდ
კოდვილი სული
იოვანესი.....“

ბარც ერთი ზემოთ მოყვანილი წარწერა ნ. სარგისისა არა აქვს აღნიშნული. მას მოჰყავს ნხოლოდ ერთი, სომხური ასომხები დაწერილი თარიღი, რომელიც უჩვენებს სომხური წელთაღრიცხვის 690, ესაა იგი 1241 წელს (იხ. ბონისეს გამოცემა, № 21, გვ. 19). ჩვენ ეს წარწერა ვეძიებთ, მაგრამ ვეღარ ვიპოვეთ. ისიც უსათუოდ ეკლესიაში შემაჯალი მლოცველის მინაწერი უნდა ყოფილიყო. სხვა მლოცველთა ქართული მინაწერები აქა-იქ კიდევ ეტყობა, მაგრამ თითო-ორიღა ასო-ღააა გაღარჩენილი.

12. ბურბან მეფეთა მეფის მცირე ეპლესია და მისი წარწერა

იშხნის დიდ ტაძართან ეხლა მარტო ერთი შენობაა დაცული და ისიც ძალზე დაზიანებული. ეს არის პატარა ერთ-ნაეიანი ეკლესია, გურგენ მეფეთა მეფის მიერ აშენებული 1006 წელს. აშენების დრო აღნიშნულია ქართული კორონიკონით, მრგოლოვანი ასოებით და აგრეთვე სომხური წელთაღრიცხვით, სომხური ასოებით. შიგნით, სიგრძივი კედლები ორ-ორი დეკორატიული თალითაა მორთული. საკურთხეველში ორი ნიშაა (გვერდზე ისინი არ აღუნიშნავთ). ფრესკების კვალი ჩანს საკურთხეველში, მაგრამ ეს მხატვრობა დაზიანებული და შეეთერებულა.

ეკლესია ნაშენია სხვადასხვაფერი (უფრო მოვარდისფრო-ყვითელი), ფრიალ წმიდალ ნათალი ქვებით, რომელნიც მოზაიკურად არიან განწყობილი, თალი გოდრულია, ერთი კამარით შეკრული. იგი ჯერ კიდევ მტკიცეა. სარკმელი ორია: ერთი აღმოსავლეთით, მეორე დასავლეთით (ტაბ. 34, 35; გვერდზე და განაკეთი იხ. ტაბ. 33. სურ. 1, 2). ორივე სარკმელი შემკულია საუცხოო ჩუქურთმებით (ტაბ. 36. სურ. 1, 2). კარი ერთი ჰქონია, ჩრდილოეთით. ეხლა ეს კარი დახშულია და მის მაგიერი დასავლეთ კედელში ტლანქად გამოუნგრევიან შესავალი და შეუკეთებელი დაუტოვებიათ. ჩრდილო კარის შემკულობა სამაგალითოა თავისი სინახით და სილამაზით. სხვათა შორის, მის ჩუქურთმებში ჩაქსოვილია ცხოველთა მინიატურული ქანდაკებანი (ტაბ. 37). ლავგარდანი ოთხი გამოკეთილი ზოლისაგან შედგება. სამხრეთი კედელი ეხლა ნაწილობრივ გამოგრეულია და პერანგი მოძარცული აქვს, რაც ერმაკოვის დროს—წარსული საუკუნის 70-იან წლებში—არ ყოფილა. საკურთხეველში ორი პატარა უბეა (გვერდზე აღნიშნული არ არის) სამხრეთი კარის თავი, ერთობ მდიდრული ჩუქურთმებით დამშვენებული, შემკულია კიდევ ლამაზი ასომთავრული წარწერით, რომელიც იწყება კარის თავის წრეზე და შემდეგ გადდის კარაკინზე (ტაბ. 38 და სურ. 19)

ნახ. 19

ქარაგმებს თუ გავხსნით, იგი ასე იკითხება:

ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გურგენ
მეფეთა მეფემან, აღუაშენე ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ
სახელსა ზედა წმიდისა ღმრთის ნიშნებისასა, სალოცველად
სულისა ჩენისა. წმიდაო ღმრთისმშობელო, ტალავარ
მეჩემნ დღესა მას საშჯელისასა.
ესე არიან ბჳენი უფლისანი და
მართალნი შეეღენან¹ ამას.
ყოველთა შემავალთა ლოც

¹ ბ რ ო ს ე ამ სიტყვებს ასე კითხულობს: „რომელთა შემოვალს“ (გვ. 19).

ვას მომიგს

ენ

თო.

ქრონიკონი იყო ხკჟ (226-|-780) = 1006.

სომხური თარიღი კარის წრის მარჯვენა ქუსლზე იმავე 1006 წელს უდრის (იხ. ბროსე, გვ. 19, № 22).

წარწერაში მოხსენებული გურგენ მეფე (994—1008), აღმაშენებელი ამ საუცხოო პატარა ეკლესიას, არის მეფის ბაგრატ II-ის შვილი. ბაგრატიონთა შორის მან პირველმა მიიღო მეფეთა მეფის პატივი, რადგან მისი შვილი ბაგრატ III 978 წელს აფხაზთა მეფე გახდა.

13. ღასქმნა

მოკლედ რომ შევაჯამოთ, იშხნის ტაძრის ისტორია ასეთია:

ტაძარი აშენებულია IX საუკუნის პირველ ნახევარში, გრიგოლ ხანძთელის დედის დისწულითა და მისივე მოწოდის საბას ანუ საბანის მიერ.

საბანმა ტაძარი ააგო ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე, რომელიც აშენებული იყო VII საუკ. პირველ ნახევარში, მართლმადიდებელი ეპისკოპოსის ნერსეს მიერ. ეს ნერსე შემდეგ სომეხთა კათალიკოსი გახდა, ნერსე III-ის სახელით, და მან ამ დროს ააშენა ზუართნოცი (ე. ი. მღვიმარეთა) შესანიშნავი ტაძარი ექიმადინის მახლობლად.

ნერსეს მიერ აშენებული იშხნის ტაძარი, როგორც ჩანს, ისეთივე მრგვალი იყო, როგორიც ზუართნოცი, და დაახლოებით იმავე სიდიდისა. ნერსეს ტაძარი იშხანში საბას სულ დანგრეული დახვედრია, გადარჩენილი ყოფილა მხოლოდ საკურთხეველის აფსიდის ქვედა სართული თავის სვეტნარით, და ეს ნაწილი ნერსეს სახსოვრად და პატივისაცემად საბას მთლიანად მოუქცევია თავის ახალ შენობაში.

თავდაპირველად საბანის ტაძარი ნაშენი იყო სულ ოდნავ თლილი პატარა ქვებით, მაგრამ XI საუკუნის პირველ ნახევარში ტაძარმა ორჯერ განიცადა განახლება.

პირველი, სულ მცირედი განახლება მეფე გიორგი I-ის დროს მოხდა (1014—1027) და შეეხო მხოლოდ სამხრეთ კარიბჭეს.

მეორე განახლება მეფე ბაგრატ IV-ის დროს, 1032 წელს—ფრიად დიდი და მნიშვნელოვანი იყო. ამ დროს ტაძრის ყველა კედელი (გარდა ჩრდილო ეკვდრის კედლებისა) გარედან შეიძრწა ლამაზად თლილი წითელ-ყვითელი ფილებით და ტაძარმა მიიღო ის მშვენიერება და საუცხოო დეკორი, რომელიც ეხლაც ხიბლავს მნახველს. იმავე დროს გუმბათის ყელის გლუვ წახნაგებში გამოსჭრეს რვა პატარა მრგვალი სარკმელი, რომელნიც ერთობ ლამაზად შეამკეს გარედან. მაშინვე, როგორც ვფიქრობთ, მოსაზრებელი იქნა სამხრეთის ღია გალერეა და აგრეთვე ის კარიბჭე, რომელიც მეფე გიორგი I-ის დროს იყო განახლებული. ღია გალერეის არსებობას ვგულისხმობთ იმიტომ, რომ ასეთი გალერეა აქვს ოშკის ტაძარს, რომლის გეგმაც, ზოგიერთი ცვლილებებით, იმეორებს იშხნის გეგმას. ამ გალერეის უქონლობა არღვევს იშხნის ტაძრის გეგმის სიმეტრიას. ტაძარს მოაკლდა, ამ გეგმაზე, ერთი (სამხრეთის) გვერდი. ეს დიდი და ძირითადი განახლება მოხდა იშხნელი მთავარ-ეპისკოპოსის ანტონის თაოსნობით და ზედამხედველობით, ხოლო ხუროთმოძღვარი იყო ივანე მორჩაისძე.

ამ დიდი განახლების შემდეგ ტაძარმა დაკარგა კიდევ მთელი დასავლეთის ეკვდერი, რომელიც მთავარი ტაძრის თანამედროვე იყო, და აგრეთვე თაღები, გარდა იმ ნაწილისა, რომელიც გუმბათის ყელის ირგვლივ არის გადაარჩენილი.

ტაძრის ეხლანდელი დასავლეთი კარი სულ გადაკეთებულია მაჰმადიანთა მიერ, რომლებმაც ტაძრის დასავლეთი მკლავი ჯამედ აქციეს. ამ უკანასკნელმა გარემოებამ გადაარჩინა იშხნის ტაძარი სრული განადგურებისაგან.

იშხნის ტაძრის შინაგანი კედლები მოხატული იყო—როგორც ჩანს, მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში,—მშვენიერი ფრესკებით, რომელთა მიხედვითაც არის შემდეგ მოხატული აგრეთვე ოშკის და ხახულის ტაძრები. მაგრამ ეხლა ეს სურათები მოსაზოილია ეკათა სიაცისა და თან აღმაშენებელთა ხელების მოხატების გამო. უფთხ დაცულია მხატვრობა გუმბათის ცაში და გუმბათის ყელის წახნაგებზე. აქ საკმაოდ კარგად მოჩანს მშვენიერად შესრულებული სურათი ანგელოზთა მიერ ჯვართაშაღვლებისა და ოთხი ეტლი სხვადასხვა ფერის ცხენებითურთ. ამ სურათის შინაარსს ზაქარია წინასწარმეტყველის აპოკალიფსური ჩვენება შეადგენს და იგი ერთობ ლამაზია. ამას

გარდა აქ წარმოდგენილია ყველა ანგელოზთა დასი და სხვადასხვა წმინდანები, აგრეთვე წინასწარ-მეტყველნი გუშპათის ყელში მარგვალი სარკმლების გაჭრის დროსაა დაზიანებული.

საკურთხეველში, გარდა ჩვეულებრივ ფრესკათა ნაშთებისა, გვაქვს ორი დედაკაცის გამო-ხატულება სათითაო მედალიონებში. პირველში ეხედავთ ნანას, მირიან მეფის მეუღლეს, ქართლის პირველ გაქრისტიანებულ დედოფალს; სანახევროდ მოშლილი ასომთავრული წარწერით, ხოლო მეორეში სომხეთის პირველ გაქრისტიანებულ დედოფალსა, თირდატ მეფის მეუღლეს აშხანავრს ანუ აშენს, სომხური წარწერით, რომელიც გაფუჭებულია და აღარ განირჩევა.

როგორც ფრესკის ფრაგმენტული წარწერიდან ჩანს, იშხნის ტაძრის მომხატველი უნდა იყოს ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი († 966) და საფიქრებელია, რომ მასთან ერთად აგრეთვე მისი ძმა დავით მაგისტროსი, შემდეგ დავით დიდი, ტაოს კურაპალატი († 1001). მათ ერთად ააშენეს ოშკის დიდებული ტაძარი და მათივე თაოსნობით უნდა იყოს მოხატული იშხნის ტაძარიც X საუკუნის მეორე ნახევარში, მაგრამ არა უგვიანეს 966 წლისა.

იშხნის ტაძარში ჩრდილო გელავის კედელზე დატულია XII საუკუნის ფრესკების ერთი წყება. აქ წარმოდგენილია შვიდი წმიდანის გრძელი, ექვს-პწკრიანი, ხეული მრგოლოვანი წარწერით. ეს ცუდად დატული წარწერა გვამცნობს, რომ მეფე დიმიტრი I-ს იშხნის ტაძრისათვის სამკვიდროდ დაუბრუნებია სოფელი ლოზნი, რომელიც უწინ ტაძრისათვის შეწირული ყოფილა დიმიტრის პაპის მეფე გიორგი II-ის და მისი ნამის, მეფე დავით აღმაშენებლის მიერ, მაგრამ შემდეგ სხვას ჩაუგდია ხელში. ამ შემოწირულების გამო იშხნის მთავარეპისკოპოსს ეგნატის განუჩენია მეფე დიმიტრისათვის აღაპი და დაუკიდნია ტაძარში სამი კანდელი—დიმიტრი მეფისა, მისი დის, მამარ დედოფლისა (შირვან-შაჰის აღსართანის მეუღლისა) და დიმიტრის შვილების—მეფე დავითისა (1154—1155) და მეფე გიორგი III-ის (1155—1184) სალოცველად.

ტაძრის შიდა კედლებზე ტაძრის მოცეკვლ-მნახველთა წარწერებიც მრავლად ყოფილა. გადარჩენილთა შორის საყურადღებოა XII საუკუნის ლამაზი ნეკრული წარწერა (სურ. 17).

ტაძრის უძველესი ისტორიული წარწერა ცოტა ნაკლოვანად შემორჩენილია ჩრდილო ეკედრის კედელზე. ამ წარწერაში მოხსენებულია ბაგრატიონთა შორის პირველი „ქართველთა მეფე“ აღარნასე II († 923) და მისი ოთხი გეძელი. წარწერაში აღნიშნული თარიღები უდრის 917 და 936 წლებს, ხოლო თვით წარწერა შესრულებულია 954—955 წლებში. წარწერას დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისათვის. სხვა რომ არა ყოფილიყო რა, მარტო მის აღმოსაჩენად ღირდა ჩვენი ექსპედიციის მოწყობა.

გურგენ მეფეთ მეფის მიერ 1006 წელს აშენებული პატარა ეკლესია (მთავარი ტაძრის გვერდით, მის სამხრეთით) ეხლა მეტად დაზიანებული და გაპარტახებულია, მაგრამ მისი კედლების საგანგებოდ ნაშენობა წმიდად ნათალი, სხვადასხვა ფერი კებით და უაღრესად საუცხოო შემკულობა მისი ჩრდილო კარისა და ორთავე სარკმლისა ცხადად მოწმობენ, რომ ეს ეკლესია სამავალითო ყოფილა. ამ ტიპის ეკლესიებს დიდი სიმრავლით მოუღწევიათ ჩვენამდის, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი ვერ შედრება გურგენის ნაგებობას.

იშხნის საეპისკოპოსო კათედრა მოღვაწეობას განაგრძობდა თურქთა მიერ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის შემდეგაც და საბოლოოდ გაუქმდა მხოლოდ XVII საუკუნეში.

ოშკის მონასტერი

1. მდებარეობა

ოშკის მონასტერი მდებარეობს მაღალი მთის ფერდობზე, თორთუმის წყლის (თურქულად „თორთუმ-ჩაის“) მარცხენა ნაპირას, სულ ახლოს იმ ადგილიდან, სადაც ეს მდინარე ერთვის თორთუმის ტბას. X საუკუნეში, როდესაც ოშკის ტაძარს აშენებდნენ, თორთუმის ტბა არ არსებობდა; იგი გვიან გაჩნდა, დაახლოებით 1791 წელს, როდესაც ძლიერმა მიწისძვრამ მოსწყვიტა ხორს-ბაშ-დაღის მთის მწვერვალი, ჩაახვევა იგი თორთუმის წყალში და შეაგუბა მდინარე, რის შედეგადაც წყლის დონემ აიწია მაღალ კლდოვან მთათა შორის და ამრიგად წარმოიშვა ტბა, სიგრძით 13 კილომეტრი და 420 მეტრი, სიგანით 2 კილომეტრი და 170 მეტრი (შუაში ამაზე ნაკლები — ერთი კილომეტრი და 680 მეტრი). ტბას ამშვენებს სამი ჩანჩქერი, რომელთა შორის ყველაზე დიდი და ყველაზე ლამაზი პირველია¹.

თორთუმის ტბის მახლობლად თორთუმის წყალს ერთვის პატარა მდინარე, რომელიც წარმოშობილია ოშკის ხევისა და მანუსორის ხევის შეერთებით. ამ ორი ხევის შეყრის შემდეგ მაღალი და გრძელი ფერდობი, რომელზედაც ოშკის ტაძარია აშენებული, იღებს სახეს (გეგმაში) აყირავებული სამკუთხედისა, რომლის მწვერვალზე, ხეების შესართავთან, კლდეები ისე უახლოვდება ერთმანეთს, რომ გასასვლელი გზის სიგანე ორ მეტრს არ აღემატება. ამ გასასვლელის დახშვით მთელი ვრცელი სამკუთხედი ფერდობი თავის მონასტრიანად წარმოგვიდგება ძნელად მისასვლელ სიმაგრედ, ვინაიდან აღმოსავლეთით მას უფლის მანუსორის ხევის ხრამი, სამხრეთ-დასავლეთით ოშკის ხევის ხრამი, ჩრდილოეთით კი ამართულია მაღალი ქედი სობათი და მისი კლდოვანი მწვერვალი, ბალაბეთი. ეს მწვერვალი ისეა ღვირვების მიერ დასერილი, რომ შორიდან დიდი ლოდებით ნაშენი ციხე ეჩვენება კაცს. აღმოსავლეთის და სამხრეთ-დასავლეთის ფერდობიდან ხეებს თან ახლავთ კლდოვანი ქედები, მწვერვალებითურთ. ამ ღრმა ხევთა და მაღალ მწვერვალთა შორის, ხელოვნურად დაეკეხულ ფართობზე ამართულია უზარმაზარი ნაგებობა ოშკის მონასტრისა, რომლის მშენებელი გუმბათი უფრო მაღლა აღის, ვიდრე ორი მახლობელი მწვერვალი, მაგრამ ვეღარ უთანასწორდება ჩრდილოეთით მდებარე მწვერვალ ბალაბეთს.

თორთუმის წყლის ნაპირიდან მონასტრამდის სუთი კილომეტრია. გზა საკმაოდ ციკაბო აღმართით მიემართება. ოშკის წყლის ნაპირებზე მდებარე სოფლის სამხრეთ ნაწილს ოშკა ანუ, თურქულად „ოშკა“ ეწოდება, ხოლო ჩრდილო გაშლილ ნაწილს — ოშკის ეკლესია (თურქულად „ოშკე-ვანქ“). ზაფხულობით ოშკის წყალი ბაღების მოსარწყავად არის ხოლმე განაწილებული, რის გამოც მისი კალაპოტი მშრალია და გზად არის გადაქცეული და სხვა გზა არც არის. თორთუმის ხევის ბაღები, სადაც კი წყალი სწევდა, საუცხოოა. თუმცა მონასტერი დიდ მაღლობზეა აგებული, მის ახლოს ვენახიც ხარობს, ისე ცხოველია აქ სამხრეთის მზის სხივები.

თორთუმის წყლიდან და თორთუმის ტბის დასაწყისიდან, ე. ი. იქიდან, სადაც თორთუმის წყალი ტბას ერთვის, ოშკის ტაძარი კარგად მოჩანს, მაგრამ მისკენ ამაველ აღმართს რომ შეუდგებით, ტაძარი იმალება, ხოლო როცა ზედ მიადგებით, ის მოულოდნელად გეცემათ თვალში, როგორც პლარია ბუმბერაზი, ბევრი კირ-ვარამის გაღამხდელი და საკმაოდ დაზიანებული. ეს შთაბეჭ-

¹ Я. Проскуряков, Заметки о Турции, Записки Кавказского Отдела Русск. Географического общества, кн. XXV, вып. 1, Тифлис, 1905 г., стр. 74—76.

დილება ერთი-ორად მატულობს, როდესაც მონასტრის სამხრეთ გზოდან გადახედავთ თორთუმის წყლის ხეობის ღიღეულ სურათს და თორთუმის ტბის დასაწყისს. მთელი ხეობა მოცულია ბაღე-ბით, მდგლოთი, მწვანეულობით, ხოლო მისი მაღალი ქედების ფერდობები შემოსილია ტყით.

ტაძარი, როგორც ვთქვით, აგებულია საგანგებოდ დაკავებულ ადგილას და სამხრეთით მას ახლავს საკმაოდ მოზრდილი, ღორღოვანი ფართობი. ამ ფართობის ქვეშ, ტაძრის დასავლეთის მკლავის გასწვრივ არის თაღოვანი საძვალე სარდაფი, რომელიც ტაძრის ქვეშ მოქცეულ მეორე საძვალესაც უერთდება საერთო კარით და საერთო ჩასასვლელით. ჩასასვლელი ეხლა სანახევროდ მიწით არის ამოვსებული. ამ საძვალეთა პირველი ნაწილი ალბათ საერო პირთათვის იყო განკუთვნილი და, სხვათა შორის, ტაოს ზოგიერთი ბაგრატიონიც აქ უნდა იყოს დაპარხული, მეორე საძვალე ალბათ ბერთა და საეკლესიო პირთათვის იყო დანიშნული. ერთიც და მეორეც ეხლა ძელებით არის სავსე.

მცირე ფართობი აღმოსავლეთითაც ახლავს ოშკის ტაძარს. წინათ ეს ფართობი ბევრად უფრო დიდი ყოფილა, მაგრამ ეხლა იგი ნაწილობრივ დაუპყრია ხრამს, რომელიც თანდათან ფართოვდება და ეშუქრება ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს, ხოლო მეორე დიდ ნაგებობასთან, სემინარია-საოსტატენსთან, რომელიც ჩრდილოეთით ეკვრის ოშკის ტაძარს, სულ ახლოს არის მისული და მოსპობას უქადის გზას, რომელიც აქედან სოფელ ლოქის ზეკარზე მიემართება და რომლის განი აქ ერთ მეტრსაც აღარ აღემატება.

ვინაიდან ტაძარს აღმოსავლეთით ძალიან მცირე ადგილია დარჩენილი, იქედან აღმოსავლეთ ფასადის მთლიანად გადაღება შეუძლებელი იყო და ერმაკოვიც იძულებული შეიქნა, ორ ნაწილად გადაეღო იგი. მაგრამ ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა მოახერხა აცოცება მაღალ კლდოვან მწვერვალზე (რომელსაც დიდი და ღრმა ხრამი გამოჰყოფს ტაძრისაგან) და შეძლო იქედან მთლიანად გადაღება ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადისა და აგრეთვე მასზე ჩრდილოეთით ღოშნებული სემინარია-საოსტატენისა (იხ. ტაბ. 44).

ტაძრის დასავლეთით მდებარე ადგილი მთიანი მაღლობია, მაგრამ ფართოა და ადვილად მისადგომი.

ჩრდილოეთით ტაძარი ეკვრის ფერდობს, რომელიც შეუვლად არის ხელოვნურად ჩამოჭრილი სამი მეტრის სიმაღლეზე. ჩრდილო ეკვდრის კედელი სამი მეტრით შორავს ჩამოჭრილ ფერდობს. თუ რამდენად შორავდა ტაძრის ჩრდილო მკლავის კედელი ფერდობს, ძნელი სათქმელია, რადგან ეს ადგილი ეხლა ამოვსებულია მიწით და აღნიშნული მკლავი უერთდება ფერდობსა და სხვა ნაგებობას. მაგრამ აშკარაა, რომ აქ მანძილი იმთავითვე სულ მცირე უნდა ყოფილიყო.

2. ტაძრის დატულობა

ოშკის ტაძარი საერთოდ ცუდად არ არის დატული. ეს იმის გამოა, რომ მაჰმადიანებს მისი სამხრეთი მკლავი მიზგითად ანუ ჯამედ გადაუქცევიათ და ამიტომ ასე თუ ისე უნდა დაეცვათ კიდევაც მთელი შენობა განადგურებისაგან, მაგრამ ამ გარემოებას მაინც არ შეუშლია მათთვის ხელი, რომ ტაძრის დანარჩენი ნაწილები—სამხრეთი სტოა, ჩრდილო ეკვდარი, დასავლეთი და სამხრეთი მკლავები და სხვანი—გადატუქციათ ბოსლად, საჯინიბედ, ფარეხად თუ თივის საწყობად და შესაფერისად გადაეტხიზრათ ისინი.

ვიღრე გაზომვასა და აღწერას შეუდგებოდით, გავაწმენდინეთ და ნაგავ-ნაყელისაგან გავასუფთავებინეთ მისი ყველა ნაწილი. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ჩამოვავებული თაღები და ქვები იქვე დარჩა. ყველაზე უფრო კარგად დაცულია ტაძრის შუა ნაწილი თავისი გუმბათით და გუმბათის ყელი. დასავლეთი მკლავის თაღის 3/5 ჩამონგრეულია (ტაბ. 46 და 57, 1) და ნაწილობრივ თალი ჩამოვარდნილია საკერძოხევისა აფსიდაშიც. ოთხეუთხოვანი გუმბათის მაგვარი ცა სადიკე-ნის წინ ჩამონგრეულია. დასავლეთი ფრთის კედელი თავიდან ბოლომდის გაბზარულია. (ტაბ. 56, 1) დასავლეთი ეკვდარი დაზარებულია. ქვის იატაკი შიგნით სანახევროდ აყრილია. ჩრდილო მკლავის პილასტრების ქვები ჩრდილო-დასავლეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეებში სანახევროდ მოპარკულია. რამდენიმე ქვა აკლია ჩრდილოეთის კედლის შიგნად პილასტრებს. აღმოსავლეთ კედელს ქვემოთ და ჩრდილოეთით აკლია რამდენიმე ნათალი ქვა. ასეთი ქვები ამოღებულია აგრეთვე უბებებიდან, დასავლეთი კარის ორივე მხრით. ამას გარდა დაზიანებულია სამხრეთი გრძელი სტოა თავისი ფორნტონებიანად. ერთი სვეტი სამხრეთი კარის წინ დამტვრეულია და მისი თავი თითქოს პაერში იყოს ჩამოკიდებული, ისე წკაბუნ-და უქირავს პილასტრის ქვას (ტაბ. 71, სურ. 2). გუმბათის ქვის ქული, რომელიც ჩვეულებრივ გუმბათს აგვირგვინებდა ხოლმე და რომე-

ლიც 5. სარგისიანის დროს, 1864 წ., მაღალ დატულებულ ყოფილა, ეხლა ჩამოტეხილია (ტაბ. 57, 1). თავები მოტეხილი აქვთ აგრეთვე შთავარანგელოზთა ბარელიეფებს, რომელნიც ამშვენებდნენ ტაძრის საშხრეთ ფასადს (ტაბ. 52, 2). ესენი ნიშნად ყოფილა მიჩნეული, როდესაც მაჰმადიანი ახალგაზრდობა თოფის სროლაში ვარჯიშობდა და ტყეებით მოუმტკრევით.

3. ტაძრის გუმბათი

ოშკის ტაძრის გუმბათი საერთოდ იშვიათად იშინის ტაძრის გუმბათს, მაგრამ უფრო დიდი მას-შტაბით (ტაბ. 39—41, 1). მისი სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ უდრის 38,5 მეტრს¹ (დასავლეთი ეკდრის გამოკლებით); განი შუა ნაწილში, ე. ი ჩრდილო და სამხრეთ მკლავთა ჩათვლით, მცირედ აღემატება 36 მეტრს; სიმაღლე უწევს 40 მეტრამდის.

ოშკის ტაძრის გუმბათი, ისევე როგორც იშხნის კათედრალისა, წარმოადგენს ცენტრულგუმბათიანი ტაძრის შეერთებას ერთნაირი ბაზილიკასთან, დასავლეთი მკლავის გაგრძელებით. აქაც ისეთივე ჯგერის სახე გვაქვს შვენის და გარეთ, როგორც იშხანში, იგივე ოთხი განსაკუთრებული მძლავრი სვეტ-ბურჯი, რომლებზედაც დამყარებულია მაღალი გუმბათის ყელი და კონუსის მაგვარი გუმბათი; იგივე რთული ნაგებობა საკუთრივებს მარჯვნივ და მარცხნივ (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ცვლილებას, რომელიც გამოიწვია ნგრესის ტაძრის საკუთხეველისა და მისი სვეტნარის დაცვამ იშხანში); ისეთივე ეკვდრები ჩრდილოეთით და დასავლეთით; ისეთივე სტრა-გალერეა ფორონტონებითურთ, როგორიც, ჩვენი წარმოდგენით, თავდაპირველად უნდა ჰქონოდა იშხანს.

მაგრამ ამასთანავე არის ზოგიერთი თვალსაჩინო განსხვავება, რომელიც ოშკის მეტ სიღმაზეს და შნოს აძლევს. ჯერ ერთი, იშხნის ტაძარი თავდაპირველად ნათალი ქვით რადი იყო აშენებული; ის ამრიგად შეიმერწა მხოლოდ 1032 წელს. ოშკის ტაძარი კი იმავედროს აშენებულია ლამაზად თლილი, მოყვითალო-წითელი ფილებით. იშხანში ტაძრის ყველა მკლავი, საკუთხეველის გამოკლებით, შვინითავე და გარკვეულ სწორკუთხეა, ხოლო ოშკის ყველა მკლავი, გარდა დასავლეთისა, აფსიდურია, მომრგვალებული; გარეთ კი ისინი სწორი სახით თავდებიან, მაგრამ გაყოფილი არიან სამ ნაწილად, ღრმა სამკუთხედი ნიშნებით. ამასთანავე, როგორც აღმოსავლეთ მკლავს ახლავს მარჯვნივ და მარცხნივ აფსიდებიანი ოთახები სამკვეთლოსა და საღიაკენისათვის, ისე ჩრდილო და სამხრეთ მკლავებს ახლავს ოთახები პატარა აფსიდებით. ამრიგად, ტაძრის თითოეული მკლავი, გარდა დასავლეთისა, სამაფსიდოანია. საერთოდ ოშკის ტაძრის ქვემო სართული არის სულ 12 აფსიდი (ტაბ. 39), ვინაიდან პატარა აფსიდები სამხრეთის სტოაშიცაა, ხოლო ჩრდილო ეკდრის ქვემო სართულიც აფსიდით თავდება. ამას შეიძლება მივუძებნოთ სამხრეთი სტოის სამი მომრგვალებული ნიში, რომელნიც ტაძრის სამხრეთ კედელში არიან მოთავსებული და ერთგვარ აფსიდოლებს შეიცავენ. ამრიგად, ოშკის ტაძარი მრავალაფსიდოან ნაგებობას წარმოადგენს (იხ. ტაბ. 39).

ჩრდილო ეკვდერი იშხანში ერთ-სართულიანია, ოშკში კი ორი სართულისაგან შედგება. ამასთანავე, მისი ზემო სართული წარმოადგენს პატარონიკეს, რომელიც ტაძრის დასავლეთ ფრთაში მომრგვალებული მაღალი სარკმლებით გვერდის, ხოლო აღმოსავლეთით თავდება ორმაგი სარკმლით რომელსაც შუაში სვეტი აქვს აღმართული (ტაბ. 40). ოშკში პატარონიკე არის კიდევ ტაძრის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. 39, 62, 63, სურ. 1 და 2); იშხანში პატარონიკე სრულებით არ არის; ყოველ შემთხვევაში, მისი ნაშთი იქ არსად ჩანს.

სვეტ-ბურჯები და მათზე გადაყვანილი სანახევროდ-ისრული კამარები, რომლებზედაც დამყარებულია გუმბათის ყელი და გუმბათი, ოშკში კიდევ უფრო მონუმენტური, ლამაზი და ძლიერია, ვიდრე იშხანში (ტაბ. 64, 65, 66). აფრები კოვზისებრი სამკაულითაა დამშვენებული, როგორც იშხანში (ტაბ. 63, სურ. 4). წინა სვეტთა საფეხურები მრგვალია, უნახანს-მრავალკუთხედი. (ტაბ. 39). ზემოთ ამ საფეხურებს ენაცვლება დიდებული, საუცხოო კვარცხლბეკები, რომელნიც შემკულია ვაზის ფოთლებისა და ყურძნის მტევნების წრებთან შემდგარი სარტყლით და სხვა ნუქურიშებით. ამათ ზემოთ სვეტები მრავალწახანგოვანია, მაგრამ შემდეგ ისინი კვლავ სხვა ფორმას იღებენ და კაპიტულთა მახლობლად შეკრიბი წრეებითა და ლენტებით არიან შემკული (ტაბ. 64, 65, 66). დასავლეთ ბურჯთა ზემო ნაწილები შემკულია პილასტრებით, რომელნიც უთანასწოროდებიან ტაძრის დასავლეთ მკლავის სართავ კამარათა პილასტრებს. დასავლეთ მარცხენა სვეტში არის ღრმა, ისრულ-თაივანი, სვეტებიანი, ფრიალ მდიდრულად შემკული ნიში. ასეთი ნიში განკუთვ-

¹ სხვათა შორის, ჩემი გამოთვლით, სწორედ ამ სიგრძე ყოფილა ბაგრატის ტაძარიც ქუთაისში.

ნოლი იყო წინამძღვრის თუ ეპისკოპოსის საჯდომად (ტაბ. 64, 1). ამ სვეტის კვარცხლბეკი ერთობ ლამაზია და ფრიად მდიდრულად არის შემკული (ტაბ. 64, 2). ასევეა წინა მარჯვენა სვეტის კვარცხლბეკი (ტაბ. 66, 2) და პირველი მარცხენა სვეტის კვარცხლბეკი (ტაბ. 66, 1). სამხრეთი სვეტებიდან ეხლა იწყება მამალიანთა ჯამეს კედელი, რომელიც ნაწილობრივ ფარავს ამ სვეტებს და მათ კვარცხლბეკებს. საზოგადოდ ოშკის ტაძრის სვეტები მოგვეგონებენ ტბეთის ტაძრის სვეტებს, კლარჯეთში¹. ტბეთის ტაძარი, როგორც ცნობილია, აშენებულია შორეული კუთხის მიერ (ქ. 916).

ოშკის დასავლეთი გარეული თაღები ეყრდნობა ხუთ სართავ კამარას (თუ. მათვე მივითვლით დასავლეთ კედელზე მიშენებულს ერთს ნახევარ-კამარასაც). პილასტრებს, რომლებზედაც კამარები ეყრდნობა, რთული სახე აქვთ. მათი ფუძეები მრავალ-კუთხოვანია. დასავლეთი მკლავის სიგრძივი კედლები პილასტრებით დაყოფილია ოთხ დეკორატიულ კამარად (ტაბ. 39).

დასავლეთი პატრონიკელ სამ გაშლილ კამარას ზემოთ იყო მოთავსებული. იგი უკვე ჩამონგრეულია, მაგრამ მისი კამარები დაცულია (ტაბ. 63. სურ. 1 და 2). პატრონიკელ ასასვლელი კიბე მოთავსებული იყო ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. ტაძრის დასავლეთი მკლავი კარით უერთდებოდა ჩრდილო ეკვდრის ქვემო სართულს, დასავლეთ კედელთან, პატრონიკეს ქვეშ (ტაბ. 39). ასეთივე კარი აერთიანებდა ჩრდილო ეკვდრის ზემო სართულის პატრონიკეს ტაძრის დასავლეთ, ზედა სართულის პატრონიკესთან (ტაბ. 40).

ტაძრის ოთხი კარი ჰქონდა. ერთი დასავლეთით იყო, ერთი ჩრდილოეთით (ეხლა დახსულია — იხ. ტაბ. 70—და გარედან სულ აღარ მოჩანს), რადგან მიწით არის ამოვსებული და შეერთებულია ჩრდილო ფერდობთან და მასზე აგებულ მერმინდელ ნაგებობასთან (აქ ჩვენ დროს იყო პატარა ოთახი, რომელშიაც ერთი სიძის დედაც იყო ცხოვრობდა). დანარჩენი ორი კარი სამხრეთით იყო მათ შორის უმთავრესი, საზეიმო და მდიდრულად მორთული, ტაძრის სამხრეთ მკლავშია, ამ კარს ამშვენებს საუცხოოდ შემკული და დიდძალ სრულიად უნაკლოდ დაცული კარიბე (ტაბ. 39, 42, 46, 49, 50, 51). მეორე კარი იყო სამხრეთ მკლავში, სტოადან (ტაბ. 39, 42). ჩრდილო ეკვდრის კარი არის მის დასავლეთ კედელში (ტაბ. 39).

ოშკის ტაძარი უხვად და მშენებრივად ყოფილა განათებული მრავალრიცხოვან სარკმელთა საშუალებით. გუმბათის ყელში 12 სარკმელია², საკუთხოველში 3, სამკვეთლოსა და სადიაკვნეში თითო; ამდენივეა მათ ზედა სართულებში. სარკმელთა რიცხვი პატარა აფსიდლებში, რომლებშიც თითო ახლავს ჩრდილო და სამხრეთ მკლავებს, ერთი და იგივე არ არის: ჩრდილო მკლავის ქვედა სართულის აფსიდლებში ორ-ორია, სამხრეთი მკლავის აფსიდლებში კი თითო (ტაბ. 39). ამის ზიზები ის არის, რომ ჩრდილო მკლავი სულ დაახლოებული იყო ფერდობის ჩამონაპერითან და აქედან ერთი სარკმელი საკმაო სინათლეს ვერ მისცემდა ტაძარს, ვინაიდან იგი ფერდობის ჩამონაპერის ხაზს ზემოთ კი არ იყო მოქცეული, არამედ ქვემოთ. ზედა სართულებში კი ამგვარ აფსიდლებს თითო სარკმელი ახლავს (ტაბ. 40). ტაძრის ჩრდილო და სამხრეთი მკლავების ზედა სართულებს სამივე ნაწილში აგრეთვე თითო სარკმელია. დასავლეთ მკლავში სამხრეთით სამი (ტაბ. 40, 42), ხოლო დასავლეთით ერთი ორმაგი სარკმელია (ტაბ. 40; 56, 1). ჩრდილო ეკვდრის ორთავე სართულში ოთხ-ოთხი სარკმელია, ჩრდილოეთით, (ტაბ. 39, 40). სარკმლებს, ეტყობა, ალბასტრის ჩარჩოები ჰქონიათ, მაგრამ არ შენახულა; ამ ალბასტრის მცირე ნაწილი მოჩანს მხოლოდ გუმბათის ყელის ერთ სარკმელში (ტაბ. 57, 3).

ყველა ჩრდილო და სამხრეთ კუთხის ოთახში აღმოსავლეთით არის პატარა მომრგვალებული თაროები, ნიშები. მათ ვერ ვხედავთ მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთ პორტიკში. (ტაბ. 39). ამას გარდა, ქვედა სართლის ყველა გვერდის ოთახს შესასვლელი აქვს განცალკევებული კუთხოვანი სივრცეებიდან, რომელთა ზედა სართულს ცა გუმბათოვანი თაღებით და ფერებით თავდება. ეს აძლიერებს ტაძრის სიმაღლის შთაბეჭდილებას, როდესაც დასავლეთიდან საკუთხოველს უშვრტ. მაგრამ მათი ფარად ოთხკუთხედი სივრცეები დასავლეთით ასეთი თვალსაჩინო გუმბათოვანი ციოთ კი არ თავდება, არამედ სულ მცირე შესამჩნევი გუმბათოვანობით. ეს, რა თქმა უნდა, იმით ხასიანება, რომ ისინი არ ჩანან, როდესაც ტაძრის აღმოსავლეთ ნაწილს უტყვევით დასავლეთიდან, და მათ არ შეუძლიათ გააძლიერონ ნაგებობის სიმაღლის შთაბეჭდილება. სამკვეთლოს და სადიაკვნის ზედა სართულები უერთდებიან ამ სივრცეებს ორმაგი კამარებით, რომელთაც შუაში სვეტი აქვთ. ამავე წესით ჩრდილო ეკვდრის ზედა სართულის პატრონიკე უერთდება

¹ Павлинов, МАК, вып. III, стр. 71—75.

² ვალე წინაგებში მრავალი პატარა სარკმლები როდია გამოტოვილი იშვანსაით. ეს გასაგებია: თავდაპირველად ხომ, როგორც ზემოთ სათანადოდ ადგილასა აღნიშნული, არც უმცირესი გუმბათის ქვინია ასეთი სარკმლები.

ასეთსავე სივრცეს მის აღმოსავლეთით (ტაბ. 40). ამავე პატრონიკის აღმოსავლეთ კუთხეში ჩანს ნაშთები კიბისა, რომელიც მიდიოდა გუმბათის ყელთან. მისავალი ესაა დახშულია გროვა ქვეშით. სამკვეთლო და საღიაკენე თითო კარით უერთდება საკურთხეველს. ხოლო მათი ზედა სართულები ვიწრო გასასვლელებით არიან შეერთებული გვერდის ოთახებთან. ასეთივე გასასვლელით უერთდება ჩრდილო პატრონიკე ჩრდილო-დასავლეთ გვერდის ოთახს (ტაბ. 40). ამას გარდა, კუთხის ყველა ოთახი შეერთებულია ჩრდილო და სამხრეთი მკლავების აფსიდებთან ღია კამარებით.

ოშეის საკურთხეველში დაცულია დიდი ოთხკუთხედი, მთელი ქვისაგან გამოკვეთილი ტრაპეზი, რომელიც უძრავად არის მოთავსებული საკურთხეველის შუა ნაწილში, აღმოსავლეთი კედლიდან 2 მეტრის მანძილზე. მისი სიგრძე უდრის 1,73 მეტრს, განი 86 სანტიმეტრს. სიმაღლე 85 სანტიმეტრს. საკურთხეველის იატაკი 3/4 მეტრით არის ამალეხული ტაძრის იატაკთან შედარებით.

4. ტაძრის ფასადები და სამხრეთის ბაღრიბა

აღმოსავლეთი ფასადი, ტაძრის შინაგან გეგმასთან სრული შეთანხმებით, დაყოფილია ხუთ კამარად (ტაბ. 41, 2, 47, 48). სამი შუა კამარა ერთ ფორნტონშია მოქცეული და გამომხატველია საკურთხეველის შუა აფსიდისა; დანარჩენი ორი, მის მარჯვნივ და მარცხნივ, შეესაბამება სამკვეთლოს და საღიაკენეს. ამ უკანასკნელ კამარებში ორ-ორი სარკმელია, თითო-თითოც ქვედა და ზედა სართულებში, მაგრამ სამ ცენტრალურ კამარაში მარტო თითო სარკმელია. სარკმელთა თავები ყველა შემოშლილია ორნამენტებით, ხოლო ცენტრალური კამარის მთავარ სარკმელს ორნამენტი ახლავს ირგვლივ, ქვემო ნაწილის გარდა (ტაბ. 47). აღსანიშნავია, რომ ეს ორნამენტები ისე ზერეულა, თითქოს ქვაზე ამოჭრილი კი არა, არამედ ხელით ნახატი დეკორაია. აღნიშნული შუა კამარა ყველზე მაღალია და ფორნტონამდე აღის.

სწორედ ამ ადგილას, ფორნტონს ქვეშ, დიდ ქვაზე ყოფილა რელიეფი, როგორც ეტყობა, ტაძრის ხუროთმოძღვრისა, ზეგარე, სამწუხაროდ, ეს ქვა გამოფარდნილია და დამტრეფულია. მისი ზედა ნაწილი ე. ო. თავი დაკარგულია. ქვედა ნაწილი, მუხლებსზევით, ვიპოვეთ იმ ქვებში, რომლებითაც შემოზღუდული იყო ტაძრის აღმოსავლეთი მდებარე პატარა ბოსტანი და გადმოვიღეთ მისი ორი ფოტოგრაფიული სურათი — ერთი მხრიდან და მეორე მომცრო. ეს უკანასკნელი უკეთ იყო გამოსული, მაგრამ ფოტოფირფიტა გზაში გაგვიტყდა. ტაბულაზე (55) ვათავსებთ ხელით ნახატს (ფოტო-სურათიდან გადმოღებულს) და ერთ ფოტოგრაფიულ სურათს იმ ქვისას, რომელნიც გვემცნობენ რელიეფის შინაარსს. აქ წარმოდგენილია მამაკაცი, რომელსაც აცვია საერო ქართული ტანისამოსი: გრძელ-სახელოვანი კაბა და ქსოვილის და არა მუშის სარტყელი. ხელები, ნებ-თა გაშლით, გულზე აქვს სამლოცველოდ ამალეხული.

რა თქმა უნდა, დაკარგული თავისა და პირის ირგვლივ წარწერილი იქნებოდა ხუროთმოძღვრის ვინაობა, სახელი და გვარი, მაგრამ წარწერის ეს ნაწილიც ჩვენთვის სამუდამოდ დაკარგულია. სამაგიეროდ, პირელიეფის მხრებიდან დაცულია მცირე ლამაზი ასომთავრული წარწერა. იგი შეიცავს სულ სამ სიტყვას. ეს სიტყვები ჩვენთვის ფრიალ მნიშვნელოვანია. მათი ასოები განლაგებულია ფიგურის მარჯვენა და მარცხენა მხრებზე, მარჯვენა მხარზე დაცულია ორი პწკარი, მარცხენაზე კი — ოთხი. ამ ოთხი პწკრის ასოები მშვენივრად არის შენახული და იკითხება:

სა
აშ
ნებ
და

ამ წარწერის პირველი ორი ასო სა წარმოადგენს დაბოლოებას მარჯვენა მხრის უკანასკნელი სიტყვისას, რომელიც წაბლაღულია, მაგრამ ზაინც ჩანს, რომ შეიცავს წლ ასოებს, მაშასადამე, წარწერის ეს ორი სიტყვა ასე იკითხება: „წელსა აშენებდა“. სახელდობრ თუ რამდენ წელს აშენებდა, დაწერილი ყოფილა მარჯვენა მხრის პირველ სიტყვაში, მაგრამ საუბედუროდ, ამ სიტყვის პირველი სამი ასოც წაბლაღულია ისე, რომ სამივე ასოს ერთი და იგივე სახე მიუღია (იხ. ტაბ. 57). სამივე ერთნაირად შეგვიძლია მივიჩნიოთ: ანადაც, თანადაც და ანდაც. უკანასკნელი ასო უთუოდ ს ასოსაგან არის წარმომდგარი და მისი დაბოლოება (ა) კარგად არის დაცული მეორე სტრიქონის დასაწყისში. მაშასადამე, პირველი სიტყვის დაბოლოება ყოფილა სა, ისევე როგორც მეორე სიტყვის დაბოლოებაა, მარცხენა მხარეზე. წაბლაღული პირველი სიტყვის პირველი ორი ასო უნდა იკითხებოდეს აო, ან, ნაკლები ვარაუდით, ოც. ამრიგად, მთელი წარწერა უნდა იკითხებოდეს: „ათსა წელსა აშენებდა“, ან, ნაკლები ვარაუდით, „ოცსა წელსა აშენებდა“.

ჩვენი რწმენით, უფრო სწორია „ათსა წელსა“. ადგილობრივ დაკვირვებით ისეთი შთაბეჭდილებაა, რომ პირველი ასო ყოფილა ა და მეორე კი თ. ეს ასეც უნდა იყოს. როგორც ოშკის დიდი კარიბჭის კარაკინზე გამოყენილი წარწერიდან ჩანს, ტაძრის შენება ერთობ ინტენსიურად უწარმოებიათ—სახელდობრ, დღეში 70 მუშა უმუშავებიათ. ამიტომ შენობა ათი წლის განმავლობაში უნდა დამთავრებულიყო, ოცი წელიწადი საამისოდ მეტად დიდი დრო იქნებოდა. და თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ დიდ დღიურ ხარჯებასაც, რომლებიც აღნიშნულია წარწერაში, მით უფრო შეუძლებელია, ხანგრძლიობა ოც წლად მივიჩნიოთ. ამრიგად, მთელი წარწერა ასეც უნდა წარმოედგინათ.

ათს
ა წელ სა
 აშ
 ნებ
 და

ე. ი. „ათსა წელსა აშენებდა“.

ესლა განავარძოთ აღმოსავლეთის ფასადის დანარჩენი ნაწილების აღწერა.

იმ ორ კამარაში, რომელნიც მარჯვნივ და მარცხნივ ეკვრიან შუა კამარას, თვითნებურად მოთავსებულია თითო ღრმა და მაღალი ნიში. ამათი თავები შიგნით შემკულია პოლიკრომული, მარაოს მსგავსი ორნამენტით (ტაბ. 50, 59). ასეთი ნიშები, როგორც ცნობილია, ქართულ ხუროთმოძღვრებაში მარტო ორნამენტულ დეკორს კი არ შეიცავენ ხოლმე, არამედ გარეგნულადაც აღნიშნავენ სამკეთილს და საღიბურს გამოყოფას საკურთხევის აფსიდისაგან და ამასთანავე ამსუბუქებენ კედლების ზედმეტ სისქეს.

აღმოსავლეთით ოშკის ტაძრის ზეძირკველი სამი საფეხურისაგან შედგება.

დასავლეთი ფასადის (ტაბ. 52, 1) უმთავრეს შემკულობას წარმოადგენს ორმაგი, მდიდრულად მორთული სარკმელი (რომელსაც შუაში სვეტი აქვს) და სარკმლის თავზე წარმოდგენილი ლამაზი ბარელიეფი სვიმონ მესვეტისა (ტაბ. 59). შუა სვეტის თავი შემკულია ოთხი ყურძნის მტევნის ქანდაკებით. სარკმელს აქვთ-იქვით აქვს ორმაგი, გრძელი სვეტებისაგან შემდგარი ჩარჩოები, რომელთა თავები შემკულია აკანთებით. ზედა კამარების ფოთლოვან მორთულობაში ხშირად არის წარმოდგენილი ცხოველი ლამაზ მინიატურულ ქანდაკებათა ყველა. მათ წარის მარჯვნივ სამი გრიფონია. მარცხნივ ლომი, რომელიც კუროს გლეჯს; უკან კი—უკანა ფეხებზე დამდგარი ლომის ლეკვი. სამივე სვეტის იმპოსტები შემკულია.

სარკმლის თავის შუა ნაწილიდან აღმართულია სამ-საფეხურიანი სვეტი, რომელზედაც დამყარებულია ერთობ შნოიანი ბარელიეფი სიმონ მესვეტისა, ჯვართი გულზე, მოგრძო-მომრგვალებული წვერით და თავზე საბერო ქუდი, ჩაჩით. წმინდანის პირი ეხლა დაზიანებულია ზევიდან ჩამოვარდნილი ლავგარდანის ნატებით, მაგრამ ერმაკოვის 1874 წლის ფოტოზე, რომელსაც ჩვენ აქ ვათავსებთ, იგი უხადოდ დაცული ჩანს (ტაბ. 52, 1).

ერთობ ლამაზი წწილთი შემკული, პორიზონტულ-ქუსლებიანი ნახევარი წრე ქუდივით ფარავს მთელ სარკმელს და მასზე წარმოდგენილს ბარელიეფი სიმონ მესვეტისას. ამ ნახევარი წრის შიდა არე მოცულია პოლიკრომულად შესრულებული დიდი მარაოს სურათით (ტაბ. 52, 1.). ზემოთ, დასავლეთის ფონტონის ძირში მოჩუქურთმებული ჯვარია, რომლის ფუძეც შედგება მტევნებით შემკული სამი კამარისაგან.

ჩრდილო ზედა ეკდრის დასავლეთ კედელში ერთი მცირე, მოგრძო ოთხკუთხედ-თავიანი სარკმელია. დასავლეთი ფასადის სარკმლის მარჯვნივ კედელი თავიდან ბოლომდე გაბზარულია. ერმაკოვს შემდეგ ნაბზარს ცოტა მოუმატნია. ლავგარდანი ეტყობა მხოლოდ ფასადის დასავლეთ მხარეზე. დასავლეთი კარი მოქცეულია ფასადის შუაში, სარკმელს ქვემოთ. მის ორთავე მხარეს არის თითო, ოდნავ ისრული კამარა, ღრმა და ვრცელი ნიშებითურთ.

დასავლეთით, როგორც აღვნიშნეთ, ოშკის ტაძრის ეკდერი ჰქონდა მდგომელი ტაძრისა და ჩრდილო ეკდრის მთელ სივანზე; სამხრეთ სტოას მაშინ ეკდერი არ ჰქონია. ამ სტოასთვის შემდეგ, უფრო გვიან, მიუშენებიათ ეკდერი, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ოთახი, რომელიც ძალზე აუშრეებს სამხრეთის საუცხოო ფასადს (ტაბ. 39, 42). ეს დასავლეთი ეკდერი დაბალი ყოფილა; მას ცალფერად სახურავი, ხუთი სართავი კამარა და გორბული თალი ჰქონია. კედლები აგებული ყოფილა ნაწილობრივ ნატებით და ნაწილობრივ ტლანქად თლილი ქვით, ხოლო კამარები და თაღები უფრო ლამაზად თლილი ქვით. თაღები სულ ჩანგრეულია და საზოგადოდ სხვა ნაწილებიც ცუდად არის დაცული. რომ ეკდერი ტაძრის თანამედროვე არ არის, არამედ მერმეა მიშენებული, ეს იქიდა-

ნაც ცხადად ჩანს, რომ ის სხვა მასალით არის ნაშენი და, ამას გარდა, მას დაუბნელებია ეკვდრის პირველი სართული დასავლეთი სარკმელი. ამ ეკვდრის ჩრდილო კედელში სამი სარკმელი ჰქონია.

სამხრეთი ფასადი ოშკის ტაძრის მთავარი ფასადია; იგი ურთულესია, უმშვენიერესი და ყველაზე უფრო მდიდრულად შემკული (ტაბ. 42, 44, 46). განსაკუთრებით მოხდენილი და საგანგებოდ შემკულია გარეთ გამოწვედილი მარჯვენა მკლავი ტაძრისა. მას, როგორც აღმოსავლეთ ფასადს, ამშვენებს კამარნარი. აქაც ხუთი კამარაა, ხოლო თვითველში თითო სარკმელია. შუა, უმაღლესსა და უდღეს კამარაში ქვემოთ მოთავსებულია სახელოსნო საუცხოო კარიბჭით, რომელიც, საბედნიეროდ, უზადოდ არის დაცული (ტაბ. 43, 46, 49). უფრო დაბალ კამარებში, შუა კამარის მარჯვნივ და მარცხნივ, ღრმა და მაღალი სამკუთხოვანი ნიშებია, რომელთა ზემო ნაწილებში შემკულია გამოქანდაცული თორმეტმუხლოვანი „მარაოები“. ამ უკანასკნელთა მუხლები პოლიკრომულად — წითელი, თეთრი და მწვანე ფერადღებთ (ტაბ. 46, 52) არის შეღებილი.

სახეიმო კარს ზემოთ დიდი მოპრგავლებული სარკმელი აქვს, ირგვლივ ნაზი ჩუქურთმით შემკული. ამგვარივე ჩუქურთმით არის შემკული სარკმლის თავიცი, ხოლო თავის წრის ქუსლები ცხოველთა ორნამენტით არის მოკული. სარკმლის თავის წრის ქვეშ ჩვეულებრივი პოლიკრომული „მარაოა“ წარმოდგენილი (ტაბ. 46, 52). წრის ზემოთ ამოქრალია ზარქიფიფი; არწივს ბრჭყალებით უქირავს ზალაც ოთხფეხი ცხოველი. სამწუხაროდ, ეხლა არწივის თავიცი და ცხოველის თავიცი მოტეხილია, მაგრამ ერმოკოვის ფორტოგრაფიაზე არწივს თავი აქვს. ცხოველის ქვეშ რომელიღაც ფრინველი მოჩანს (ტაბ. 52, 2). სულ ზემოთ, ფრონტონს ქვემოთ, ამ კამარაზე წარმოდგენილია ბარელიეფი, რომელიც გამოსახავს მთავარანგელოზებს, თავით ფეხამდე, ხელში საზომსთ. მარცხნივ მიქელია, მარჯვნივ — გაბრიელი. ასომთავრული წარწერები წითელი ფერით არის გამოყვანილი. მიქელს თავი მოტეხილი აქვს, გაბრიელს — დაზიანებული (ტაბ. 52, 2). იმ სარკმელთა თავები, რომლებიც ტაძრის სამხრეთ მკლავის სხვა კარიბჭებშია მოქცეული, წარმოადგენს ნაზი წნულებით შემკულსა და წითელი ფერით შეღებულ ნახევარ-წრეებს. მხოლოდ მარჯვენა კამარის სარკმლის თავის წრე ფრინველთა გამოსახულებითაც არის შემკული. მარჯვენა განაპირა კამარის სარკმლის თავი ქანდაკოვანი სახეებით არის მოკული. მოგრძო ქვაზე ზემოთ წარმოდგენილია ხე, რომელსაც მისდგომიან და შტოებს ეყენებენ ირმები. მარჯვნივ ორი ირემია, მარცხნივ ერთი. ამ უკანასკნელს მიპარულია მონადირე და დარჩილი ესვრის ისარს (ტაბ. 53, 2) სარკმელს ქვემოთ, გაყალბკევებულ ქვაზე, სხვა ბარელიეფებია: ორი ღომი ირემს დასცემია, მესამე კი ზემოდან დასცეკრის მათ. ბარელიეფი დაზიანებულია.

ლავეარდანი შედგება სამი ორწყება ქვისაგან და ზემოთ შემკულია ფესტონებით. ტაძრის სამხრეთ მკლავში შესასვლელის ლამაზი კარიბჭე შედგება სამი გაშლილი, ოდნავ ისრული კამარისაგან. იგი დახურულია კრამიტის ორფერდა სახურავით (ტაბ. 52, 2). ბურჯები, რომლებზედაც კამარებია დამყარებული, შედგება მთელი გროვა პატარა სვეტებისაგან, თავიანთი კვარცხლბეკებითა და თავებითურთ, რომელნიც ნაირ-ნაირი ორნამენტებით არიან შემკული (ტაბ. 42, 49). მარცხენა, რთული ბურჯის თავი, კაპიტელი, შემკულია ყურძნის მტევანთა ქანდაკებებით, მარჯვენისა კი ფოთლოვანი ორნამენტით (ტაბ. 50, 51). ჩუქურთმით შემკულია აგრეთვე მარცხენა სვეტი და მეორე მარჯვნივ, მაგრამ ამ უკანასკნელზე შემკულობა მხოლოდ შუამდეა აყვანილი (ტაბ. 50, 51). ამასთანავე, მარცხენა ღერაზე დაცულია წითელი ფერადი გამოყვანილი კონტურები, რომელთა მიხედვით უნდა ამოეყრათ ჩუქურთმები. ეს შემთხვევით გადარჩენილი კონტურები გვიჩვენებენ, თუ რა წესით ხდებოდა ჩუქურთმების დამუშავება ქართულ ძეგლებზე: შენობის დამთავრების შემდეგ საჩუქურთმო ადგილზე წითელი ფერით ხატავდნენ კონტურებს და ამათ მიხედვით ამოჰკრიდნენ ქვებზე ჩუქურთმებს. ამოკრას იწყებდნენ ქვემოდან და ჩუქურთმა ზემოთ აჰყავდათ. კარიბჭის ცა გუმბათოვან-თალიანია. შუაში მას ჯვარი აქვს. ამ კარიბჭის შესავალი კარი ეხლა დაბნეულია მაშვადანების მიერ, რადგან ტაძრის მარჯვენა მკლავი მათ გამოყენებული აქვთ ჯამბისთვის და „ქუნებით“ სწორედ ამ კარშია მოქცეული. ამან გადარჩინა განადგურების როგორც კარიბჭე, ისე კარაქინის დიდი ასომთავრული წარწერა, ბოლოში ცოტა ნაკლები. ეს წარწერა ქვემოთ იქნება მოყვანილი.

სამხრეთის სტოა-გალერეა არა ნაკლებ ლამაზია, ვიდრე ზემოთ აღწერილი კარიბჭე. იგი სიგრიძე გაჰყვება დასავლეთ მკლავს და ოთხ ნაწილად არის გაყოფილი. ნაწილები ერთმანეთს უერთდება ღია კამარებით, ხოლო გარეთ გამოდის ფრონტონიანი გაშლილი კამარებით (ტაბ. 39, 42, 46, 71, 72). თითოეულ ნაწილს, გარდა მესამისა დასავლეთიდან (სადაც ტაძარში შესასვლელია მოწყობილი), ტაძრის კედელში ახლავს მოპრგავლებული ნიში, აფსიდოლო, ასე რომ ისინი ცალ-ცალკე სამლოცველოებადც გვევლინებიან. ნამეტნადა ჩანს ეს პირველ ნაწილში, რომელსაც

უფრო დიდი აღსიდა აქვს აღმოსავლეთ კედელში და რომლის თაღში შერჩენილია საკმაოდ კარგად დაცული დიდი ფრესკა ქვეყნის მპყრობელი მაცხოვრისა (ტაბ. 41). ფართობი შვინთი გრძელხურულია გუმბათოვან-ქანდაკიანი თაღებით, შიდა-სხივოსანი ვარსკვლავის მაგვარად. გარედან სახურავი ორფერდა არის. გალერეის თაღები სვეტების ოთხ წყვილს შორის გოდრულია. სვეტები შემკულია კვარცხლბეკებით და ნიარ-ნაირი თავებით (ტაბ. 71, 72): შიდა წყვილის სვეტის-თავები უფრო ლამაზია, ვიდრე გარეთა ოთხი სვეტისა.

ზემოაღწერილის მსგავსი გალერეა თითქმის არცერთ სხვა ქართულ ეკლესიაში არ შემონახულა, მაგრამ ჩვენი ცნობილი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის, გიორგი ექვთიმეს ძის წერეთლის აღწერის¹ მიხედვით, ამგვარი გალერეა ჰქონია სოფელ ეხვევის ეკლესიასაც (ყვირილის ხეობა, საჩხერის რაიონი). 1920 წელს მე ვინახულე ეს ეკლესია, მაგრამ სამუშაოდ, იქ აღარავითარი გალერეა აღარ დამხვედრია, არც ჩრდილოეთით და არც დასავლეთით: ისინი ეხვეულებს მოეშალათ ეკლესიის რესტავრაციის დროს².

ეხვევის ეკლესიის თარიღი არ გააჩნია. გ. წერეთელმა იგი IX საუკუნეს მიაკუთვნა, მე კი — XI საუკუნეს. მე, რა თქმა უნდა, კარ-სარკმელთა კარგად შემონახული სამკაულის სტილისტიკურ ანალოგს ვემყარებოდი. ამასთანავე აღვნიშნე, რომ ეხვევის ტაძრის გალერეები, გ. წერეთლის მიერ აღწერილი, საცხებით ანალოგიური ყოფილან X საუკუნის მეორე ნახევარში აგებული ოშკის ტაძრის სამხრეთი გალერეისა.

ჩემ შემდეგ, სახელდობრ 1938 წელს, ეხვევის ეკლესიის სწვევიან ახალგაზრდა ხელოვნებათ-მცოდნე-ზოოლოგიკური ემბრანე ბერიძე და ზოოლოგიკური ბეგა ლორთქიფანიძე. პირველს უკვე გამოქვეყნებული აქვს ამ ეკლესიის დაწერილობითი აღწერა თავისი გეგმებით, ნახაზებითა და ფოტო-სურათებითურთ³.

როგორც ეტყობა, ე. ბერიძე მაშინ არ იცნობდა ჩემს ზემოთ მოთხილებულ წერილს, მაგრამ ეხვევის ეკლესიის აშენებას ისიც XI საუკუნით ათარიღებს. ამასთანავე, მისი აზრით, ეხვევის ეკლესიაში, გ. წერეთლის მიერ აღწერილი გალერეის აგება ტაო-კლარჯეთის ისეთ ნაგებობათა გავლენას უნდა მიეწეროს, როგორიც ოშკის ტაძარი იყო და ეს გავლენა უნდა დაწყებულიყო მას შემდეგ, რაც ცალკეული დამოუკიდებელი სამთავროები მთლიან საქართველოს სამეფოდ გაერთიანდა, მაგრამ III (978—1014) დროს. აგრეთვე საუბრით წყობად იქცევა ავტორის, როდესაც იშვნის ტაძრის სამხრეთი კარის წარწერას მეფე გიორგი I-ს (1014—1027) მიაწერს და არა გიორგი II-ს (1072—1089), როგორც ბროსე ჩაილიდა. ექვთიმეცანელია ავტორის ის დებულება, რომ იშვნის ტაძრის სამხრეთი კარის სამკაული საცხებით ანალოგიურია ეხვევის ეკლესიის კარიბჭისა და სარკმლების ასეთივე სამკაულისა, მაგრამ ის კი აღარაა სწორი, რომ იგი, როგორც ჩანს, ამ სამკაულებსაც გიორგი I-ს დროს აკუთვნებს. იშვნის ტაძრის გარეგანი გაფორმება და სამკაული უნდა მიეწეროს ტაძრის გარეგანი სახის რესტავრატორებს (1032 წ.), რომელთაც თლილი ქვით შემოსეს ტაძარი და იმ მდიდრული დეკორით მორთეს მისი კედლები და კარ-სარკმლები, რომელიც დღესაც აღტკებას იწვევს. სამხრეთ კარში ამ რესტავრატორებს გიორგი I-ის დროინდელი მხოლოდ კარაგანი და მისი წარწერა დაუტოვებიათ ხელ-უხლებლო, დანარჩენი კი ყველაფერი (კარის მომრგვალებული სათაური ჰორიზონტული ქუსლებით, ჩარჩოებით, ორმაგი გრეხილი სვეტები, ფაქიზი წნულები და სხვ.) ხელახლა გაუკეთებიათ, ზუსტად ისეთივე სამკაულის მსგავსად, ტაძრის სამხრეთი კედლის სამ სარკმელს რომ აკმობდა იმ მხარეს, სადაც კარი იყო.

ოშკის ტაძრის დასავლეთი ფასადის აღწერას თუ განვარძობთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ სტოის ზემოთ, დასავლეთ კედელში არის სამი სარკმელი ნახევარწრიული თავებით, რომელთა ქვეშ პოლიკრომული მარაოს ორნამენტებია მოკეცილი (ტაბ. 42, 46). ამას გარდა, დასავლეთი მკლავის სამხრეთი ფასადი შემკული ყოფილა სამი მთავარანგელოზის ბარელიეფით. მთავარანგელო-ზები გამომხატული ყოფილან თავით ფეხამდე. მათი სახელები წითლად ყოფილა ნაწერი, მაგრამ გადარჩენილია მარტო ორი ლავგარდანს ქვეშ მოთავსებული ფიგურა და ისიც თავ-მორტეხილი (ტაბ. 42, 46).

სამხრეთი სტოის გვიანი ნიშანები. სამხრეთ სტოის დასავლეთით მიწმენებული აქვს გვიანი დროის ეკლერი, თლილი ნაქრისფერი ქვით ნაგები. ამ ეკლდერს შემოსასვლელი დასავლეთით აქვს

¹ იხ. მისი წერილი ჟურნ. „კვალ“-ში, 1895 წ. № 20, და მისივე „Археологическая прогулка по Квирильскому ущелью“ (МАК, вып. VII, 1898 г., стр. 105, 108).

² დათვალიერებული ეკლესიის მოკლე აღწერა 1936 წელს მოვათავსე ჟურნალ Georgianica-ს (A journal of Georgian and Caucasian Studies) I ტომის 2—3 ნომერში. (გვ. 169—172, ტაბ. XVII—XXI).

³ გ. ბერიძე, ეხვევი: Ars Georgica, I, 1942, გვ. 141—148 ტაბ. 15—17 ფიგ. რუხზე, 164—165.

(ტაბ. 42, 43). დასავლეთით, ფრონტონს ქვეშ არის ორი მთავარანგელოზის ბარელიეფი, საშუალო ღირსების ხელობისა (ტაბ. 72). ბარელიეფები ცოტა დაზიანებულია. სართავი კამარები სამხრეთით ჩამოკიდებული არიან, ხოლო ჩრდილოეთით ემყარებიან ბრჯენებს („კარონსტენებს“), რომელნიც მიშენებულია დასავლეთი ეკდრის სამხრეთ კედელზე, მაგრამ ეს შინაშენი ეკდერი კარით როდია შეერთებული ადრინდელ დასავლეთ ეკდერთან. ეს გარემოება იმის ნაჩვენებელია, რომ სამხრეთით სტოის ეკდერი ტაძრის დასავლეთი ეკდრის შემდეგ არის აგებული, ხოლო დასავლეთი ეკდერი, თავის მხრივ, როგორც აღნიშნული იყო, ტაძრის თანამედროვე კი არ არის, არამედ მერმინდელია. ეს შინაშენი აუნოებს სამხრეთი ფასადის სახეს, არღუევს მის პარაონისა და სილაბაზეს და თან ჩრდილავს სამხრეთი სტოის უკანასკნელ გეშლილ-კამაროვან ნაწილს და მასში მოთავსებულს, ორნამენტებით შემკულს, ორ საუცხოო სვეტს. შინაშენი უნდა ეკუთვნოდეს XV—XVI საუკუნეებს, არა უადრეს.

ორნამენტებით შემკული ორი ზედაც. სამხრეთ სტოის უკანასკნელ დასავლეთ მონაკვეთში, როგორც აღვნიშნეთ, მოთავსებულია ორი განცალკევებული სვეტი, იშვიათი თავისებური ორნამენტებით შემკული. ამათი მსგავსი რამ სხვა ქართულ ტაძრებში ჯერ ცნობილი არ არის. ერთი მათგანი წარმოადგენს შთიანი ქვისგან გამოთლილ მრგვალ სვეტს. მისი ორმაგი კვარცხლბეკიც მრგვალია. სრგვალია აგრეთვე სვეტის თავი. მთელი სვეტი შემკულია ერთბაშად ჩუქურთმებით, რომელიც წრეებისაგან შედგება (შუაში პატარა ჯვრებით) და ისეთ შთანთქმულებას ახდენს, თითქმის ხავერდით იყოს შემოსილი (ტაბ. 59, 3 და 72, 2). მისი კვარცხლბეკიც და თავიც მოჩუქურთმებულია. მეორე ევებრთელა სვეტი რვა-წახნაგოვანია, მაგრამ მისი წახნაგები სხვადასხვა ზომისაა: ოთხი ფართოა, ხოლო ოთხი, მათ შორის მოქცეული, ვიწრო. სვეტის თავიც რვა-წახნაგოვანია და შემკულია კბილოვანი ორნამენტითა და პალმეტებით. სვეტის თავზე დამყარებულია დიდი ქვა ზედ გამოყვანილი ბარელიეფით, სიმაღლეს მესვეტისა (ტაბ. 73 და 74, 1). სიმაღლი წარმოდგენილია ლოცვად ხელ-აყრობილი. თავზე მას საბერო ქუდი ახურავს, წვერი მოგრძო და მომრგვალებული აქვს. მისი პირისახე ესღა დაზიანებულია. სვეტის თავის წახნაგებზე წარმოდგენილია ყველა ანგელოზთა დასის ქანდაკოვანი ფიგურები: მთავარანგელოზი, ანგელოზნი ქერბინნი, სერაფიმნი და სხვანი. გამოქანდაკებულია აგრეთვე მახარებელთა ემბლემები: არწივი, კურო, ლომი და ანგელოზი (ტაბ. 73—78). თვით სვეტის ყოველი წახნაგი მოცულია ნაზი და რთული ჩუქურთმებითა და არამეტყებით, ხოლო ამით შორის მოთავსებულია წმიდათა ფიგურები, ნილაბები და ბუროულები. მაგრამ ბევრ ადგილას ფიგურები და ბუროულები მოტეხილია. მაგალითად, სამხრეთ წახნაგზე ექვსი ნილაბიდან სამი დაცული; დასავლეთ წახნაგზე გამოხატულია ვერდების კომპოზიცია (ტაბ. 59 და 75, 1), რომელზედაც ქრისტესა და ღვთისწამებელს ხელში უჭირავთ ქარტები. ამ უკანასკნელზე ყოფილა წითელი წარწერები, რომლებიც ეხლა გადასულა; ქრისტეს შარავანდილი ფერადი ყოფილა. ვერდების კომპოზიციის ქვემოთ, მარჯვნივ წარმოდგენილია მუხლ-მოყრილი ფიგურა ტაძრის მშენებლობის გაგების, გრიგოლ ოშკელისა (ტაბ. 77, 2 და 78, 2) წითელი ასომთავრული წარწერით:

„ქნ შე მნა
შენი გრიგოლ“
ლ.
ესე იგი: „ქრისტე, შეიწყალე
მონაა შენი გრიგოლ“.

ვერდების კომპოზიციის ზემოთ არის მთავარანგელოზთა წარწერები: „მქლ“, „გბრლ“. მის მარჯვნივ და მარცხნივ, ვიწრო წახნაგებზე წარმოდგენილია რელიეფური ფიგურები კოზმანისა და დამიანის, რომელთაც ხელთ საწერლები და კალმები უჭირათ და აქეთ-იქით უწყირათ: წა კოზმანს, „წა დამნა“. (ტაბ. 75, 2 და 76, 1). თავები ამ ფიგურებს მოტეხილი აქვთ მაშაღიანთა მიერ, ცულობით. მაგრამ მხატვარმა ლ. გუდიაშვილმა იპოვა კოზმანის თავი, სოფლის ერთ-ერთი სახლის კედელში ჩაშენებული. იგი მივადრეთ სათანადო ადგილას კოზმანის ბარელიეფს და ისე გადავიღეთ ფოტო-სურათი. იგივე ფიგურა გადაღებულია უთავოდ. ეს თავი წამოვიღეთ და გადავცეთ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს (ეხლა ინახება ხელოვნების მუზეუმში). კოზმანის ბარელიეფს ზემოთ, მარჯვნივ, წარმოდგენილია წილსუფითი ქანდაკება ქართველთა განმანათლებლის, წმიდა ნინოსი. მას ორივე ხელი ლოც-

ქანდაკება

სურ. 20

უმს (ეხლა ინახება ხელოვნების მუზეუმში). კოზმანის ბარელიეფს ზემოთ, მარჯვნივ, წარმოდგენილია წილსუფითი ქანდაკება ქართველთა განმანათლებლის, წმიდა ნინოსი. მას ორივე ხელი ლოც-

¹ ამ „ლასის“ წინ მერმინდელი ხელით მიმართებულია, ალბათ უფიცი მნახველის მიერ, ასო „ნარი“.

² ამ წარწერის ფაქსიმილეს ვთავსებთ სურ. 24-ზე.

ვად აპყრობილი აქვს (ტაბ. 76, 1) და აწერია: „წა ნინო“, ეს არის წმიდა ნინოს ერთად-ერთი რელიეფური გამოხატულება და თან, საერთოდ, მისი უძველესი სურათი, რომელსაც ჩვენამდის მოუღწევია და იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია. ამიტომ ჩვენ მისი მულაგი გადმოვიღეთ და თბილისში ჩამოვასხმევინეთ (ტაბ. 76, 1 და 78).

აღმოსავლეთით, სვეტის თავზედ არის განმეორებული ტეტრამორფი (ტაბ. 74, 2; 76, 2 და ნახ. 22, წარწერით:

ნა ნინო

სურ. 21

...ოთხი

ატეულ
ნი

{ (ი. ე. „ანგელოზნი) ოთხბატეულნი“

ამას ქვემოთ, გრძელსა და ნახ ზუქურთმებს შორის გამოკვეთილია მცირე სრულ-ტანოვანი ფიგურა, რომელიც უნდა გამოხატავდეს მღვდელმთავარს, რომელსაც თავზე მიტრა ახურავს (ტაბ. 74, 2). ტეტრამორფს მარჯვნივ გამოხატულია მთავარანგელოზები, თავით ფეხამდე, წარწერებით: „გაბრიელი“, „მიქაელ“ (ტაბ. 76, 2 და სურ. 23). სვეტის თავის წახნაგზე ჩრდილოეთით წარმოდგენილი არიან

ნიქა

სელმუზ

ნ 7

სურ. 22

ზ 2

უ 2

სურ. 23

მ 2

ზ 2

სელმუზ

ზ

სურ. 24

ნიქა ნინო

სურ. 25

ქერაბინნი და სერაფინნი (წარწერებით) (სურ. 25) და აგრეთვე მახარებელთა ემბლემები: არწივი, ღორი და კურო. ამათ ქვეშ ერთი სრულ-ტანოვანი ფიგურაა, გაფუჭებული. სამხრეთ წახნაგზე იგივე ფიგურებია განმეორებული, მაგრამ მათ წარწერები არ ახლავთ. სამხრეთ-დასავლეთ წახნაგზე ანჯელოზია, წარწერით: „რაფიელ“.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მოხატულობის შესწავლასა და ფოტოთი გადმოღებას დიდად უშლიდა ხელს სინათლის უკმარისობა რის მიზეზიც ის იყო, რომ კარიბჭის კამარები ამოქოლილი იყო დიდარიანი ქვებით.

ჩრდილო ფასადი. ოშკის ტაძრის ჩრდილო მკლავის მორთულობა საზოგადოდ განმეორებაა სამხრეთი მკლავის მორთულობისა, მაგრამ ბევრად უფრო სადა. მაგალითად, ღრმა ნიშებს ამ მხარეზე არა აქვთ მარაოს მსგავსი შემკულობა კამარებში (ტაბ. 56, 2 და 57, 1). მაგრამ შუა კამარის დიდი სარკმლის თავი აქაც მდიდრულად არის შემკული. ეს თავი წარმოადგენს პორიზონტულ-ქუსლებიან ნახევარწრეს, პალმეტებითა და მათ შორის მოქცეული ყურძნის მტევნებით შემკულს. წრის ქვეშ საღებავებით შესრულებული პოლიქრომული მარაოა. მარაოს მუხლები ნახტი რგოლებით მთავრდება. სარკმლის ზედა წელს მარჯვნივ და მარცხნივ წარმოდგენილია მშვენიერი ბარელიეფები. მარცხნივ გამოხატულია ღმირი, რომელიც მზად არის ემბრასო მარჯვნივ გამოხატულ კუროს (ტაბ. 53, 1)¹. სარკმელს, უკუბა, ალენასტრის ჩარჩოები ქმნიან, მაგრამ არ შენახულა, ხოლო იმ ლურსმანთა მიერ დატოვებული ნახევრეტები, რომელთა საშუალებითაც ისინი მიმაგრებული ყოფილან ქვაზე, კარგად მოჩანს (სურ. იგივე). მარცხენა ნიშის სარკმელი ნახტი ჩუქურთმებით არის შემკული, მარჯვენა ნიშის სარკმელი კი ფოთლოვანი ორნამენტით, ხოლო მისი თავი ქანდაკოვანი ზოლებით. ამ მკლავის აღმოსავლეთი სარკმელი ესლა სანახევროდ მიწაშია და მისი თავი მაწრული ორნამენტით არის შემკული. განაპირა კამარებს და აგრეთვე შუა წელთა კამარის ქვემო ნაწილს თლილი ქვები მოძაბული აქვთ.

ტაძრის ჩრდილო ეკლერი, როგორც აღნიშნული იყო, შედგება ორი სართულისაგან. ქვედა სართული, ისევე როგორც იშხანში, აქაც გამოყენებული ყოფილა საღაროდ, ზედა სართული კი პატრონიკეს წარმოადგენდა. ერთიცა და მეორეც ჩრდილოეთიდან განათებულია ოთხ-ოთხი თავ-მორგავალბული სარკმლით. ქვედა სართულის უფრო ვიწრო სარკმელთა თავები შემკულია ქანდაკოვანი ქვის ზოლებით, რომელთა ზემოთ აგრეთვე ქანდაკოვანი რგოლებია. ზედა სართულის სარკმლები უფრო ფართოა, მაგრამ მათ არავითარი შემკულობა არ ახლავთ. თვითველ სართულში

¹ შესაძლებელია, ეს ფიგურები აქ უფრო ადრინდელი ნაევობიდან (იქნებ წარმართული ტაძრიდან) იყოს გადმოტანილი.

დასავლეთით თითო სარკმელია გაკრილი. ჩრდილო ეკვდრის ისეთივე ლავგარდანი აქვს, როგორც ტაძრის სხვა ნაწილებს. ჩვენ უკვე ნათქვამი გვექონდა, რომ ტაძრის მთელი ჩრდილო ფასადი ფერდს ებჯინება. ჩრდილო ეკვდრის ჩრდილო კედელსა და შეუვლად ჩამოკრილ ფერდს შუა მანძილი 2 მ-ზე მეტი არ იქნება, მაგრამ მანძილი ჩრდილო მკლავსა და ფერდს შუა ეხლა ერთიანად მიწითაა ამოვსებული და ამიტომ, გარედან ჩრდილოეთის შესასვლელი სულ აღარ ჩანს.

სამკვეთლოს მეორე სართულის ჩრდილო კედლის ლავგარდანი შემეულია ფოთლოვანი რელიეფური ჩუქურთმებით, რაც ოშკში სხვაგან არსად გვხვდება.

საზოგადოდ ამ ნაწილის განსაკუთრებული დეკორი იმით აიხსნება, რომ მთის ფერდობი ამ მხრით მაღალია და აქედან სულ ახლო და კარგად ჩანს ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი: კარგად ჩანდა ალბათ ეს მხარე საოსტიგენ-სემინარიის აივნინადაც და ამიტომაც ეს ნაწილი და ნამეტნავად კი გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე ერთობ მდიდრულად და საუცხოოდ არის შემკული. მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

5. გუმბათი და გუმბათის ყელი

გუმბათის ყელი მაღალია, ძალზე და ლამაზი (ტაბ. 41—46, 56—57). მისი სიმაღლე უდრის 6,4 მეტრს, ხოლო რადიუსი 5,66 მეტრს (კედლების ჩათვლით). თვით გუმბათი კონუსის მაგვარია, მაგრამ, ცოტა არ იყოს, გამოხედილია და ჩაფხუტს ემსგავსება. მისი სიმაღლე უდრის 6,86 მეტრს. ქული, როგორც აღვნიშნეთ, ეხლა მოტივები აქვს და თავი—ცოტა დაზიანებული (ტაბ. 56, 2. ტაბ. 57, 1). ნ. სარგისიანის დროს კი იგი მთელი ყოფილა. გუმბათი დახურულია წითლად და ყვითლად მოქიქული კრამიტით, ისევე როგორც იზანაში. დანარჩენი ტაძრის სახურავიც კრამიტისა ყოფილა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, მოუქიქავისა. გარედან გუმბათის ყელი 24-წახნაგოვანია. წახნაგები ზემოდე გაერთიანებულია პატარა კამარებით. 12 წახნაგში თავმოყრილია სარკმლებია, რომელთაც თავზე, კამარებს ქვეშ, შვით ფერადი დახატული ჯვრები ადგიათ. კამარები ეყრდნოა წინული შემკულ, ორმაგ პატარა სარკმლებს, რომელთა თავები და კვარცხლბეკები ქანდაკოვანი მორთულობით არიან შემკული. ერთ მათგანზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით გამოქანდაკებულია ბიუსტი მამაკაცისა, რომელსაც ზურგზე თოკით ტვირთი აქვს მოკიდებული. სხვებზე—ჯვრები, ზღაპრები, ორი შემხული ცხოველი და სხვა სამკაულებია (ტაბ. 57, სურ. 2, 3). გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილის შემკულობა სრულიად სხვადასხვაგვარია. საქმე ის არის, რომ აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან გუმბათის ყელის ქვედა ნაწილები ერთობ მცირედ მოჩანს—ამ მხარეებზე ტაძრის დიდი სიმაღლის გამო; ასე რომ, რაგვარი შემკულობაც უნდა ყოფილიყო ამ ნაწილებში, მათი გარჩევა უბრალო თვალით მაინც შეუძლებელი იქნებოდა. ჩრდილოეთით და ნამეტნავად კი ჩრდილო-აღმოსავლეთით ადგილის კონფიგურაცია მძაფრად იცვლება. სახელობრ, მთის მაღალი ფერდობი, რომელზედაც სემინარია-სოსტიგენ და მათი აივნია, სულ ახლოს უტყეპრის განიერს გუმბათის ყელს. ნამეტნავად ახლოა ეს ნაწილი და თითქოს ხელით მისაწვდომია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ამიტომ საკვირველი არ არის, რომ უმთავრესი და უმდიდრესი შემკულობა სწორედ ამ ნაწილზეა მოთავსებული. გუმბათის ყელის ქვედა ნაწილი ამ მხრით შემკულია ცხოველთა ბარელიეფებისაგან შემდგარი ლენტით. ზოგი წყვილად რბის, ზოგი ერთმანეთს მისდევს, ზოგი ერთმანეთს ებრძვის, მათ შორის გამოირჩევა ირმები და ძაღლები (ტაბ. 58, 60, 1, 2). ზოგიერთი ცხოველისა თაყვია წარმოდგენილი, წრებში. ერთ წრეში მტაცებელი ფრინველის (არწმუნის) თაყია (ტაბ. 58, 4). განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს თავისი რეალიზმით ქანდაკება, რომელზედაც წარმოდგენილია ფურ-ირმის მიმდევარი ხარ-ირემი¹. გუმბათის ყელის ჩამოდენიან ბარელიეფზე ჩვენ მუდამით გადმოვიღეთ და თბილისში ჩამოვასხმევინეთ. (მათი ფოტოები იხ. ტაბ. 1—7)².

ამავე რიგის მდიდრულ შემკულობას ეკუთვნის აგრეთვე სამკვეთლოს ზედა სართულის ფოთლოვანი ჩუქურთმები, რომლებზედაც ზემოდე გვექონდა საუბარი. ეს ფოთლოვანი სამკაული უაღრეს-

¹ სრულად ასეთივე ბარელიეფი უნახავს უდროოდ გარდაცვალებულს ნიკიერ ახალჯარდა არქეოლოგს ლ. მუხლიშვილს დმანისის მახლობლად მდებარე ერთ პატარა ჩვეულებრივი რიგის სომხურ ეკლესიაზე. ამავე ეკლესიის კედლებზე ცხოველთა და მცენარე სხვა ტრანეხი ბარელიეფებიც ყოფილა, რაზედაც ირმების ბარელიეფი მკვეთრად განირჩევა სილამაზითა და მხატვრული შესრულებით როგორც მტაცებელი იგი სხვა, ძველი ეკლესიიდან მიხედვითაა აქ (იხ. მისი „არქეოლოგიური ექსკურსიები“ თბ., 1941, გვ. 37—44; ტაბ. X, 18, 19).

² ამ ოციოდე წლის წინ ისინი ჩვენი თანხმობით გამოსცა იუზუის ბალტრუშაიტისმა თავის წიგნში: Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929, pl. LXXVI, 105, 106, LXXIII, pp. 126; 121.

სად რეალისტურია, ბუნებასთან დაახლოებული, მას ნასახიც არ ემჩნევა შემდეგი დროის სტილი-ზაციისა ამგვარ შემკულობაში. რაც შეეხება გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილთა შემკულობას აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით, ისინი შედგება ერთი მეორეზე გადახმული ნახევარ წრეთა ჩუქურთმებისაგან, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ისინი ეხლა დატული აღარ არიან.

6. ფრისკატა ნაშთები

ოშის ტაძარი, როგორც ეტყობა, იმათივე განკუთვნილი ყოფილა ფრესკებით შესამკობად. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ შიდა კედლები თლილი ქვით არ არის შექარწყილი თაღებამდის; თაღები თლილი „სპონდიკით“, ე. ი. მსუბუქი, ფოროვანი ქვით არის ნაშენი (ტაბ. 61, 62). ამას გარდა, შიდა კედლებს არაერთგვაროვანი ქანდაკება-ბარელიეფები არ ახლავს, რაც ჩვეულებრივია იმ ტაძრებისათვის, რომელთაც ფრესკებით შემკობა არ მოელოდათ. სვეტები კი მდიდრულადაა შემკული ქანდაკოვანი ჩუქურთმებით და ისინი ამრიგად გამოირჩევიან იქვენდ ფრესკებით შემკობისაგან. თუმცა ცნობილია, რომ ბევრ ქართულ ეკლესიაში, მაგ. ზარზმაში, ბოძებიც მოხატული იყო.

მაგრამ ოშის ტაძარი მოხატული უნდა იყოს მხოლოდ აშენებიდან 75 წლის შემდეგ. ესე იგი 1036 წელს, რაც მტკიცდება თარიღიანი წარწერით, რომელიც ჩვენ ქვემოთ მოგვყავს (იხ. სურ. 31, წარწერა). ოღონდ ამ მხატვრობისაგან თითქმის აღარაფერი შენახულა, ყველაფერი მოშლილია და გაფუჭებული. ფრესკათა ნაშთები წარწერათა ნაწილებითურთ უფრო საკურთხეველში მოჩანს (ტაბ. 67), ფრესკების სტილი მონუმენტური ხასიათისაა, ისევე როგორც იზნანში, თითქმის ასლები იყოს გადმოღებული მოზაიკური მხატვრობიდან. საკურთხევის ზემო თაღზე (კონქზე) ტახტზე მჯდომარე ნაცხოვარი ყოფილა წარმოდგენილი, მთავარანგელოზებითურთ მარჯვნივ და მარცხნივ. ეხლა მოჩანს მხოლოდ ნაცხოვრის ფეხები, ტახტის კვარცხლები და ერთი მთავრ-ანგელოზის ტანსაცმლის ნაწილი. ქვემოთ, აღმოსავლეთის კედელზე გამოხატული ყოფილა ღვთის-მშობელი, ვედრებდა ზღაპარობილი. მის მარჯვნივ და მარცხნივ წარმოდგენილი არიან პეტრე და პავლე მოციქულები, წარწერებით: „წა პე, წა პავლე“. ამათ შემდეგ სხვა მოციქულებია. პეტრეს გრაგნილს აწერია: „თქუენ ხართ ნათელი სოფლისა...“ ამას ქვემოთ წარწერიანი ლენტია ტაძრის მოხატვის თარიღით, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი. სარკმლის მარჯვნივ გამოხატულია იაკობი, შვეული წარწერით:

„წა
მაკობ
ძმა
ო-ა“

შუა სარკმლის კედელზე წმიდა ეკატერინეა, წარწერით: „წა ეკატერინე და სტეფანე წარწერით:

„წა
სტ
ფ
ნე
პირე
ლი
მწ
მე“

სარკმლის ორივე მხარეს, ლენტისავე ქვემოთ, ეკლესიის დამებია გამოხატული. შუა სარკმლის გვერდზე, მარჯვნივ, პეტრე აღექსანდრიელია, შვეული წარწერით:

სტ
ფ
ნე
პირე
ლი
მწ
მე

„წა
პე
ალქს
ადრი
ლი“ (სურ. 26)

სურ. 26

სარკმლის მარჯვნივ, კედელზე გამოხატულია იოანე ოქროპირი, წარწერით: „წა ოქროპირი“-მისი ფიგურა უკეთესად არის დატული. იქვე გამოხატული მეორე ფიგურა გაფუჭებულია. საკურთხევის მარცხნივ წარმოდგენილი ყოფილა ქრისტეს ჯვარცმა. მოჩანს ჯვარზე მიმსჯელები მარც-

ხენა ხელი ქრისტესი, საიდანაც სისხლი წვეთავს; ჩანს აგრეთვე ქრისტეს ბაგესთან მიტანილი ღრუბელი და მახვილი; ჩანან წინამძღონიცი, მგლოვიარე ანგელოზის სახე მიწის ქვეშ აღმოვაჩინეთ. საქმე ის არის, რომ ტაძრის ეს ნაწილი მაჰმადიანებს, როგორც ნათქვამი იყო, ჯამედ აქეთ გადაქცეული და სახურავზე მას თითქმის ერთი მეტრის სისქე მიწა აყრია. ეს მიწა კედლის ძირას გადათხარა და დაინგინო აღნიშნული სახე (ტაბ. 68, სურ. 1). ეს ერთი ყველაზე უკეთესად დაცული ნახატია მთ შორის, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევიათ. მისი და ზოგი სხვა ნახატის მიხედვით შეიძლება ვიკონიოთ მსგელობა ოშკის მხატვრობის სტილის შესახებ. ტაძრის სამხრეთ მკლავის სარკმელს ქვემოთ არის სურათი (on face) იოანე ნათლისმცემლისა, რომელიც მარჯვენა ხელით ხალხს აქურთხებს. მარცხენაში მას გრძელი ჯვარი უჭირავს, მასთან მარჯვნივ და მარცხნივ თითო ხელზე-ვაჭვდილი კაცია მისული, კურთხევის გამოსათხოვად. მათაა ღვინის ქართული სამოს-ლები აცვიით, მაღალი ქუდები ჰხურავთ და შავი წვერები აქვთ. მარჯვენა ფიგურას იოანე ჯვარს სწერს სამი თითით (ცერით, სალუკი, და შუა თითით). მარცხენა ფიგურის პირისახე მოშლილია, მარჯვენასი კი დატეულია, მაგრამ თვალები მისთვის რაღაც წვეტიანი იარაღით მოუთხრიათ (ტაბ. 68, 2). ამ ფიგურების მარჯვნივ მოჩანს ნაგებობანი, რომელთა ზედა ნაწილები მოშლილია. აქ ალბათ იერუსალიმში შესვლის სურათი იყო გამოხატული და იერუსალიმის შენობები უნდა ვეუფლებსოთ.

სამხრეთი მკლავის პატარა სარკმლის გვერდებზე შენახულია თეკლეს და მარინეს ფიგურები, წარწერებით: „წა თეკლე“, „წა მრნე“. მარინეს პირისახე მოშლილია, თეკლეს კი გვარაიანად არის შენახული, თუმცა თვალები მასაც რაღაც წვეტიანი იარაღით აქვს ვანგებ დათხრილი (ტაბ. 69). თავზე წითელი შარავანდი ადგია. ჩრდილო მკლავის სარკმელს ქვემოთ წარმოდგენილი ყოფილია წმინდა ელენე, მაგრამ ახლა მისი წარწერააა დაცული: „წა ელ(ენე)“. გუმბათის ყელის ძირში, ირგვლივ, ლენტზე ყოფილა წითელ-ფერადოვანი წარწერა, რომლისგანაც დარჩენილია მხოლოდ შეიდი ასო: „რლი ცხორ...“ ამას გარდა როგორც უკვე ნათქვამი გვაქვს, სამხრეთი სტოას აღმოსავლეთ ნაწილში, აფსიდის ცაში, შემორჩენილია საკმაოდ კარგად დაცული ფრესკა ყოველთა მკურთხელობის მაცხოვრისა.

ეს არის სულ, რაც ასე თუ ისე შემორჩენილია ოშკის მდიდრული მხატვრობისაგან. სხვა ადგილებში ყველგან კედლის ნალესობა და ფრესკებიც სასევდო მოსაზრებია.

7. სემინარი-სამოსტიზნის ნაშთები

ტაძრის ჩრდილო მკლავთან სულ ახლოს იწყება და სამხრეთიდან ჩრდილოეთით გაგრძელებულია უზარმაზარი სამ-ნაიანი ბაზილიკის რიგის შენობა (ტაბ. 79, 3; 80, 2; 81 და 82) რომლის ნანგრევებიც ეხლაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენენ რჩაველზე. შენობა საერთოდ ნაგები ყოფილა ზერელედ ნათლი ნაცრისფერი ქვით, მაგრამ მისი კამარები, სვეტები და აგრეთვე პილასტრები, რომლებზედაც კამარები ეყრდნობა, კარგად ნათლი ქვისაა. რვა სვეტ-ბურჯი და ოთხი პილასტრი, მათზე დამყარებული კამარებითურთ, ჰყოფს ბაზილიკის ნაგებს ერთმანეთისაგან. დასავლეთით კედელი მიბჯნეულია შეგულიდ ჩაბოქრულ ფერდობზე და ამ მხრივ ბაზილიკის სარკმლები არა აქვს. აღმოსავლეთი ნაწილის ქვედა სართულში კედელში კი ხუთი სარკმელია, ალბათ ამდენივე იყო ამ მხრის შუა ნაგის აღმოსავლეთ, ამალეებულ კედელში, მაგრამ ეს ნაწილები და ყველა თალი ეხლა სულ ჩამონგრეულია და მათი ნაშთიც არ შენახულია.

ბაზილიკას ორი კარი აქვს: ერთი აღმოსავლეთ კედელში და მეორე დასავლეთში. ამ კართა ზემოთ თითო სარკმელია. ამასთანავე აღმოსავლეთით შუა ნაგს კიდევ ერთი სარკმელი აქვს (ბაზილიკის შინაგანი სახე და მისი კამარები და სვეტები იხ. ტაბ. 81; 82, 1—2).

აღსანიშნავია აგრეთვე ერთი გარემოება: აღმოსავლეთით სვეტ-ბურჯები უფრო მსხვილი და მძლავრია, ვიდრე დასავლეთით. (ტაბ. 79, 3). ეს იმით აიხსნება, რომ აღმოსავლეთ ნაგს მეტი დაწოლა ჰქონდა, ვიდრე დასავლეთს და ამ მხრით აღმოსავლეთი ნაგის თავზედ აიყვანა იყო (ალბათ მიწით დაფურული), საიდანაც საუცხოო სურათი იშლებოდა თორთუმის წყლის ხევისა, მეტადრე ტაძრის ჩრდილო აღმოსავლეთი, ორნამენტური ნაწილისა და განსაკუთრებით კი ცხოველთა ბარელიეფებით შემკული გუმბათის ყელისა.

ჩრდილოეთით ბაზილიკას ახლავს და მასთან გაწლილი კამარებით შეერთებულია ბაზილიკის შუა ნაგის სიგანეზე განცალკევებული დიდი კვადრატული დარბაზი სფერული თალითა და შუაში ღია დაბალი ტროპეზიანი გუმბათით (გვირგვინით) ისე, როგორც ეს სწავილა ევლემბერ ქართულ დარბაზებს იმ განსხვავებით, რომ გუმბათი სვეტებზე არ არის დაყრდნობილი (ტაბ. 79).

დარბაზი, ისევე როგორც ბაზილიკა, ნაშენია ზერელედ ნათალი ქვით, ხოლო მისი ტროპეები ლამაზად ნათალი ქვით (ტაბ. 83). ჩრდილოეთით დარბაზს ახლავს კარი, რომელიც უერთდებოდა ჩრდილოეთით მდგარ შენობას, ამჟამად მოსპობილს (ტაბ. 83). თვით დარბაზი, საბედნიეროდ, უნაკლოდ არის დატული.

იბადება საკითხი; რა დანიშნულება ჰქონდა ამ ვეებერთელა შენობას?

უმალ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი შენობები იყო ტაო-კლარჯეთის თითქმის ყველა დიდ ეკლესია-მონასტერში—მაგალითად, ოპიზაში¹, პორტაში (რაც, ნ. მარის აზრით, იგივე შატბერდია²), ბერთაში³, ხანძთაში⁴ და ისპირის ოთხთა ეკლესიაში (რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი).

საზოგადოდ ასეთი შენობა საოსტიგენდ ანუ ბერების სასადილო დარბაზად არის მიჩნეული, მაგრამ ეს არ : რის საესეებით სწორი. ეს შენობა სასადილოდაც იქნებოდა გამოყენებული და აგრეთვე საერთო საკრებულოდ (უმეტესად ზამთარში), მაგრამ უმთავრესად და უპირველეს ყოვლისა იგი წარმოადგენდა სასწავლო სემინარიის შენობას, რომელშიც ამზადდებდნენ ჰომავალ საეკლესიო მოღვაწეებს, ასწავლებდნენ მათ წერა-კითხვას, კალიგრაფიას, საღვთისმეტყველო საგნებს, საეკლესიო გალობას, ბერძნულსა და სხვა ენებს, საეკლესიო წეს-კანონებს და სხვა. დიდი გუმბათიანი დარბაზი განკუთვნილი იყო წიგნთსაცავისათვის და ნამეტნავად კი ხელნაწერთა გადაწერაზე მომუშაეთათვის. მსურველს დღესაც შეუძლია ოშკის ეს ჩინებული დარბაზი გამოიყენოს სამწერლოო ოთახად: ამისათვის საკმარისია მისი საუცხოო გვირგვინის ქვეშ დაიდგას მაგიდა და სკამი⁵.

ძალაუნებურად მაგონდება ის შესანიშნავი ხელნაწერები, რომელნიც აქ არის გადაწერილი—უთუოდ სწორედ ამ დარბაზის გვირგვინის ქვეშ—როგორც, მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტერში დატული ეტრატის დაზალება, 978 წელს გადაწერილი; აგრეთვე „სამოთხედ“ წოდებული ხელნაწერი, 977 წელს გადაწერილი და იქვე, ათონზე, დატული⁶, და სხვა მრავალი, ათონის თუ სხვა მონასტრებში და ეკლესიებში დატული ხელნაწერები, რომელთა მინაწერები გვაუწყებენ, რომ ისინი ოშკის მონასტერში არიან გადაწერილი. ცნობილია, რომ X საუკუნის II ნახევარში ოშკიდან და ტაო-კლარჯეთის სხვა მონასტრიდან ზოგიერთი ბერი გადასახლდა ათონის მონასტერში და მათ თან გადაიტანეს ძვირფასი ქართული ხელნაწერები.

ამის მიხედვით ჩვენ ამგვარ ნაგებობას უკლავს სემინარია-საოსტიგენს ვუწოდებთ. კერძოდ ასეთივე დანიშნულება ჰქონია ალბათ გელათის დიდ დარბაზოვან, ერთნაირად ბაზილიკას დაბალი ორიგინალური, მონოლითური სვეტების მქონე კარიბჭით, რომელიც ბერების სასადილო შენობად იყო მიჩნეული, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ჩვენ დავაღვივეთ, რომ გელათში ყოფილა დავით აღმაშენებლის მიერ დაარსებული აკადემია⁷, აკადემიკოსმა გ. ზუბინაშვილმა სამართლიანად სცნო, რომ სხენებული შენობა სწორედ აკადემიისათვის იქნებოდა გამოყენებული⁸. ამ აზრს მხარს უჭერს პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილის საცდელი გათხრა, რომელიც მას უწარმოებია თვით ამ შენობაში და მის გვერდით.

8. მცირე ეკლესიები

საქართველოში ყოველ დიდ მონასტერს ჩვეულებრივ თან ახლდა ხოლმე პატარა ეკლესიები, ანუ განსაკუთრებული სამლოცველობები. ორი ამგვარი ეკლესია დატულია ოშკიც.

¹ Н. М а р р, Жизнь Григория Хандзтшиского, с дневником поездки... стр. 162—163; Пав л и н о в, МАК, III, стр. 65, рис. 43.

² Н. М а р р, стр. 152; Пав л и н о в, стр. 67, табл. XXXIV.

³ Н. М а р р, стр. 168—169, рис. 56.

⁴ Н. М а р р, стр. 127.

⁵ აქაა სწორი ბროსის აზრი, თითქოს ამ დარბაზში ქვევრები იყო ჩადებული (Op. cit., p. 6, note 3). მან, როგორც ჩანს, ერთმანეთში აურიოა ეს დარბაზი და ჩრდილო ეკდრის ქვემო სართული.

⁶ А. Ц а р е л и, Сведения о памятниках грузинской письменности, СПб, 1886; წიგნი ძეგლისა აღთქკ-მისანი. ტ. I, ა. შ ა ნ ძ ი ს რედაქციით. 1947.

⁷ ე. თ აყ ა ი შვილი, ქულშვიტის კარის გარიგება. თბილისი, 1920, გვ. XXVII—XXXII. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ აკადემიის პირველი მოძღვარი-მოძღვარი, ანუ ესლანდელი ტურმონოლოგიტი რეპტორი, უნდა ყოფილიყო ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი, რომელმაც გელათში, სხვათა შორის, თარგმნა ნებისათვის მისთვის თხზულება „მუნებისათვის კაცისი“ (უკვე გამოცემულია ნ. გორგაძის მიერ 1912 წ.).

⁸ იხ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე III, გვ. 118; ნ. ყ აუ ხ ჩ ი შვილი, გელათის აკადემია, თბილისი, 1948, გვ. 28—31.

ა) ერთი მათგანი მდებარეობს ფერდობზე, მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით. ეს არის ჩვეულებრივი რიგის პატარა დარბაზული ეკლესია, სიგრძით 5,11 მეტრი, განით 2,34 მეტრი. იგი შეძერწილია ნაქრისფერი, ნათლი ქვით. მისი აღმოსავლეთი ზეძირკველი ორი საფეხურისაგან შედგება, ხოლო დასავლეთი კედელი სარკმლამდე ღორღით არის დაფარული. კარი ამ შენობას ერთი აქვს, სამხრეთით; სარკმელი—სამი: აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. მომრგვალებულ საკურთხეველში ორი უბეა. საკურთხეველის კამარა კონსტრუქციებზეა დაბჯინალი. (ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი იხილე ტაბ. 79; საზოგადო ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან იხ. ტაბ. 80, სურ. 1). თალი ეკლესიას გოდრეული აქვს, სახურავი—ქვისა. ეკლესია საერთოდ კარგად არის შენახული, ოღონდ ერთ კედელსა თალი ცოტა გამოტეხილია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლიდან არამდენიმე თოლი კვანძი მოცილებული. ლავგარდნის შემეულობა ნამგლისაგან შედგება. ასეთივე მორთულობა აქვს საკურთხეველის პილასტრთა ქუსლებს. კარის თავი ქანდაკივანა. ნახევარი წრით არის შემკული, ხოლო მის ზემოთ, რგოლებში ჯვრებია გამოყვანილი. სამხრეთ სარკმელს ქანდაკივანი ნახევარწრიული თავი აქვს, ხოლო თავს ზემოთ—ჯვარი. ასეა ისეა სარკმელთა შემეულობაც. ეკლესიის კედლები შიგნით შეღესილია, მაგრამ ფრესკებით არაა შემკული.

ბ) მეორე პატარა ეკლესიას ასეთივე გეგმა აქვს. ისიც ფერდობზე დგას, ტაძრის სამხრეთით. ჩრდილოეთით მას მერმინდელი ეკედრის ახლავს, ეკედრის ნახევარდ-გოდრული თალი აქვს. ეკლესია გამოყვანილია ბეღლად, ხოლო მისი ეკედრი—სათივე. ეკლესიის სიგრძე შეგნით 6,11 მეტრია, სიგანე—3,1 მეტრის სისქე—0,74 მეტრის. ეს ეკლესია უარესად არის შენახული, ვიდრე პირველი: თოლი ქვის პერანგი მას სულ შემოცლილი აქვს; სახურავიც არ შერჩენია, მაგრამ თალები დაცულია. საკურთხეველში არის ერთი სარკმელი და ორი უბე. სარკმელი ალბათ დასავლეთითაც იყო, მაგრამ ახლა აღარ ჩანს, კედელი აქ ჩამოგდებულია. საკურთხეველის სათავე კამარები დაცემულია. კარი აქვს სამხრეთით. ეკედრის შესავალი აქვს ეკლესიიდან, დასავლეთით. (ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი იხ. ტაბ. 79).

9. ტაძრის წარწერები

ოშკის ტაძრის კედლებზე ერთობ მრავალი ასომთავრული წარწერები ყოფილა, მეტწილად წითელი ფერადით გამოყვანილი. ქვაზედ ამოკრული წარწერა მხოლოდ სამია. მრავალი წარწერა მოსპობილია ეამთა ვითარებაში, ატმოსფერულ მოღვენათა მიერ და ზოგჯერ აგრეთვე ადამიანის ხელით (მაგალითად, ფრესკების წარწერა). მაგრამ, საბედნიეროდ, წარწერათა საკმაო ნაწილი მაინც გადარჩენილია თუმცა ფერადივანი წარწერები ზოგჯერ ისე მკრთალად მოღწეული, რომ ჩვეულებრივ მათგან დარჩაიკ კი ძლივს ემჩნევა. ამ რიგის წარწერები უკეთესად ჩანს, როდესაც წვიმის შემდეგ მათ მზის სხივები აღმატებულად ადგება ხოლმე. იმ წარწერებს, რომელნიც ნ. სარგისიანმა გამოიღო და ბროსემ¹ გამოსცა, ჩვენმა ექსპედიციამ რაზდენიმე ახალი და თვალსაჩინო შემატა. ეს მათ უფრო სასიამოვნოა, რომ ოშკის მონასტრის შესახებ ისტორიულ წყაროებში ცნობები ცოტაა დაცული. ოშკს არ იცნობს ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილიც კი, თუმცა ამ მონასტრის სახელი გაუთქვამს იქ გადაწერილი ხელნაწერებით და სიგაღ წარჩინებულ მოღვაწე პირებით. ოშკის და საზოგადოდ ტაო-კლარჯეთის მონასტრთა ფორლა-ფურებს ჩვენამდის არ მოუღწევიათ. მხოლოდ ერთი, XVI საუკუნის გუჯარი მოგვეპოვება, რომელშიც ოშკის ტაძარი მონასტრად არის მოხსენებული².

პირველი დიდი, 12-წკრიანი წარწერა მოთავსებულია, როგორც ნათქვამი იყო, სამხრეთი მკლავის საზეიმო კარის კარაინზე („ტიმანზე“) (სურ. 27; ტაბ. 54, 1). იგი შესრულებულია წითელი ფერით. ამ შესავალს აქვს კარიბჭე, რომელიც ზემოთ იყო აღწერილი. თვით კარი ესლა ამოშენებულია და ამ ამოშენების დროს დაზიანებულია წარწერის უკანასკნელი პწკარი და აგრეთვე ზოგიერთი სიტყვა მე-11 და მე-12 პწკრებისა. წარწერა ფორტოგრაფიულად გადმოიღო ერმაკოვს, ხოლო ესტაბლირდა ნ. სარგისიანს (იხ. ბროსემ, Op. cit., გვ. 7, ტაბულა I). ჩვეუც გადმოვიღეთ იგი ფორტოგრაფიულად და ხელითაც. მისი გადიდებული ფორტოგრაფია და ტილოზე გადაღებული ასლი გადავეცით საქართ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს, ხოლო ამჟამად

¹ Inscription Géorgiennes et autres, recueillies par le père Nersès Sargisian et expliquées par M. Brosset: Mémoires de l'Académie des Sciences de St-Petersbourg, VII Série, t. VIII, № 10, St-Petersbourg, 1864, ქვემოთ ჩვენ ყველგან ვიმოწმებთ ბროსეს ამ გამოცემას.

² საქართველოს ისტორია ბატონიშვილის ვახუშტისა, დ. ბაკრაძის მიერ გამოცემული, 1883, თბილისი, გვ. 125, შეფ. I.

თა წმიდათა სერგილითა, (6) ამით დიდებულითა მეფეთა ჩუენთა უშურველ ყნენ (sic) საფასენი წარმაქალი წარუვალისა მისთვის, რაათა იგი ყოველნი წმიდანი შემწედ მოიგნენ¹, და ღმერთმან შეეწიენ² ორთავე (7) ცხორებათა ძეთა ღმერთივ კურთხეულისა ადარანესე კუროპალატისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა, დავით მაგისტროსსა³, სამებაჲმან წმიდამან (8) სამნივე დაიფარენ (sic) მარჯუენითა თჳსითა და აღიღენ ორთავე ცხოვრებათა
და მე, გრიგოლ, ღირს შუო ღმერთმან⁴ მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ, და მე ეიყ⁵ (9) ავ საქმესა ზედამდგომი, და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულობაჲ ჩემი, მონისა მათისაჲ.

ესე იყო გალატოზთა და მოქმედთა მიზღი და აზავერთა მექუიშე (10) თაჲ, რომელ წელიწადსა წაეგების, დრამაჲ: კ (20): ათასი, ლუინოჲ ფისოსი⁶ კ (5000); რკინაჲ ლიტრაჲ ნ (50); ხუარბალი გრივი ს მ ი (250): გალატოზი და ხურია და მქედელი, რომელ მარადის შურებო (11) და ა ი (70); ქარი, რომელ ქვასა კრებდა ლ (30), ჯორი და სხუაჲ აზავერი, რომელ გრიგოლ-წმიდით⁷ სპონდიქსა კრებდა: ლ (30); სხუაჲ აზავერი, რომელ... კრებდა ა (60): (12)..... ა (60) და..... (ყოველი) ერი და მოქმედი კ (80):

სკოლიოგებში აღნიშნულია სიტყვები, რომელთა წაკითხვაშიც ჩვენ არ ვეთანხმებით აკადემიკოს ბროსეს. წერილმანს თავი დავენებთ და შეეჩერდეთ მათ შორის უმნიშვნელოვანესზე.

მე-7 პქარში შემოკლებით გადმოცემულ სიტყვას „ძთა“ ბროსე კითხულობდა: „ძალითა“. ეს აშკარა შეცდომაა. ქართულ წარწერებში არსად გვაქვს ასეთი მაგალითი და საზოგადოდ არც შეიძლება ითქვას, ტაძარი აშენდა ძალითა რომელიმე მეფისათა, ანუ სხვა ვისამე ძალითაო, გამოთქმა „ძალითა“ იხმარება მხოლოდ ღმრთის („ძალითა ღმრთისაჲთა“), ქრისტეს ანუ რომელიმე წმინდანის შესახებ. ამას გვადდა, აქ რომ „ძალითა“ იგულისხმებოდეს, შემოკლებით ეწერებოდა „ძლთა“ და არა „ძთა“. თქმა არ უნდა, ამ შემოკლებებში იგულისხმება „ძეთა“ (ღა არა „ძალითა“ და წარწერის ეს ადგილი ასე უნდა წავიკითხოთ: „და ღმერთმან შეეწიენ ორთავე ცხორებათა ძეთა ღმერთივ კურთხეულისა ადარანესე კუროპალატისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა და დავით მაგისტროსსა“). (დედანში გრამატიკული უხერხულობა და სწავითა: „ერისთავმან... მაგისტროსმან“, ე. ი. მოთხრობითი ბრუნვა მიცემითის მაგიერ, როგორც ბროსესაც აქვს აღნიშნული). საკვირველია, რომ არც ერთ სპეციალისტს, რომელიც ამ წარწერას მიუთითებს ან მოჰყავს იგი თავის ნაშრომში, არ მიუტყვევია უფრადლება ამ შეცდომისათვის, თუმცა ყველას ადვილად შეიძლო მისი შესწორება. მაგალითად, ისეთი საუცხოო მცოდნე ქართული ეპიგრაფიკისა, როგორც დ. ბაქრაძე იყო, ამ წარწერას ბროსეს სიტყვებით იმეორებს⁸. ასეთმა უცდამმა წაკითხვამ, როგორც ეტყობა, აიძულა სახელოვანი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი ადარანესე III კუროპალატი ელიარეზინა ოშკის ტაძრის ერთ-ერთ მაშენებლად, მის შვილებთან ერთად⁹, რაც, როგორც ქვემოთ დავიხატებთ, სწორი არ არის.

მე-10 პქარში მოყვანილ ქარაგმან სიტყვას „ფსი“ ბროსე კითხულობს „ფასი“: „ლენოჲ ფასი: კ (5000)“, იგულისხმება „დრამა“-ო. ამ წაკითხვის ვერაინ უსაყვედურებს სახელოვან აკადემიკოსს; ეს შეიძლება ასეც იყოს და ეგებ სხვებიც ასე წაკითხავენ¹⁰ ამ სიტყვას. მაგრამ თუ კარგად ჩაუვყირდებით ტექსტის აზრს და მასში ნახმარ ტერმინებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ შეუძლებელია ეს ასე იყოს. საქმე ის არის, რომ მშენებლობის გამგე გრიგოლ ჯერ აღნიშნავს, თუ რამდენი იხარჯებოდა წელიწადში ფულად (20.000 დრამაჲ), ხოლო შემდეგ აღწუნსხავს, თუ რა იხარჯებოდა ნატურით—საგნებით თუ სანაწავით. ამ საგნებს ყველას საზოგადო-საწყაოთი გვიჩვენებს; მაგალითად: „რკინა 50 ლიტრაჲ“, „ხუარბალი 250 გრივი“ და სხვ. უეჭველია, ღვინოც მისი შესაფერი საწყაოთი უნდა იყოს აღნიშნული და არა ფულად საფასით; მით უმეტეს, რომ ფულის აღმნიშვნელი სიტყვა „დრამა“ ღვინის მაჩვენებელ რიცხვს არ ახლავს თან. აქ მხოლოდ ნათქვამია: „ლუინოჲ ფსი 5000“, ეს „ფსი“ რომ „ფასი“-ს შემცველი იყოს, მაშინ უნდა წერებულყო: „ლვი-

¹ ბროსე „მოიგნენ.“

² ბროსე: „შეეწივნეს.“

³ ბროსე: „ძალითა.“

⁴ დედანში სწავითა: „ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით მაგისტროსმან.“

⁵ ბროსეს ეს სიტყვა გამოტოვებულად აქვს.

⁶ ბროსე კითხულობს: ფასი.

⁷ ბროსე: გრიგოლ-წმიდით.

⁸ საქართველოს ისტორია ბატონიშვილის ვაზუშტისა, თბილისი, 1883, გვ. 125, შენ. 1.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1926, გვ. 164—165.

ნოა ფსად (ანუ ფსარი) 5000 ღრამა¹. ამიტომ, ჩვენი აზრით, „ფსი“ აქ ნიშნავს ღვინის საწყაოს და უნდა წაიკითხოთ, როგორც „ფისოსი“.—„ღვინა ფისოსი 5000“. ფისოსი, როგორც საწყაო ვახტანგ VI-ის „დასტულამალში“ აღნიშნულია ორჯერ. იქ ვკითხულობთ (პ. უმიკაშვილის გამოცემით), რომ მოლარეთუხუცესს, სხვათა შორის, უნდა მიეღო „ერთი ფისოსი ქონი“ (გვ. 60), ხოლო ფეშქაშის აღმწერელს, „ფეშქაშნივისს“, ჯამაგირისა და ულუფის გარდა, უნდა მიეღო აგრეთვე ერთი ფისოსი ქონი (გვ. 84). სიტყვა „ფისოსი“ სპარსულია და დასტულამალის გამოცემების პ. უმიკაშვილის განმარტებით უდრის სპარსულ „ფიზუს“-ს, რაც რკინის ან სპილენძის ჭრავს ანუ ჯამს ეწოდებოდა. უჩვენებს რა ყველა ამ საბუთებს, ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნის, რომ ფისოსი ქონის ჭურჭელი უნდა ყოფილიყო (იხ. მისი „ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია“, გვ. 89). მაგრამ ჩვენი წარმართა ცხადყოფნა, რომ ფისოსი ღვინის და საშოგალოდ თხევადი ნვითიერების საწყაოც ყოფილა². ამრიგად, „ფისოსი“, რომლის შემოკლებული აღნიშვნა „ფსი“ სხვათერგ ვერ გაიხსენება, ერთადერთ მისაღებ ფორმად რჩება³.

ღრამა იყო ვერცხლის ფული, რომელიც უდრიდა არაბულ „დირჰემს“, შემდეგი ღრის აბაზს⁴. მაშასადამე, 20.000 ღრამა უდრიდა 4.000 რუსულ ვერცხლის მანეთს, როგორც ბროსემაც აღნიშნა.

ქართული ლიტრა სხვადასხვა წონისა იყო, მაგრამ ძველად იგი 64 მისხალს უდრიდა⁵, ხოლო მისხალი უდრიდა 4,266 გრამს. მაშასადამე, 50 ლიტრა რკინა უდრის 213 კილოგრამს და არა 450 რუსულ გირვანქას, როგორც ბროსე ანგარიშობს.

უფრო ძნელი გამოსაცნობია, თუ რას უდრის „250 გრივი ზურაბალი“. ჩვენ არ ვიცით, რამდენს იწონიდა გრივი. გრივე უმცირესი საწყაო იყო კაბიწი, მაგრამ ცნობილი არ არის, თუ რამდენი კაბიწი შეადგენდა გრივს. სულხან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში წერს: „ეზეკიას თარგმანში ეწერა, 22 ქსესტი ერთი გრივიანო; ხრომელისაჲში ეწერა, 30 მოდი ერთი გრივიანო, თემითი-თემად საწყაოა, უდიდესიც არის და უმცირესიცა, მაგრამ 22 ქსესტი უფრო სწორესა ჰგავს“. ბროსეს ანგარიშით, 250 გრივი უდრის 62 $\frac{1}{2}$ რუსულ „ჩეტვერიკს“, ანუ 6554 ფრანგულ ლიტრას (ის ემყარება ცნობას, რომ 30 მოდი ერთი გრივიანო, მაგრამ ეს ანგარიში საეგებოა.

სპონდოლი (resp. სპონდიო) არის მსუბუქი ფორიანე ქვა, რომლითაც ჩვეულებრივ თაღები ამოჰყავდათ ხოლმე და არა სიბი ქვა, როგორც თავის დროზე პროფ. დავით ჩუბინაშვილს ურწმუნებია ბროსე (გვ. 9).

გრიგოლ-წმიდის მდებარეობა, სადაც, თქმა არ უნდა, წმიდა გრიგოლის ეკლესია იქნებოდა, ამემაზე ცნობილი აღარ არის.

წარწერის ბოლო, სადაც თარიღი უნდა ყოფილიყო, მოსპობილია მაჰმადიანების მიერ კარის ამოქოვლის დროს. ამიტომ ტაძრის აშენების დრო შეიძლება გამოირკვეს მხოლოდ დაახლოებით, წარწერაში მოხსენიებულ ისტორიულ პირთა მიხედვით. ეს პირნი, როგორც ვიცით, არიან ადარნასე კურაპალატი და მისი ორი შვილი, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი. ტაოს ბაგრატიონთა შორის ადარნასე კურაპალატი სამი იყო: ადარნასე II, კურაპალატი და პირველი „ქართველთა მეფე“ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შორის († 923)⁶; ადარნასე III, ბაგრატ II მაგისტროსის ძე († 961)⁷ და ადარნასე IV, სუმბატ I კურაპალატის ძე († 983)⁸. ეს უკანასკნელი გამოირჩეულ უნდა იქნეს, ვინაიდან მას ჰყავდა მხოლოდ ერთი შვილი, დავით მცირე. დავგრჩა ორი: ადარნასე II და ადარნასე III. ჩვენს წარწერაში უნდა იხსენებოდეს ერთ-ერთი მათგანი. ბროსეს აზრით, აქ არის ადარნასე II, მაგრამ ეს აზრი ყოვლად მიუღებელია, პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ ადარნასე II, როგორც აღვნიშნეთ, ქართველთა მეფე იყო და ამ დიდ

¹ ი. მეგრული ძის ცნობით, გრივიანო (სოფ. ბახში, ასკანაში და სხვ.) ეს სიტყვა, „ფიზუსი“-ს ფორმით, ეხლაც ხმარებაში ყოფილა და ნიშნავს საღებურ მცირე ჭრავს, რომელსაც ბავშვიანი ქალი ან ავადმყოფი იდგამს ხოლმე. ამასთანავე ფიზუსა შეიძლება იყოს თუნუკის, თიხის ან შუშისაც.

² ამ მხრივ დამახასიათებელია და ჩვენი მოსაზრების დამადასტურებელია ის გარემოება რომ ნ. ბერძენიშვილის, ი. ჯავახიშვილისა და ს. ჯანაშიას წიგნში „საქართველოს ისტორია“ (ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1946 წ., გვ. 151) ამ წარწერის „ფსი“-ს მავრიც ზოგადი სიტყვა „საწყაო“ არის ნაშნარი.

³ ივ. ჯავახიშვილი ი, ქართული ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 16, 25.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, Op. cit., გვ. 102.

⁵ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, თბ., 1900, გვ. 149. რომაული ციფრები აქ და ქვემოთ აღვნიშნავს ბაგრატიონთა რიგს ტაოს შტოში, კლარჯეთის შტოსგან განსაკუთრებით.

⁶ იქვე, გვ. 150.

⁷ იქვე, გვ. 151.

4. 1917 წლის არქ. ექსპედიცია...

ხარისხს წარწერის ავტორი მის ვერ წაართმევდა, რომ მართლაც ის იგულისხმებოდა წარწერაში. ეს სამართლიანად აღნიშნა უიჯე აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა. ამას გარდა, ადარნასე II-ს ჰყავდა შვილები: დავითი († 937) და ბაგრათი († 945), მაგრამ ეს დავითი იყო ქართველთა მეფე (ამ ხარისხით ის ცნობილია სუბმარტ დავითის ძის ქრონიკაში¹), ხოლო ბაგრათი იყო მაგისტროსი და არა ერისთავი ერისთავი, როგორც ნათქვამია წარწერაში². ამას გარდა, ადარნასე II-ს ჰყავდა კიდევ წარჩინებული შვილები: ანტონ IV კურაპალატი († 945) და სუბმარტ I კურაპალატი († 958), რომელნიც დიდ როლს თამაშობდნენ იმ დროის ისტორიაში და რომელნიც ჩვენს წარწერაში სრულიად არ არიან მოხსენიებული. ამიტომ შეუძლებელია ჩვენი წარწერის ადარნასე კურაპალატი მივიღოთ ადარნასე II ქართველთა მეფედ. დავეჩა ადარნასე III კურაპალატი († 961), ძე ბაგრატ მაგისტროსისა³. მას მართლა მხოლოდ ორი შვილი ჰყავდა: ბაგრატ ერისთავი ერისთავი († 966), რომელიც ამავე ხარისხით იხსენება ჩვენ წარწერაში, და დავით II ტაოს დიდი კურაპალატი († 1001)⁴, რომელიც ჩვენ ჩარწერაში მაგისტროსად იხსენება. ეს გავიგოება გასაცემია: სანამ დავითი კურაპალატად გახდებოდა, ის მაგისტროსი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც. პარხლის სახარებაში, რომელიც 973 წელსაა გადმოწერილი იოანე ბერი შატბერდის მონასტერში და შეწირულია პარხლის ახალი ეკლესიისათვის, დავითი მაგისტროსად იხსენება⁵. მაგრამ 977 წელს ოშკის გადწერილ „სამოთხე“-დ წოდებულ ხელნაწერში დავითი უკვე კურაპალატად არის მოხსენიებული⁶. სწორედ ამ წელს წიაშელა დავითმა თავისი ჯარები ბიზანტიის იმპერატორებს, ბასილ II-სა და კონსტანტინეს, ბარდა სკლიარო!-ს წინააღმდეგ და, ივ. ჯავახიშვილის მართებული შენიშვნისა არ იყოს, ამისთვის უნდა მიეღო ამ წელს დავითს კურაპალატის ხარისხი. ყველა ამ ფაქტის მიხედვით ივ. ჯავახიშვილმა მართებულად დაასკვნა, რომ ჩვენი წარწერა გულისხმობს ადარნასე III კურაპალატს და მის ორ შვილს, ბაგრატ ერისთავს ერისთავს და დავით დიდს კურაპალატს, რომელიც ტაძრის აშენების დროს მაგისტროსის პატივს ატარებდა⁷. ამასთანავე ივ. ჯავახიშვილს ადარნასე III კურაპალატი ოშკის ერთ-ერთ აღმაშენებლად მიაჩნია და რადგანაც მან კურაპალატობა 958 წელს მიიღო, ხოლო მისი შვილი ბაგრატ ერისთავი 966 წელს მიიქცალა, ამიტომ ოშკის ტაძარი, ჯავახიშვილის აზრით, აშენებული უნდა იყოს 958—966 წლებში. ამ მოსაზრების გაზიარება, ზემოთაც ითქვა, შეუძლებელია. პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ ადარნასე III ოშკის ტაძრის მაშენებელთა რიცხვს ვერ მიეკუთვნება. ის წარწერაში მოხსენიებულია, როგორც მაშენებელთა, თქმა არ უნდა, დაფიქრებულია მას შემდეგ, რაც ტაძრის შენება სრულიად დამთავრებული იყო, თორემ მაშენებლობის გაგებ გრიგოლი ასე ზედმიწევნით ვერ აღრიცხავდა, თუ რამდენი რა იხარჯებოდა წელიწადში. და რაკი ამ დროს ადარნასე III კურაპალატი ცოცხალი ყოფილა, ტაძრის დამთავრების დროს ევლარ გადმოვიტანთ 961 წლამდის (როგორც ივ. ჯავახიშვილი სჩადის), როდესაც ბაგრატ ერისთავი ერისთავი გარდაიცვალა. უნდა დავასკვნათ, რომ ოშკის ტაძრის შენება დამთავრებული ყოფილა არა უგვიანეს 961 წლისა, როდესაც გარდაიცვალა ადარნასე III კურაპალატი. ამრიგად, ადარნასე III კურაპალატი არ ეკუთვნის ოშკის ტაძრის მაშენებელთა

¹ იხ. ჩვენი „შაჰინა დედოფლის ვარიანტი“, გვ. 349.

² იქვე, გვ. 349.

³ იქვე, გვ. 350.

⁴ იქვე, გვ. 352.

⁵ იხ. ჩვენი ნაშრომი — „Материалы по Арх. Кавказа Моск. Арх. Общ., XII, стр. 138—194.

⁶ იხ. Шатберд, Сведения о памяти грузин. письменности I, стр. 90—91.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 164—165.

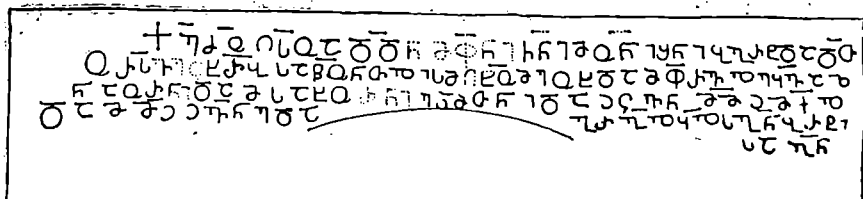
რიცხვს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მან თავისი სიცოცხლე ოშკის მონასტერში დაასრულა ვინაიდან სუმბატის ქრონიკიდან ცნობილია, რომ იგი „ძეოთა შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს, მოკუდა უნებლიეთ ფიჩხთა მოსილი“.

ჩვენ არ ვიცით, თუ რამ აიძულა ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი ასე მოქცეულიყვნენ; უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი კმაყოფილი არ იყვნენ მამით, როგორც კურაპალატი, და მათ სურდათ, რომ ეს თანამდებობა მათ შორის უფრო ღირსეულს გადასცემოდა. ვერსად ვპოულობთ ცნობას, თუ როდის დაიწვეს მათ ოშკის ტაძრის შენება, მაგრამ თუ დავუშვებთ, რომ ეს მაშინ მოხდა, როდესაც აღარნასე III უკვე კურაპალატი იყო, მაშინ გამოვა, რომ შენება დაუწყიათ არა უადრეს 958 წლისა, ვინაიდან აღარნასე ამ წლამდის არ შეიძლებოდა ყოფილიყო კურაპალატი; მან კურაპალატობა მიიღო ბიძა მისის, სუმბატ I კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (958 წ.). ხოლო თვით მიიქცალა 961 წელს. ამ ანგარიშით გამოვა, რომ ტაძარი 958—961 წლებში უნდა იყოს აშენებული. მაგრამ ეს, ჩვენი აზრით, ყოვლად შეუძლებელია: ასეთი დიდი და რთული ტაძარი სამ წელიწადში ვერ აშენდებოდა და ამას, სულ ცოტა, ათი წელიწადი მაინც დასჭირდებოდა. ამიტომ შენების დაწყება 950 წლის ახლო ხანს უნდა ეკუთვნოდეს.

ყველა ზემოთთქვამიდან ასეთი დასკვნა შეიძლება მივიღოთ: ოშკის ტაძარი აშენებულია აღარნასე III კურაპალატის ძეოთა, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა და დავით დიდის, ტაოს კურაპალატის მიერ (რომელიც შენების დროს მაგისტროსის პატივით იყო ცნობილი); აშენებულია მე X საუკუნის მეორე ნახევარში და დამთავრებულია არა უგვიანეს 961 წლისა.

შენებლობის გამგის შესახებ უნდა ითქვას, რომ იგი შეიძლება იყოს სწორედ ის გრიგოლ ოშკელი, რომელიც ცნობილია, როგორც მთარგმნელი გრიგოლ ღვთისმეტყველის ზოგი ნაშრომისა¹. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეს გრიგოლი წარმოდგენილია სამხრეთი სტოას ორნამენტებიანი სვეტის წახნაგის რელიეფზე, ვედრების კომპოზიციის ქვემოთ (ტაბ. 77, სურ. 2 და 78, სურ. 2). არა მგონია, რომ იგი იმავე დროს ტაძრის ხუროთმოძღვარიც იყოს, — როგორც აკადემიკოსი ბროსე ფიქრობს — იმიტომ რომ ხუროთმოძღვარი, როგორც აღვნიშნეთ, გამოხატული ყოფილა ტაძრის აღმოსავლეთის ფრონტონს ქვეშ წარმოდგენილ რელიეფზე, ქართულად შემოსილი, სახელო-ჩამოშვებული კაბითა და სარტყლით (ტაბ. 55). გრიგოლს კი აცვია ხალათი, რომელიც არ უნდა იყოს ბერ-მონაზვნისა, არც მისი წვერ-ულვაში მოგვაგონებს ბერ-მონაზვნისას. ის საერო კაცი უნდა იყოს.

II

სურ. 28

მეორე წარწერა აღმოსავლეთი აფსიდის სარკმლის თავზედ არის, ქვაზე, ზერელედ ამოჭრილი უსწორმასწორო ასოებით (იხ. სურ. 28) ბროსეს, Op. cit., pl. II და იკითხება ასე:

1. ქე ძო ღსო ადღნ მფნი ჩნი² მონი შნი ბგრტ და ღთ.
2. ოსრვე ცხრბსა წო ნთლის მცლო³ მეოხ და მფრელ ევ⁴ ვა
3. ნაორი და მსახური⁵ მათნი⁶ დააცენ მშა მქლ
4. და მშა იწენ და გრგლ ყლსგნ ბრტი საგნ

¹ მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 351.

² ქ. ქე ე ღ ი ძ ე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, მე-2 გამოც., თბ., 1941, გვ. 151—152.

³ ნ. სარგისიანის ტაბულაზე ეს ორი სიტყვა ნაკლულად არის წარმოდგენილი.

⁴ ამ სიტყვის ასოები ც და ღ დედანზე გარყვნილად არის წარმოდგენილი ღ-ს მაგიერ ხ სწერია (იხ. ტაბ. 61).

⁵ ამ სიტყვებში ბგერა უ წარმოდგენილია მარტო ო-თ.

⁶ ამ სიტყვის წინ დედანზე ორი ნაჯღანნი ასო მოჩანს, თითქმის ე და დ, რომელთაც არავითარი აზრი არა აქვს. იხ. სურ. 28 არქიტექტორ ციალა გაბაშვილის მიერ გადმოღებული მულაგიდან და ტაბ. 61.

ქარაგმებს თუ გაეხსნით:

„ქრისტე, ძეო ღმრთისაო, აღიდგენ მეფენი ჩუენნი, მონანი ზენნი, ბაგრატ და დავით, ორსავე ცხოვრებასა, წმიდაო ნათლის მცემლო, მეოხ და მფარველ ეყავ აზნაურნი და მსახურნი (უნდა იყოს: „აზნაურთა და მსახურთა“), დაიცვენ მამამ მიქელ და მამამ იოვანე და გრიგოლ კოვლისა ბოროტისაგან“.

წარწერაში იგულისხმებიან ტაძრის მასშენებლები ბაგრატი და დავითი, რომელნიც წინა წარწერაშიც იყვნენ მოხსენებული. გრიგოლი ალბათ ის გრიგოლია, რომელსაც უკვე ვიცნობთ მშენებლობის გამგელ, ხოლო „მამა მიქელი“ და „მამა იოვანე“ ეგებ მისი თანამშემწენი იყვნენ.

III

მესამე წარწერა აგრეთვე ზერელედ არის ამოკრილი მარჯვენა აფსიდის ლავგარდანზე და იკითხება ასე:

„ქ. მეფესა ჩნა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა!“

ესე იგი:

„ქ. მეფესა ჩუენსა ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა“.

გაგრძელება ამ წარწერას არა ჰქონია.

IV

მეოთხე წარწერა ტაძრის აღმოსავლეთი ნაწილის სამხრეთ კედელზეა აგრეთვე ზერელედ ამოკრილი და ორი განცალკევებული პერიოზიდან შედგება:

„ქ. შ. ღ. — „ქრისტე შეიწყალე დავით!“

„ქ. სმხო წო აღნ — „ქ. სამებაო წმიდაო, აღიდგენ!““

მასშენებელთა ჰორელიეფები და მათი წარწერები. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ოშკის ტაძრის მასშენებელნი წარმოდგენილი არიან ჰორელიეფებით, რომელნიც ტაძრის აღმოსავლეთით, გლუვ კედელზე არიან მოთავსებული. ეს თლილი ქვის კედელი სავანგებოდ არის გამოყენებული ამ რელიეფებისათვის. იგი იწყება აღმოსავლეთით, საღიაკენის კედლიდან და გრძელდება 3,5 მეტრის მანძილზე. მისი სიმაღლე უდრის 1,87 მეტრს. ზემოდან მას გაუყვება ქანდაკიანი ლავგარდანი, რომელიც შეგულია ყურძნის ტევენების ორნამენტით. ქვემოთ, ხუთ ფიქალზე წარმოდგენილია სრულ-ტანოვანი რელიეფები. შუაში ვერდების კომპოზიცია არის, ხოლო კუთხეებში ფიგურები ბიზანტიურად შემოსილი მასშენებლებისა, რომელთაც ეკლესიათა მოდელები უქირავე ზელში. (ტაბ. 54, სურ. 2). სამწუხაროდ, ეს ჰორელიეფები ძალზე დაზიანებულია. ვერდების კომპოზიციაში ლეონი დაზიანებულია ქრისტეს და იოანეს ფიგურები, ხოლო ლეონისმშობლის ფიგურა უკეთ არის შესახული. მასშენებელთაგან მარცხნივ, როგორც წარწერა უჩვენებს, წარმოდგენილია დავით მაგისტროსი, რომელიც უკეთ არის დაცული, მარჯვნივ კი — ბაგრატ ერისთავი ერისთავი, რომლის ფიგურა დაზიანებულია. ეს უკანასკნელი ჩვენ მულაით გვაქვს გადმოღებული. თვითველი ფიგურა წარმოდგენილია ცალკე ფიქალზე. ფიგურებს თან ახლავს ასომთავრული წითელ-ფერადოვანი წარწერები, რომელნიც ერთობ წაბლალულნი და მკრთალნი არიან, მაგრამ მათი გარჩევა, როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, მინც შესაძლებელი შეიქნა.

V

ვერდების რელიეფის წარწერა (სურ. 29) მოგვყავს უქარაგმოდ:

ქრძ იცნო მყუღობა ბრ ქრძ იცნო მცგუბა ბრძოწ
 მფინი ხიდყინი
 ჯზზქანი მწინი მყინყუნი ბრძოწ მწინი
 ბრძოწ მყინყუნი
 მფინი მწინი
 ბრძოწ

სურ. 29

1 ეს წარწერა ნ. სარგისიანს არ მოჰყავს.

2 სარგისიანს არც ეს წარწერები აღვნიშნავს.

- „ 1. წმიდარ ღმრთისმშობელო და წმიდარ ნათლისმცემელო, ადიდენ მეფენი ჩუენნი,
2. გლაბანი შენნი, მაშენებელნი ამის წმიდისა [ეკლესიისანი]
3. და კუალად წარუმართენ
4. მეფეთა ჩუენთა ბაგრატ (ს და)
5. დავითს.“

საქირაო აღანიშნოს, რომ ჰ ასო წარწერაში თავ-შეკრულია (სურ. 29).

VI

დავით მაგისტროსის ჰორელიფეს აწერია (სურ. 30):

წმინდა იმე სტამფიხი.
 ბუჩიე ბტუს მქისტ
 ბიბუჩიჩიჩი ბტუი ნე
 ბი უბტ მხი უხიხსსს
 7681 11122 28

სურ. 30

უქარაგმოდ:

- „ წ. მონაჲ ღმრთისაჲ მეფე ჩუენი დავით მაგისტროსი — დიუენი (sic) ღმერთმან ორთავე ცხორე-
 ბათა — მაშენებელი ამის წმიდისა ეკლესიისაჲ. ამენ“.

VII

ბაგრატ ერისთავთ ერისთავის წარწერა ყველაზე უფრო შებღალულია, მაგრამ იგი წარმოად-
 გენს წინა წარწერის განმეორებას და მასში მხოლოდ სახელი და პატიჟა შეცვლილი. ამიტომ
 მისი დანამდვილებით აღდგენა ძნელი არ არის. იგი მოგვყავს უქარაგმოდ, აღდგენილი:

1. „წ. მონაჲ ღმრთისაჲ მეფეა ჩუენი
2. ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი —
3. დიუენი ღმერთმან ორთავე ცხო-
4. რებათა — მაშენებელი ამის წმიდისა
5. ეკლესიისაჲ. ამენ“.

ზემოთ მოყვანილი სამივე წარწერიდან ბროსეს, სარგისიანის ნაკლოვანი გადმონაწერის გარ-
 ჩეით, მოჰყავს შემდეგი სიტყვები (Op. cit., p. 10):

„ № 9 près de figures sculptées:

„ადიდენ ზეფენი ჩუენნი“.

№ 10. en avant de figures

1. წ. მონაჲ....
2. და ერისთავთ მადს...
3. (ა)დიდენ...
4. (აღმაშენებელი ამის წ —
5. (მიდისა) ეკლესიისაჲ X“.

VIII

ტაძრის მარჯვენა მკლავის შუა კამარის სარკმელს ქვემოთ შემთხვევით შევნიშნეთ წითელ-
 ფერადოვანი წარწერა, რომელიც დროისა და ატმოსფერული ზემოქმედების გამო ერთობ მკრთალი
 შექმნილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ თვითველი კედელი უბრალო თვალითაც და ბინოკლითაც
 გულმოდგინედ გაესინჯეთ, ეს წარწერა მაოლოდ მას შემდეგ დავინახე როდესაც ჯერ წვინა მოვი-
 და და მერე კი ბრწყინვალე მზემ თავისი სხივები აღმაცერად მოჰფინა წარწერას და ეს უკანას-

კნელი, მანამდე უჩინარი, საკმაოდ ნათლად გამოჩნდა, ისე რომ შეეძლო მისი წაკითხვა. ერთი სიტყვა, რომელიც საეპეოდ მიმაჩნია, კითხვის ნიშნით მაქვს აღნიშნული (სურ. 31).

ჩსჲჲაჲღჲთჲჲჲჲჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ
 ოჲსჲსჲსჲსჲსჲსჲ

„ქ. სჲზო წო აღჲ შნ მრ
 გრგნსნნი მჲნი ბსლი
 და კსტნტი რლთა მრ
 გნსრლბლ იჲმნა მრლ ღზრგი
 ნ. თა ტძრი ესე ღჲსა მნზა
 გრგლისა და ღვთისა (?)
 ქე შე მნზა შენი გრგლ და
 წჲლთ მხსნე გლტზი იესე.

სურ. 31

უქარაგმოდ:

„ქ. სამებაო წმიდაო, აღიდგენ შენ მიერ გვრგვინოსანნი მეფენი ბასილი და კოსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურვითა ტაძარი ესე ღმრთისაჲ მონაზონობასა გრიგოლისა და დავითისსა (?) ქრისტე შეიწყალე მონაჲ შენი გრიგოლ და წყალობით მოიხსენე (sic) გალატოზი იესე“.

როგორც წარწერა გვაუწყებს, ოშკის ტაძარი ხელმოკრედ გადაუხურავთ ბიზანტიის იმპერატორებს ბასილ II-სა და კონსტანტის. ეს ფაქტი გასაგები იქნება, თუ მოვიგონებთ, რომ დავით დიდი კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (1001 წ.) იმიერ-ტაო ბიზანტიამ წაიღო და შემდეგ, 1021—1022 წლებში, ბასილ II-ის მიერ საქართველოს მეფის გიორგი I-ის წინააღმდეგ წარმოებული ომებმა ეს მხარე ბიზანტიას ღრობით კიდევ უფრო განუშტკიოა¹. იმიერ და ამიერ ტაოს საზღვარს შეადგენდა, როგორც აღნიშნა ივანე ჯავახიშვილმა², ბანის წყალი, ოლთისის წყალთან შეერთებამდე, ხოლო შემდეგ ოლთისის წყალი. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ბანის წყლით კი არ იწყებოდა ეს საზღვარი, არამედ მისი შემდინარის, ბარდუსის წყლით, რომელიც ბანის წყალზე უფრო გრძელია. ოლთისის წყლის მარცხნივ მდებარე ადგილები შეადგენდა იმიერ-ტაოს და დარჩა ბიზანტიას, მარჯვენა მხარე კი ამიერ-ტაო იყო და შერჩა საქართველოს (ბანის წყლის შერთვის შემდეგ ოლთისის წყლის სიგრძე შეადგენს 107 კილომეტრს). ამის მიხედვით ოშკი და ხახული მოექცა ბიზანტიის სამფლობელოში, ვიდრე 1034 წელს ისინი უკან არ დაიბრუნა ბაგრატ მეოთხემ. ენაიდან ბასილი II გარდაიცვალა 1025 წელს, ჩვენი წარწერა და, მაშასადამე, ოშკის „მეორედ დაბურვაც“ უნდა მიეწეროს 1022—1025 წლებს.

IX

ნ. სარგისიანს ტაძრის სამხრეთი კარის ზედა ნაწილიდან, (ეს ალბათ ის კარია, რომელიც სამხრეთის გაღვრეაშია მოქცეული) კარაკინიდან გადმოუღია კიდევ ერთი წარწერა, რომელიც დღეს აღარა ჩანს. წარწერას ბოლო აკლია, მაგრამ აზრით მისი შეესება, სხვა ამგვარი წარწერების მიხედვით, ადვილია. ამგვარად აღდგენილ სიტყვებს ჩვენ ფრჩხილებში ვათავსებთ (იხ. სურ. 32, და ბროსე, Op. cit., pl, II, № 2):

¹ დედანში კან-წილი მონოგრაფიის სახით არის წარმოდგენილი.

² ამის შესახებ იხ. Z. Avalishevili, La succession du Curopalato David d'Ibérie, dinast de Tao. Byzantion, t. VII, (Bruxelles), pp. 177—202.

³ ივ. ჯავახიშვილი, კართველი ერის ისტორია, II, 1913, გვ. 331—332.

უქარაგმოღ

„... ნ... განვაშენე¹ და შევაშენე ტაძარი² წმინდის წინამორბედისაჲ საფასათა (sic) სულ-კურთხელისა ჯოჯი პატრიკისათა, აკურთხენ ღმერთმან და³ აღიდენ! ქრონიკონს :სნ; (= 256 ანუ 1036), ზერძეთა...“

ბროსე, როგორც ვხედავთ, შემოკლებულად გადმოცემულ „გნვშე“ სიტყვას, რომელიც ყოველ ექვს გარეშე „განვაშენე“-ს ნიშნავს, კითხულობს „განვაშენე“ და აქის მიხედვით გამოჰყავს მცდარი დასკვნა, ვითომც ჩვენი ტაძარი აშენებული თუ განახლებული იყოს მეფე ბაგრატ IV-ის დროს და შემდგ ჯოჯიკის მიერ (Op. cit., p. 10), მაშინ როდესაც წარწერა ცხადჰყოფს, რომ ტაძარი განუშენებიათ, ფრესკებით შეუშემათ „საფასათა ჯოჯი პატრიკისათა“ 1036 წელს.

ეს ის ჯოჯიკია, რომელიც სომხის ისტორიკოსის ასოლიკის (ანუ ასოლიკის) ცნობით, დავით კურაპალატმა გაგზავნა, თორნიკესთან ერთად, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართული ჯარის მეთაურად. ბროსეს განმარტებით, ეს ჯოჯიკი ბიზანტიელების „იციკიონის“-ა („TZI-TZIKIOS“), რომლის შესახებ ბიზანტიის ისტორიკოსი კედრინი (Cedrenius) 1016 წლის თარიღით გვაშენებს, რომ ის იყო შვილი თეოდატ პატრიკის იბერიელისა, იმყოფებოდა ბიზანტიის სამსახურში და ასრულებდა დიორსტოლის პრეფექტის თანამდებობას (ბროსე, Op. cit., p. II).

ქართულ წყაროებში ჯოჯიკი ცნობილია ერისთავთ ერისთავის წოდებით. მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტრის ერთ ხელნაწერში („ძღის პირი და ღვთისმშობლის საგალობელი“) ეკითხულობთ:

„ქრისტე, აღიდე ჯოჯიკ ერისთავთ ერისთავი აწ და უქუნისამდე“; „ქრისტე აღიდე ბერის ბერეულთა წელთა ჯოჯიკ ერისთავთა ერისთავი უფროას ყოველთა ნაშობთა ქუეყანისათა“⁴.

XV

უკანასკნელი წარწერა —ხუროთმოძღვრის რელიეფზე (აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონში) რომელიც, ჩვენი წინაკითხის მიხედვით, გვაუწყებს, რომ ტაძარი 10 წლის განმავლობაში შენდებოდა, ზემოთ იყო განხილული.

10. დასკვნა

ოშკის ტაძარი მდებარეობს ძველ ქართულ თემში, ტაოში. იგი მთის კალთაზე დგას, მდ. თორთუმის წყლის მარცხენა, ფრიად მაღალ ნაპირზე, იქ, სადაც ეს წყალი ერთიან თორთუმის ტბას, რომელიც, როგორც ირკვევა, მხოლოდ დაახლოებით 1791 წელს წარმოქმნილა, შემთხვევითი დაგუბების შედეგად.

ტაძარი ნაგებია მოკეთილმო-წითელი, წმინდად თლილი კვით და, მიუხედავად საგრძნობი დაზიანებისა, დღესაც აოცებს მხანველს სიდიდით, სიმაღლითა და ყველა ნაწილების პროპორციულობით, ჯანდაჯივანი დეკორითა და აგრეთვე სხვადასხვაგვარი პოლიქრომული სამკაულით.

სიდიდისა და ჯანდაჯივანი სამკაულის მხრივ ეს ტაძარი ტაოში მეორეა, ბანას მრგვალი ტაძრის შემდეგ. იგი თანისუფლად აუბამს მხარს ქუთაისის ტაძარს (რომელიც, როგორც ზემოთაც ითქვა, იმავე სიგრძისაა და გვეგმითაქ ნაწილობრივ ნოვგაგონებს კიდევაც ოშკს) და მცხეთისა და ალავერდის კათედრალებს.

გეგმა ზოგადად იშვინისგანაა ნასესხები, მაგრამ საგრძნობლად გართულებულია: აქ ჩვენ გვაქვს სამ აფსიდოიანი ნაგებობა, ოღონდ ისეთი, რომელსაც ყველა აფსიდის კუთხე მომრგვალებული აქვს და ამიტომ ტაძარს შეგვიძლია მრავალ-აფსიდოიანი ეუწოდოთ.

დასავლეთით ტაძარს ორ-სართულიანი პატრიონიე აქვს. ჩრდილო-დასავლეთი ეკდრის ზედა სართული აგრეთვე პატრიონიეს წარმოადგენს და უერთდება დასავლეთი პატრიონიკის ზედა სართულს. ყველაფერი ეს დიდად ამშვენებს შიგნიდან ტაძარს.

სილამაზით გამოირჩევა აგრეთვე ტაძრის დასავლეთი ნაგის სამხრეთ კედელს გასწვრივ გაყოლებული გალერეა, რომელსაც ოთხი ღია კამარა და მათი საყრდენი სვეტები აქვს.

¹ ბროსე შეცდომით კითხულობს: „განვაშენე“.

² ეს სიტყვა ბროსეს გამოტოვებული აქვს.

³ ბროსე კითხულობს: „უფალო“.

⁴ ბროსეს ეს სიტყვა გამოტოვებული აქვს.

⁵ დ. ბ ა რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, 1881, გვ. 248.

ტაძრის ამშენებელი უფილან ტაოს ბაგრატიონები, ადარნასე III კურაპალატის († 961 წ.) შვილები—ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი († 966 წ.) და დავით მაგისტროსი, შემდგომ დავით დიდად წოდებული, ტაოს კურაპალატი († 1001 წ.).

რაკი ტაძარი ადარნასეს სიციცხლეშივე დამთავრებულა, ხოლო მან კურაპალატობა 958 წელს მიიღო (წარწერა მას ამ პატივით იხსენიებს) და იგი 961 წელს გაარდიცვალა, უნდა ვთქვათ, რომ ტაძრის დამთავრება 958—961 წწ. შოდის, არა უგვიანეს 961 წლისა. მშენებლობის გამგე უფილანა გრიგოლ ოშკელი, ხოლო ხუროთმოძღვარი—ერისკაცი ვინმე, რომელსაც თავისი რელიეფური განოსახლება აღმოსავლეთი ფასადის თავბანდის ქვეშ მოუთავსებია. ეს ქვა, როგორც ჩანს, ჩამოვარდნილა და გამტყდარა. მისი ზედა ნაწილი დაკარგულია და მართლოდენ ქვედა ნაწილი შემორჩენილა (მუხლებს ზევით). ეს უკანასკნელიც ბოსტნის ყორეში აღმოჩნდა. ზედ გამოხატულ კაცს ქართული, გრძელ-სახელოებიანი და სარტყლიანი ჩოხა აცვია. ბარელიეფის ორივე მხარეზე დაცულია მცირე წარწერა, რომელიც გვამცნებს, თუ რამდენ წელს უშენებია ამ ხუროთმოძღვარს ტაძარი. მიუხედავად ამ წარწერის პირველი სიტყვის დაზიანებისა, ცხადია, რომ წარწერა ასე იკითხება: „ათსა წელსა აშენებდა“.

სამხრეთი გალერეის ბოლოს, მაჰმადიანთა მიერ ამჟამად უკვე ამოჰოლილ კამარაში შემორჩენილა ერთი ლაშაზი, ორნამენტოვანი მრგვალი სვეტი და მეორე, ფრიალ დიდი, ექვს-წახნაგოვანი სვეტი, რომელსაც სვიმონ მესვეტის დიდი ქანდაკოვანი ფიგურა აგვირგვინებს. ამ სვეტის წახნაგები კი უხედადა შეძეული რელიეფური ფიგურებით (კოზმანისა და დამიანის, ედრების კომპოზიციისა, წმიდა ნინოსი, გრიგოლ ოშკელისა და ნიღბებისა, ხოლო ფერადებით დახატულია ვედრების კომპოზიცია, ყველა ანგელოზთა დასი, მახარებელთა ემბლემები) და ნ. ს. ნაირი არაბესკებით. ეს ერთადერთი შემთხვევაა ქართულ ტაძრებში სვეტების ამგვარად შორც კისა.

ტაძრის შიდა კედლები საუცხოო ფრესკებით მოუხატავთ (ჯოჯიკ პატრიკიოსის ხარჯით) 1036 წელს, მაგრამ მოხატულობისაგან ძალიან ცოტა რამ შემორჩენილა და ისიც წაშლარია.

ტაძრის გარეთა კედლები დაფარულია მრავალ-რიცხოვანი ასომთავრული, მეტწილად წითელ-ფერადოვანი წარწერებით. ბევრი მათგანი დაღუპულია, ზოგისაგან ცალკე-ცალკე სიტყვა თუ ასოები დარჩენილა, მაგრამ, საბედნიეროდ, მაინც ბევრი; სახელდობრ 15 წარწერა გადარჩენილა და იკითხება. ეს წარწერები ძვირფას ცნობებს გვაწვდიან ტაძრის მშენებლებისა და სხვა ისტორიულ პირთა შესახებ და ამიტომ მათ საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვთ.

III. ხახულის მონასტერი

1. ტაძრის მდებარეობა და დაცულობა

ხახულის მონასტერი მდებარეობს თორთუმის-წყლის მარცხენა შენაკადის, ხახულის-წყლის ხეობაში.

ეს ხეობა ვიწროა და თითქმის 7 კილომეტრის მანძილზე გრძელდება. სოფელი ხახული მთელი ხეობის გასწვრივ არის გაქიშული, მდინარის ორსავე ნაპირას. სახლები ამ სოფელში მეტწილად ქვისაა, მიწის ბანიანი, მიწის იატაკიანი და პატარა, უშუშო სარკნლებიანი. სოფელი 7 უბნად („მეჭლედ“) არის დაყოფილი. ეს უბნებია: ჯაფარ-ალა, დერდერისი, რადენსი, ოსმან-ალა, ჩირენსი, იოლუნი და სერთი. შეიკლება ითქვას, რომ მთელი ხეობა ხეხილნარს წარმოადგენს, ნაირ-ნაირი ქლივ-კანკურის, მსხლის, ვაშლის, ბელოს (თუთის) და კაკლის (ნიგეზის) ხეებისაგან შემდგარს; არის აგრეთვე კომში, ლეღვი და ზღმარტლი და ზოგან ეხიკი კი, თუმცა უკვე გატყუებული. ამ ფრიად ვრცელ ბალში მიმოვანტულია სოფლის სახლები. ხეხილისაგან თავისუფალ ადგილებზე სიმინდი და პური სთესია, მაგრამ მხოლოდ აქა-იქ და ძალიან პატარა-პატარა ყანებად (40 კვ. მეტრის ყანის ფართობი არსად აღემატება). მოსახლეობა უმთავრესად ხილუვლით ირჩენს თავს: ზოგს არზრუმში ჰყიდიან, ხოლო მეტ წყლს კი სჩირავენ და საზამთროდ იხსავენ.

ხახულის-წყლის შესართავს ზემოთ თორთუმის-წყალს ერთვის მეორე მცირე მდინარე, კისხას-წყალი (თურქ. „ქისხა-სუ“). ამ ადგილას შემორჩენილია თორთუმის-წყალზე გადებული ძველი მკვიდრი, თლილი ქვით ნაგები ხიდი, რომელსაც ერთი ისრული თალი აქვს (ტაბ. 108, სურ. 4). ამ ხიდის თვითან, გზის მარჯვნივ, ჩანს თითქმის მთლიანად შემონახული, ჩვეულებრივი რიგის მცირე ეკლესია, უხეშად თლილი ქვით ნაგები (ტაბ. 108, სურ. 5).

ხახულის წყლის მარჯვნივ ამართული ქედი მაღალია, მარცხნივ კი რამდენადმე უფრო დაბალი. ოდესღაც ეს მთები წიწვიანი ტყით ყოფილა შემოსილი, მაგრამ ეხლა ამ ტყის ნაშთები-ღაა შემორჩენილი მდინარის სათავეში და აქა-იქ ფერდობებზედაც.

მონასტერი გაშენებულია შუა ხევში, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მთის ძირას. სამხრეთით მას ნაწილობრივ ჭფარავს მწვერვალი და ამის გამო იგი შორიდან სრულიად არ ჩანს, თითქოს მთის უბეშიაო შემალული (სოფლისა და მთავარი ტაძრის გუმბათის ხედი იხ. ტაბ. 89).

მონასტრის ასაგებად ადგილი საგანგებოდ მოუკავებიათ. ეხო მონასტრის საკმაოდ დიდი ახლავს, ამგვარად ქვის დაბალი გალავნი შემოზღუდული. ამ გალავნს შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს. ეს შესასვლელი უნდა წარმოადგენდეს ნაშთს სამრეკლოს ან ეგებ ჯოკოს თალისას, რომელიც სრულიად გამქრალია, თუმცა ზემოთ ამაველი ორი საფეხური კიდე ჩანს.

მთავარ ტაძარს, ჩვეულებისამებრ, გარს ერტყა მცირე ეკლესიები, რომელთაგან 5 გალავანს შიგნით იდგა, ხოლო 3—გარეთ (შენიშნათა და გალავნის სართო გეგმა იხ. ტაბ. 84.).

მაჰმადიანებს მთელი მთავარი ტაძარი გადაუქცევიათ ჯამედ და არა მხოლოდ მისი რომელიმე ნაწილი, როგორც, მაგ., იშანსა და ოშქში. ამ გარემოებას დიდად შეუწყვია ხელი მთავარი ტაძრის დაცვა-შენახვისათვის. თავის დროზე აქაური ქრისტიანი მოსახლეობის მოწიწება ტაძრისადმი ტრადიციულად გადასულა მათ გამაჰმადიანებულ შთამომავლობაზედაც. ხახულარებს მაშინაც კი არ მიუგდიათ ეს ძეგლი, როდესაც მათ მის შორი-ახლოს მგერთი ააშენეს. ისინი დიდი პატივისცემით ეკიდებოდა სხოვნას მგერთის „მნათესი“, ვინმე ჰაჯი-ხალილ-ბაქირ-ოღლისა, რომელიც თურმე განსაკუთრებული მზრუნველობით უვლიდა და ინახავდა ძეგლს. შიგნით ტაძარი მის დროს ხალიჩებით ყოფილა მორთული და სრული წესრიგი და სისუფთავე სუფევდა თურმე. ის კაცი დამარხულია მონასტრის გალავანს შიგნით (რაც სრულიად განსაკუთრებულ შემთხვევას

წარმოადგენს) და მის საფლავზე აღმართულია ძეგლი, რომელზედაც გარდაცვალების თარიღი— პიჯრის 1302 წ. (= 1884/85 წწ.) არის აღნიშნული.

2. მონასტრის ორი უმთავრესი ტაძარი

ხახულის მონასტრის ნაგებობათა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ორი.

პირველია დიდი გუმბათიანი ტაძარი, რომელიც აშენებულია დავით კურაპალატის მიერ, X საუკუნის მე-2 ნახევარში. რომ ეს ტაძარი დავით კურაპალატს აუშენებია, ამას მოწმობს „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიაც პირდაპირაა ნათქვამი, რომ დავით კურაპალატმა ააგო ხახულის ტაძარი¹.

მეორე მეტად საყურადღებო ეკლესია არის მთავარი ტაძრის სამხრეთით მდებარე ერთ-ნაწიანი ბაზილიკა. საბუნდევოდ, მისი აშენებელიც ცნობილია. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს თავის გეოგრაფიაში: თორთუმის „ხევხედ, მიფაქლეს მთის კალთას, არს ეკლესია—მონასტერი ხახულისა, ყოვლად წმიდის ღვთისმშობლისა, დიდი, გუმბათიანი, დიდ-შენიერად გეგმული, შევნიერს, კარგს აღგოსს. ეს ალაშენა დავით კურაპალატმა, ბაგრატ მეფის მამობილმან. აქვე არს ეკლესია ფრიად შევნიერი, დიდ-შენი, რომელი ალაშენა 80 ზეფმან დავით. არამედ აწ უკმ ცარიელ არიან“...² ეტყუას, ვახუშტის კარგად სკოდნია ხახულის შენობათა აგების ისტორია. მის მიერ დასახელებული 48-ე მუხე არის დავით კურაპალატი (876—881), ძე ბაგრატ კურაპალატისა და შვილიშვილი აშოტ I კურაპალატისა.

ამ ორი ეკლესიის გეგმა მოთავსებული გვაქვს ცალკე ტაბულაზე (ტაბ. 85).

აღნიშნულ ტაძრებს ცალკ-ცალკე აღუწეროთ.

მთავარი, გუმბათიანი ტაძრის თავდაპირველი გეგმა შიგნიდანაც და გარედანაც ჯვარისებრია და წარმოადგენს ცენტრალურ-გუმბათოვან და ბაზილიკურ ნაგებობათა შერწყმას. ოღონდ ბაზილიკა აქ უკვე სამ-ნაწიანია და არა ერთ-ნაწიანი, როგორც იშხანსა და ოშკში (ტაბ. 85). აღნიშნული ტაძრებისგან ხახულის ისიც ასხვავებს, რომ აქ გუმბათის ქვეშ არ არის 4 ცალკეული სვეტი და პირველი ორის ზაფხურობას ეწევა საკურთხეველის აფსიდის ნახევარსვეტები (ტაბ. 86). ხოლო მეორე წყვილი, წინა ორი სვეტი ოთხკუთხოვანია და მათ აღმოსავლეთით აქვთ მაღალი, ორნამენტებითაა უბეები მონასტრის წინამძღვრის ან ეპისკოპოსის სადგომად (ტაბ. 94, სურ. 2). თითო არა ღრმა უბე ამ სვეტებს დასავლეთითაც აქვთ (ტაბ. 85). დანარჩენი 4 სვეტი, რომელნიც შუა ნაეს გვერდის ნაფებისაგან ჰყოფენ, მრგვალია, მათ სხვადასხვაგვარი ძირები და თავები აქვთ 96, სურ. 1; სამხრეთით პირველი სვეტის თავი იხ. ტაბ. 95, სურ. 2. ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთ ნაწილის შიგა პერსპექტიული ხედი იხ. ტაბ. 95; სიგრძივი განაკვეთი სამხრეთით იხ. ტაბ. 86.

თაღები გოლრეულია. აფრები ქანდაკვანი ზოლებითაა შემკული (სურ. 86). საკურთხეველის აფსიდა 0,72 მეტრით უფრო მაღალია, ვიდრე ტაძრის იატაკი. აღსავლის კარისავე, ჩანს, სამი ნახევარწრიული საფეხური აღიოდა. სამკვეთლო და სიდიაცენე არაჩვეულებრივ მარტივია, ერთ-სართულიანი. ისინი ტაძრის უკავშირდებიან კარებით და საკურთხეველს კი არა. გარედან ისინი მთავარ საკურთხეველზე უშუალოდ ზედ მიშენებული და ქვის ცალკეული სახურავით დაბურული არიან. საკურთხეველის აფსიდას ამკობს ცხრა მაღალი, თვ-მომრგვალებული უბე, რომელთა ქვედა ნაწილებში დასაჯდომებია გამოკვეთილი (ტაბ. 85). მათ შორის ცენტრალური, საკურთხეველის სარკმელს ქვემოთ მდებარე უბე ფართოა, ეპისკოპოსის საჯდომად განკუთვნილი, ერთ-საფეხურიანი. ამ უბის თაღში არის ფართა-გამოლი მტკრდის რელიეფური გამოსახულება, ამჟამად გაფუჭებული. უბეს ქანდაკვანი ჯვარი აგვირგვინებს. ამას გარდა, საკურთხეველის მარჯვენა და მარცხენა კედლებში კიდევ თითო უბეა („ამბრაზური“).

დიდი, მონოლითური ტრაპეზის ქვა ამჟამად ტაძრის სამხრეთი კარის მარჯვნივ ძევს. საკურთხეველის აფსიდის ნახევარ-სვეტებს ემჩნევა კანკელის ლავგარდანის დასაშავრებელი ქვები. ეხლა ამ ქვებში ჩადგმულია იმ ხის კანკელის შესაკრავები, რომელიც პორუჩიკს ნ. ნ. შუგუროვს გაუკეთებია 1916 წელს (იხ. ტაბ. 94, სურ. 1). საკურთხეველს მარჯვნივ და მარცხნივ, ტაძრის მხრივ, კედლებში სათითაო ორნამენტოვანი უბეა, კონუსურ-თავებიანი (ხატებისათვის). მარჯვენა უბის სიმაღლე 1,44 მეტრია, სიგანე—0,73 მეტრი. მარცხენა უბის სიმაღლე 1,71 მეტრია, სიგანე 0,87 მეტრი. ოდესღაც სწორედ ამ მარცხენა უბეში მდგარი ქალკობატის ღვთისმშობლის სახელ-

¹ მარიამიშვილი ქართლის ცხოვრება, გვ. 137.

² „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 1941, გვ. 140.

განთქმული ხატი, რომელიც XII საუკუნეში გადმოსვენეს გელათის მონასტერში, სადაც მას გაუყეთეს დიდი სამკარები, მრავალ-რიცხოვანი ბიზანტიური და ქართული მინაქრით დამშვენებული¹.

3. ტაძრის ეკვდრები

ხახულის ტაძარს რამდენიმე ეკვდერი აქვს. მათგან მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთი ეკვდრია თვით ტაძრის თანამედროვე. მას აფსიდი არა აქვს; მისი კედლები შეუღესავია; თალი გორდულია, სამ სართავ კამარაზე დაყრდნობილი. აღმოსავლეთით და დასავლეთით ეკვდრის პატარა სარკმლები აქვს. ეკვდერი მხოლოდ ტაძარს უკავშირდება კარით (ტაბ. 85). ეს ეკვდერი, ჩანს, საკუქნასა და მარანს წარმოადგენდა: შიგ მიწაში ჩაფლულია დიდორნი ქვევრები.

სამხრეთით ტაძარს ამჟამად ახლავს დიდი სტოა-გალერეა, რომელიც უეჭველად უფრო გვიანდელია, ვიდრე თვით ტაძარი. ეს გალერეა თავდაპირველად ტაძრის დასავლეთ მკლავს მისდევდა და შედგებოდა შუაში სამი ღია კამარისა და აქეთ-იქით, ბოლოებში სათანადო ყრუ კამარისაგან (ტაბ. 85). კამარები ეყრდნობა რთულ სვეტებს, რომელთაც სხედასხვა სახის თავები და ძირები ამშვენებს (ტაბ. 87, 100, 101). ამ სვეტებს შეესაბამება ტაძრის სამხრეთ კედელზე მიღგმულ პილასტრები (ტაბ. 85 და 103, 1—2). შემდგომ ეს გალერეა ჯერ დასავლეთი ეკვდრის გასწვრივ განუგრძელები ღია კამარებით, ხოლო შემდეგ, სულ ბოლო ხანებში, ეს კამარები უბრალო ქვით ამოუქოლავთ (ტაბ. 85), მათში სარკმლები დაუტანებიათ (ტაბ. 87) და ამრიგად ნიღბულ შენობაში სკოლა („მედრესა“) მოუწყვეთ. რომ ეს ორი კამარა გვიანაა დამატებული, ამას ის გარემოება ადასტურებს, რომ ეკლესიის ფორგავიზაცია იმდენი არ ჩანს (ტაბ. 101, 1). ძველი გალერეის აღმოსავლეთ ნაწილში არის ნახევრად მრგვალი უბე, რომელსაც ზეგით მრგვალი სარკმელი აქვს. ეს უბე თითქმის საკურთხეველის მაგივრობას ეწევა ამ გალერეისათვის (ტაბ. 85). მისი მრგვალი სარკმელი გარედან შემკულია წრეში მოთავსებული ქანდაკიანი ჯვრით. გარდა ამისა, გალერეა შემკულია კამარებით, რომლებიც დაყრდნობილია პალმეტებით შემკული თავებისა და ძირების მქონე სვეტებზე (ტაბ. 100 და 101).

ტაძრის დასავლეთი ეკვდერი, ჩემი აზრით, აგრეთვე გვიანდელია. დასავლეთით მას შესასვლელი არა აქვს და იგი ტაძრის დასავლეთ კარს ფარავს (ტაბ. 85). ისეთ ჩინებულ ტაძარს, როგორიც ხახულისა, არ შეიძლებაოდ მხოლოდ ერთი, სამხრეთი კარი ქვინდა. დასავლეთი კარი თავდაპირველად პირდაპირ ეზოში გადიოდა, მაგრამ შემდეგ იგი ეკვდრის ჩაუყეტავს. ამას გარდა, ტაძარს დასავლეთით ახლავს ორ-საფეხურიანი ზეძირკველი, ხოლო ტაძრის კარი შემკულია ნახევრად მრგვალი საპირით, რომლის ქვეშაც კარაკინზე გამოსახულია წრე გეომეტრიული ფიგურებითურთ. ეკვდრის კედლები შიგნიდან თლილი ქვითაა შემოსილი, მოხატულია მრგვალი აქვით (ტაბ. 85). როგორც ჩანს, ეს ეკვდერი სამხრეთ გალერეის აშენების შემდეგ გაჩენილა, ხოლო მას შემდეგ, რაც ეკვდერი აშენებულია, სამხრეთი გალერეა განუგრძელები დასავლეთი ეკვდრის სამხრეთი კედლის გასწვრივ (ტაბ. 84). დამატებული ეკვდრის გაგრძელება შემდეგ სკოლის ოთახად გადაუქეთებია (ტაბ. 85 და 87).

აგრეთვე გვიანდელ ნაგებობას წარმოადგენს ის მცირე სამლოცველო, რომელიც აღმოსავლეთით არის მიშენებული სამხრეთ გალერეაზე. მას აფსიდაში სარკმელი აქვს და სამხრეთით კარი (ტაბ. 85). სამლოცველოს აღმოსავლეთ სარკმელს მომრგვალებულ წრეში მოქცეული ქანდაკიანი ჯვრით დამშვენებული საპირე აქვს. ეს მინაშენი ეძლეა დანგრეულია. ამ ნაგებობას დაუფარავს ტაძრის სამხრეთ კედელში დატანებული კეა, რომელზედაც ფრად მოხდენილი, რთული ჩუქურთმაა ამოკრილი.

სწავფრივ ტაძარი მთელია, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილო ფერდობიდან მას მომცრო კაქლის ხე დასცემია. ეს ხე დღემდე გახალულია ფერდობსა და ტაძარს შორის და აადგილებს სახურავზე და გუმბათის ყელთან ასვლას. ჩვენც დიდად ენისარებლეთ ამ „ხილით“ ძეგლის აზომეა-შესწავლისას. ეს ხე ტაძარს ჩვენი ექსპედიციის მისვლამდის სულ მცირე ხნით ადრე დასცემია, ენაიდან მას ნ. მ. შუგუროვი არ ახსენებს თავის წიგნაში.

¹ Н. Кондаков и Д. Бакрадзе, Описание памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии, СПб., 1890, зб. 6—23.

4. გუმბათის ჟელი

მშენებელი, მკაცრად პროპორციული ყელი გუმბათისა გარედან შემუშავდა 16 კამარით, რომელთაგან 8 გლუვია, ხოლო 8-ში კი სარკმლებია გამოჭრილი. ეს კამარები ეყრდნობა ორმაგ

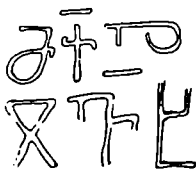
სურ. 34

სურ. 35

ხრანსებრ სვეტებს, რომელთაც ზედმიწევნით ფაქიზად ნაკვეთი და ნაირ-ნაირი ორნამენტით დამშენებული ძირები და თავები აქვთ (ტაბ. 93, სურ. 3—5).

ყელის ძირს ირგვლივ შემოუჯება წნული ორნამენტის სარტყელი. სვეტის თავები შემკულია პალმეტებით, ყურძნის მტევნებითა და სხვადასხვაგვარი წნულებით. ერთ სვეტის თავზე გამოხატულია მიმინო, რომელიც ნადავლსა ჰგლეჯს.

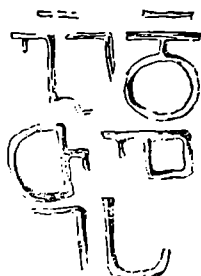

სურ. 36

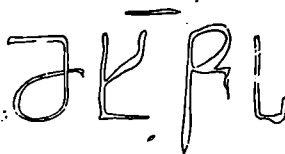

სურ. 37

ლი ოსტატების ვინაობას გვაშენობენ¹. სახელები დაქარაგმებულია და ზოგის ამოკითხვა პირს კიდევაც. 6 სვეტისძირზე სულ 8 სახელია ამოჭრილი (იხ. სურ. 34, 35, 36, 37, 38, 39).

სურ. 38

სურ. 39

1. გურსი
2. ადერკა
3. მიქელ ჯავახ
4. თულშავ
5. გიორგი და თუალის
6. მწწს (მუხწის?)

ერმაკოვის ფოტო-სურათზე ჩანს, რომ მის დროს გუმბათის ყელის სარკმლები აფიცრული ყოფილა (იხ. ფოტო № 312), ხოლო შემდეგ, ეტყობა, მამალიანებს გაუყვებინათ ჩუქურთმეიანი ხის დარბაზები, რომელნიც ჩვენ უკვე დამკვეთებული და გამოფიტული დავხვდეთ (ტაბ. 90, 91).

გუმბათი კონუსისებრია, იმგვარივე წითელ-მწვანედ მოჭიქული კრამიტით დაბურული, როგორითაც იშინისა და ოშკის ტაძართა გუმბათებია. გუმბათის ქვის გვირგვინი—ქუდის სახით იყო იგი წარმოდგენილი, თუ ჯერის სახით—არ შენახულა. იგი არც ერმაკოვის დროს, ე. ი. 1874 წელს ყოფილა (იხ. ფოტო 312), მაგრამ 1916 წლის 29 მაისს, ხახულის კომენდანტს, პორუჩიკ შუგუროვს გუმბათზე თუთის ხისგან გამოთლილი ჯვარი აღმართავს.

ტაძრის ლავგარდანი ქანდაკებანია, ლარისებრი. ტაძრის დასავლეთ ნაწილს ზემოთ, სახურავს ქვეშ, სამალავია მოწყობილი. შუგუროვის სიტყვით, ამ სამალავის სიმაღლე რამდენადმე ნაკლებია აღმანიანს საშუალო სიმაღლეზე. მის კედლებზე თითქოს შეწებებულია ფიქრები. სამალავის ცალ-

¹ ამ წარწერებში ლ ასოს ნუსხურის მოყვანილობა აქვს.

² ამ სიტყვის დასაწყისი ნომლილია. შეიძლება „ადერკა“-ი წერებელიყო.

კეულ ნაწილებს ერთმანეთთან გვირავს სხვადასხვა აკადემიკოსები. ესაა შიგ გუმბათიდან შეიძლება შესვლა და ზოგი ცნობისმოყვარე. შესვლა კიდევაც¹.

5. ტაძრის ფასადები და ქანდაკებანი—ჩუქურთმებანი სამკაული

ოშკის მსგავსად—თუმცა ნაკლები სიუხვით—ხახულის ტაძარიც შემკულია ქანდაკებით და ჩუქურთმებით. მის მთავარი ფასადი სამხრეთით აქვს და სწორედ ამ ფასადზეა თავმოყრილი სამკაულის უმეტესობა (ტაბ. 87). უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ტაძრის სამხრეთი მკლავის ორმაგი სარკმელი შუა მკარვითა და ზედა ნაწილში კამარებით, რომელსაც ჩუქურთმისა და ძირებისა და თავების მქონე, ორმაგი წნული სვეტები უდგია აქეთ-იქეთ. ზემოთ ამ სარკმლებს აქვთ საერთო, უფრო დიდი, მომრგვალებული თავ-სამკაული, რომელიც პირიზონტული ქუსლებით ბოლოვდება. ამ საპირესა და ორმაგ სარკმელს შორის დარჩენილ მნიშვნელოვან სივრცეზე თეთრი და წითელი ქვებით გამოყვანილია მკარვების საძკაული. გაშლილი მკარვს შუაში ჩინებული ბარელიეფია: ფრთა გაშლილ არწივს ქანგებით ნადავლი (კურდღელი) უჭირავს. ამ სარკმლის მთელი ანსამბლი იშვიათი სილამაზით და მოხდენილობით გამოირჩევა და არაჩვეულებრივ ამშვენებს მთელს სამხრეთ ფასადს (ტაბ. 92).

განსაკუთრებით მდიდრულად ყოფილა მორთული სამხრეთი კარი, ვინაიდან, როგორც უკვე ვთქვით, უწინ ამ მხარეზე გალერეა არ ყოფილა. უპირველეს ყოვლისა, თვით კარს ერტვა ირგვლივ ორმაგი, „ოთკისებრი“ ნაქანდაკევი სვეტები, თავთავისა და თავებითურთ (ტაბ. 102, 103). ამასთანავე კარს ყოველმხრივ ახლდა ბარელიეფები. ზემოთ კარაქინზე გამოქანდაკებულია ჯვარი—ამაღლება ოთხი ანგელოზის მიერ (ამჟამად ეს ბარელიეფი გაფუჭებულია). კარს შუაში უნდა ყოფილიყო მხარეთა ბარელიეფები კარს მარჯვნივ. ზემოთ წარმოდგენილია პეტრე მოციქული, რომელსაც ევანგელიზა კლიტე უჭირავს (ტაბ. 105, სურ. 1), ხოლო ქვემოთ—ევშაპი, რომელიც ხელ-აპყრობილ იონა წინასწარმეტყველს ნთქავს (ზედა გამოხატულია სიმბოლურად, იონას თავთან ორი თევზის სახით, ტაბ. 105, სურ. 2). ამ სვეტის ქვემოთ მაშალი თუ ფარშევანგია (ტაბ. 106, სურ. 1), ხოლო უფრო ქვემოთ—ლომი, რომელიც ხარს დასცემია (ტაბ. 104, სურ. 2).

ტაბულები 104—106 წარმოადგენენ ჩვენი ექსპედიციის მიერ გადმოღებულ მულაჟთა ფოტოსურათებს².

მარჯვნივ კედელზე, რომელიც გალერეის აღმოსავლეთი ჰყდის გარეთა სამლოცველოსაგან, არის ჩველად ლეთისმშობლის მუხზვევითი ბარელიეფი. ლეთისმშობლის აქეთ-იქეთ, ნაპირებზე სრულ-ტანოვანი მთავარანგელოზებია. ლეთისმშობელს სახე გაფუჭებული აქვს³.

საჩრდილ ფასადის შემდეგ ყველაზე უფრო ღია და თვალსაჩინოა დასავლეთი ფასადი (ტაბ. 88). ამ მხარეზე სამკაული შედგება დასავლეთის ერთად-ერთი სარკმლის მორთულობისაგან. თვით სარკმელი დილია, ფართო, ორმაგ-თავსამკაულიანი. გარეთა თავსამკაული იდრით აქვს, მონგრეულ-ბული, ქუსლებთან პირიზონტულად გამოყვანილი, მშვენიერი აკანთის ფოთლოვანი ორნამენტით

¹ იხ. შუგაროვის უკვე დასაზღვრული წიგნის მე-7 გვ... ჩვენმა ექსპედიციამ ვერ მივაღწიე ამ სამღავეს შესასვლელს, ამათ დაუხმეთ.

² ისინი ჩემი ნებართვით დარბევ გამოაქვეყნა ი. ჟ. გის ბალტრუშაიტისმა თავის წიგნში: *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*. Paris, 1929 (pl. LIV, LXIII, LXVI, LXXV, LXXXV).

³ როგორც ნ. შუგროვი წერს, ეს დაზიანება 1914—1918 წწ. მსოფლიო ომის დროს უნდა იყოს მომდინარე (იხ. დასაბ. წიგნის მე-10 გვ.). მეორე მხრივ ჩვენ თვით ვნახეთ, რომ მაშალდი მაშადიანი ქალბი დიდი მოწყურებით შეწყვეტილი, ურბო ან სხვა რაზმით დაზიანებული ქალები მოდიან ამ ბარელიეფთან. აღაყრობენ მისეც ხელებს და შეუღას სთხოვენ „მარიამს“. ამას პ. შუგროვიც ამოწმებს (მე-17-ე გვ.). ვარდა ამისა, ჩვენ გვიანებს, რომ „ყურობან-ბაირამის“ დღეს თანვე ქალები შეღებლი კვერცხები მოაქვთ „მარიამთან“ და სანთელსაც უწევენ მას.

საერთოდ იქაური მაშადიანები ძალიან პატისა სევენ ხახულის ტაძრს და მათ ბევრი თქმულება აქვთ მის შესახებ. მაგალითად, იგივე შუგროვიც უმდგენს მოვითარობას: ერთხელ ერთი მარჯუე და ლონგერი ყმაწვილი, რომელსაც გაეღო, რომ ხახულის გუბანში უჯვარიან თითქმის დაწველი იყოს დიდძალი საუნჯე. ამჟამადა გუბანითვე მზღუდავად იწისა. რომ სათანადო მოწყობილობის უკონლად ეს თითქმის შეუძლებელია. ადვლით კი ახლად, მაგრამ ხელუარული ჩანობრუნებულა, შინ მისლესთანავე ჩაუჯდარა იატაკზე და სკლი გაუტუტებულა. „მარიამმა დასაჯა თავიუბობისთვისაჲ“, დასიბა თორმე ამ ამბის მომთხრობმა მაშადიანმა (დასაბ. წიგნის, გვ. 17).

შემქმელი. შიდა კი შედგება ერთი მთლიანი, მომრგვალებული, უწვეულო თეთრი ქვისაგან და ქანდაკოვანი ზოლებით არის შემქმელი. ამ ორ საპირეს შორის გამოყვანილია პოლიკრომული, 17-ნახევრის, მარაოსებრი სამკაული (9 მუხლი მუქი წითელია, დანარჩენი თეთრი).

აღმოსავლეთით ტაძრის სოფლის სახლები აკრავს, მათ შორის სულ მცირე ადგილია დარჩენილი. ამიტომ აღმოსავლეთი ფასადი არაა ფართოდ გაშლილი. მიუხედავად ამისა, საყურთხელის მთავარ სარკველს ამ მხარეზედაც ისეთივე სამკაული აქვს, როგორიც დასავლეთით, ოღონდ ნაკლებ მდიდრული. აქაც ეხედავთ ორპაე თავსამკაულს, ხოლო მათ შორის პოლიკრომულ მარაოს. მთავარ თავსამკაულს ანკობს წნული ორნამენტი, რომლის ზემოთაც არის ოთხკუთხეოვანი ქვა ლამაზი, რთულ-მორტივანი, ქანდაკოვანი ჯვრითურთ. ეს ჯვარი ნაწილობრივ დაზიანებულია (ტაბ. 93, სურ. 1, 2). სამკვეთლისა და სალიაკვნის გვერდის სარკველზე მარტივი ქანდაკოვანი საპირეები და წრეში მოვლებული ჯვრები ამკობს. ამას გარდა, აღმოსავლეთი ფასადის თავბანდს ქვემოთ ქანდაკოვანი „მალტური“ ჯვარია გამოყვანილი.

ჩრდილო ფასადი ფერდობთან ახლოსაა და ამიტომ იგი მაინცდამაინც შემქმელი არ არის. ამ ფასადის სარკველს მომრგვალებული საპირე აქვს, მარტივი ქანდაკოვანი ზოლებით შემქმული. საპირეს ზემოთ აგრეთვე მარტივი და ქანდაკოვანი წრე-შემოვლებული ჯვარია.

6. წარწერები

ხახულის ტაძრის კედლებზე, ოჰსისაგან განსხვავებით, წარწერები ცოტაა. ტაძრის აგების დროინდელი წარწერები მხოლოდ ისინია, რომელნიც გუმბათის ყელის კამარათა ექვს კვარცხლბეკზეა ამოკრებილი და რომლებიც ტაძრის მშენებელი ოსტატების ვინაობას გვაშენობენ (იხ. ზემოთ). ნ. სარგისიანი ამ წარწერებს არსად აღნიშნავს. მიზეზი ალბათ ისაა, რომ მის დროს გუმბათის ძირთან მისვლა ძნელი იყო, ქვემოდან კი წარწერები არ ჩანს. ჩრდილო ფერდობიდან გადმოწოლილმა კაცის ხემა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ საშუალება მოგვცა გუმბათის ყელის ძირამდე მივეყვანო და წარწერათა ესტამპაჟები გადმოგვეღო (სურ. 34—39).

შეორე, 11-პწკრიანი წარწერა არის იმ სვეტზე, ან, უფრო სწორედ, პილასტრზე, რომელიც სამხრეთის კართან არის მიმენებული გალერეის სართავი კამარის დასაყრდნობად. იგი უშნო ასომთავრულით არის ნაწერი და თან ძლიერ დაზიანებულია (ტაბ. 102, სურ. 2). სარგისიანს იგი ქალკით გადმოუღია. ბროსეს არა აქვს გამოცემული წარწერის პირი. იგი აღნიშნავს, რომ წარწერა ძალზე წამხდარია და მასში მხოლოდ ის ამოიკითხება, რომ ტაძრის დამაარსებლის სახელზე ალაპი განწესებულია: „...დაედევ ალაპი ... დავით“ (J'ai établie une agape... David). ალაპის განწესება სწორადაა ამოკითხული, მაგრამ დანამდვილებით შეგიძლია ვთქვათ, რომ წარწერაში დავითი სრულიადაც არ იხსენება. მიუხედავად წარწერის ცუდი დაცულობისა, ჩვენ შევედით ადგილობრივ მისი სრულად წაკითხვა:

ქარაგმებით:

ს'ლითა ღთისაა თა
მე საბა საღირი
(ს ძემან შვეწირე წ'ლ(ის)
(ადგილი) წ'სა ღ'თის
(მშობელ)სა და და
ვდეგ ალაპი სა
(ლო)ცველდ თვ'ისა
(ჩ)მისა (და მშ ბლთა) და
ძმათა ჩემთათჳს
და ვინცა შეუცვლ
ოს შეგვენებულ არ
ს ღთისა პირითა მა
მისა და ძისა და სულსა წდსა
ან

უქარაგმო:

სახელითა ღმრთისაჲთა
მე, საბა საღირი
(ს ძემან, შევწირე წისქვილი(სა?)
(ადგილი) წმინდასა ღმრთის
(მშობელ)სა და და
ვდეგ ალაპი სა
(ლო)ცველდ თავისა
(ჩემისა (და მშობელთა) და
ძმათა ჩემთათჳს,
და ვინცა შეუცვლ
ოს, შეგვენებულ არ
ს ღმრთისა პირითა, მა-
მისა და ძისა და სულსა წმინდისა,
ამინ.

როგორც ეხედავთ, წარწერაში დავითი არსად იხსენიება. ბროსემ, ალბათ ეახუშტის გავლენით, ჩაურთო აქ ეს სახელი: ეგონა, რომ საუბარი ეხება „საქართველოს 48-ე მეფე დავითს“, რომელსაც ეახუშტი ხახულში ერთი ტაძრის აშენებას მიაწერს. სხვა არა იყოს რა, ის გარემოება, რომ წარწერა მერმინდელი მინაშენის სვეტზეა გამოყვანილი, ამტკიცებს, რომ იგი არ შეიძლება

ეკუთვნოდეს 871—881 წლებს. ამასვე გავაფიქრებინებს ასომთავრული ასოების მოყვანილობა, რაც სასრულიად არ შეიძლება მეფეუფნოს კლასიკურ ხანას. ეს წარწერა, ისევე როგორც გალერეა, ძნელად თუ დათარიღდება XIV საუკუნეზე უფრო ადრე დროით.

შემდეგ ბროსე აღნიშნავს სარგისიანის მიერ აღმოსავლეთი კედლიდან გადმოღებულ წარწერას, რომელიც რამდენიმე, მორიგეობით განლაგებული, ქართული და სომხური ასოები. საგან შედგება და რომელსაც სარგისიანი პირობით ასე კითხულობს: „წმ. გიორგი. 317 წელს სონხური წელთაღრიცხვისა“ (=868 წ.). ესეც სრული გაუგებრობის ნაყოფია. ხახულში ყოფნისას მე დაერწმუნდი, რომ აფსიდის აღმოსავლეთ კედელზე არის ძალიან გვიანდელი, უზნოდ ამოკაწრული ქართული ხუცური წარწერა, რომელშიაც ვიღაცა შენობას თხოვლობს (სახელი არ გაირჩევა). როგორც ეტყობა, წარწერა ტაძრის რომელიღაც ნა-ხვერად-უწიგნურ მლოცველს ეკუთვნის, გვიანი დროისას. ბროსე არ შემცდარა, როდესაც ეპქის თვალით შეუხედავს პატივემუხლი არმენისტის მოსაზრებისათვის ამ წარწერის შესახებ (Op. cit., გვ. 12).

თანამედროვე ხახულართა, ანუ ხახულის მცხოვრებთა თქმით, ხახულის ტაძარი, ისევე როგორც იზნისა, ოშკისა და პარხლის ტაძრები, აუშენებია ერის სახელგანსა და მდიდარ დედოფალს. ალბათ ამ გადმოცემაში თამარ მეფე იგულისხმება, მაგრამ გამაჰმადიანებულ ქართველებს მისი სახელი აღარ ახსოვთ.

7. მოხატულობა

მ. ქებად აღ იმისა, რომ, ყოველი ნიშნის მიხედვით, ხახულის ტაძრის კედლები თავდაპირველად მოსახატავად განკუთვნილი არ ყოფილა, იგი მაინც მოუხატავთ. ერთხანს რომ მოხატესა არ აპირებდნენ, ამას გავაფიქრებინებს შემდეგი დაკვირვება: ტაძრის კედლები შიგნიდან ისეთივე სუფთად თლილი, ნაცრისფერი ქვისაა, როგორისაც გარედან; ამასთანავე სვეტები, სვეტისთავები, უბეები და აფრები ქანდაკიანი სამკაულითაა დამშვენებული.

მოხატულობისა ცოტა რამ-ღა შემორჩენილა. საკურთხეველში ჩანან მოციქულები, რომელთაც ხელში საბარბანი უჭირავთ. (ტაბ. 97, 1). აქვეა სხვა წმინდანებიც. შემორჩენილია ქართული ასომთავრული წარწერები: „წა ი-ნე, წა მათე, წა მოდისტოს, წა ბართლომე“. აფსიდის ზენიტში, როგორც ჩანს, დახატული ყოფილან ღვთისმშობელი და მთავარანგელოზები. მიქელ მთავარანგელოზის ფრთები და წარწერა „მქლ“ ჯერ კიდევ ჩანს. სამხრეთ კედელზე ეხატა მირქმის სურათი, მაგრამ ცუდად შენახულა. იქვეა მეორე, უკეთესად შენახული ფრესკა—იერუსალიმს შესვლა, რომელიც უფროდელი გადმოხატა ექსპედიციის წევრმა, მხატვარმა ლ. გუღიაშვილმა. (ამ კომპოზიციის სურათები იხ. ტაბ. 98, 99)¹. გუმბათს ქვეშ და გუმბათის ყელის კედლებზე ფრესკები ალბათ უკეთ შეინახებოდა, მაგრამ ჩვენთვის იქ დიდძალი მტრედები ბუდობდნენ და ყელის კედლები სავსებით დაფარული იყო მათი სინტილით, ისე რომ ვერაფერი ვერ დავინახეთ. თუმცა გუმბათ ქვეშ მაინც მოჩანდა ანგელოზთა მიერ ჯვართამაღლების სურათი, ხოლო მის ქვემოთ—ეტლი და შიგ შემბული სხედასხვა ფერი ცხენები (ტაბ. 97, სურ. 2). როგორც ეტყობა, აქაც იგივე სურათები ყოფილა დახატული, რაც იზნის ტაძრის გუმბათის ყელს შიგნით.

მონასტრის წინამძღვრის სადგომ უბეშიც (ტაბ. 94) ყოფილა ფრესკა. ეხლა იგი წაშლილია, მაგრამ მისი წარწერა კი შემონახულა:

„ქ. მათე: მძრი: ხხლისა: ოლო: შე.“

უქარაგმოდ: „მათე მოძღუარი ხახულისა, უფალო, შეიწყალებ“. სიტყვა „მოძღუარი“, უპირველეს ყოვლისა, „მღვდელს“ ნიშნავს, ხოლო შემდეგ აგრეთვე „წინამძღვარსა“ და „მასწავლებელს“ აქ, რა თქმა უნდა, სწორედ წინამძღვარი იგულისხმება.

მეორე ასეთ უბეში შემორჩენილია გვიანდელი ხუცური წარწერა, რომელიც, ჩანს, სალოცად მოსულს ვისმე ეკუთვნის:

„წ. ლო: შე პაპ

უნა: ან“.

უქარაგმოდ: „წმიდაო ღმერთო,

შეიწყალებ პაპუნა.

ამინ“.

¹ მანვე გადმოხატა ფრესკის ორნამენტის სახეები, მაგრამ მათი ფოტო-სურათები ამჟამად ხელთ არა მაქვს.

პირველი სვეტის სამხრეთ წახნაგზე გამოხატულია ღვთისმშობელი, ხოლო მის მარჯვნივ ყოფილა შვეული, გრძელი, 17-პწკიანი, წარწერა, ამჟამად თითქმის სულ წაშლილი. შენახულია მხოლოდ პწკართა დასაწყისი ასოები, რომელთა მიხედვით წარწერის აღდგენა შეუძლებელია.

ამას გარდა უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. შუგუროვმა 1917 წელს თბილისში თავაზიანად გადმოგვცა მის მიერ ხახულის მონასტრის პირველი ნახევრის შემთხვევით გადმოწერილი თურქული წარწერა, ან უკეთ რომ ითქვას, ამ წარწერის ნახევარი. იგი თურმე მეორე ნახევრის გადმოწერასაც აპირებდა, მაგრამ როდესაც მისულა, ენახა, რომ წარწერაცა და კედლის ნალესობაც ეილაცას მოეფხიკა. ეს თურქული წარწერა მუსულმანურ ლოცვას წარმოადგენდა¹.

8. მცირე მართ-ნაშენი ბაზილიკა, დამით კურაპალატის მიმართ

აშენებული (976—981 წწ.)

ეს ბაზილიკა პატარა, მაგრამ ერთობ მკვიდრი ნაგებობაა, თლილი ქვით შემოსილი, მოხდენილი და თანაც უზადოდ დაცული (გეგმა იხ. ტაბ. 85). დასავლეთით მას ამშვენებს დიდი და მშვენიერი, გაშლილ-თაღებიანი კარიბჭე (ტაბ. 107, სურ. 2). ბაზილიკის სიგრძე უდრის 7,31 მ, განი—4,71 მ. მისი აღმოსავლეთი ფასადი მოგვაგონებს წრომის ტაძრის (VII ს.) ფასადს (ტაბ. 107, სურ. 1). აქაც, წრომის მსგავსად, აღმოსავლეთი კედლის შუა ადგილას არის ერთი მშვენიერი სარკმელი, რომელსაც აქეთ-იქეთ ახლავს თითო ღრმა უბე. ამ უბეების სიღრმეში არის მრგვალი სვეტები, ისევე როგორც წრომში, ხოლო მათი ზედა ნაწილები ქანდაკოვანი მარაოსებრი სამკაულებითაა დამშვენებული. თვით სარკმელი ოდნავ ისრულია და შიგნით შემკულია ორმაგი ნახევარწრიული მოჩუქრთმებული თავითა და სვეტებით, ხოლო ს. კმლის თავი—წნული ორნამენტით, რომლის ბოლოებში გამოქანდაკებულია ბურთოები. ნახევარწრეები ეყრდნობოდა სვეტებს, ხოლო სვეტების ბოლოები—ლამაზად გამოქანდაკებულ გველის გამოსახულებას. მეორე დიდი ორმაგი მომრგვალებული სარკმლის თავიც ეყრდნობა უფრო დიდ სვეტებს, რომელთაც ჩუქურთმიანი თავები და განცალკევებული კვარცხლბეგები აქვთ (ტაბ. 107, სურ. 1).

კარი ეკლესიას ერთი აქვს, დასავლეთით, ლამაზი, კვადრატული, ღია კამარებიანი კარიბჭითურთ. მისი კარაკინი შემკულია ჩუქურთმოვანი „აყვავებული ჯვრით“. აგრეთვე ჩუქურთმოვანი საპირე აქვს დასავლეთი კარიბჭის ზედა სარკმელს. ამ კარიბჭის კამარის საპირე, გრებილური ორნამენტით შემკული, ეყრდნობა რთულ, თავიან-ძირიან სვეტებს (ტაბ. 107, სურ. 2). ლავგარდანი კუთხეებში თავდება მცირე ქანდაკოვანი ბურცოებში. საკურთხეველშიც ორი მცირე უბეა. მშლიანი ტრაპეზის ქვა კედელზეა მიყრდნობილი. იატაკიცა და სახურავიც ქვისაა.

9. მთავარი ტაძრის შემდეგ აშენებული მცირე ეკლესიათა ნაშთები

ზღუდვში, გარდა ორი ძველი ტაძრისა, მოქცეული ყოფილა კიდევ ოთხი მცირე ეკლესია.

ერთი მათგანი მიშენებული ყოფილა შესაჯლს მარცხნივ, კედელზე, რომელიც ეხლა ასე განადგურებულია, რომ გეგმის აღდგენაც კი შეუძლებელია.

მეორე ეკლესია მის ქვემოთ ყოფილა, ზღუდვზე მიშენებული. მისი გეგმის აღდგენა შესაძლო გახდა (იხ. ტაბ. 84).

მესამე ეკლესია ყოფილა მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მაგრამ მისი მარტო დაბლა დანგრეული კედლებიღა შემორჩენილა (გეგმა იხ. ტაბ. 84).

მეოთხე ეკლესია დგას მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთით, ფერდობზე, რომელიც ეზოს მოვაკება-მოსწორებისას არის 1,47 მ სიმაღლეზე ჩამოჭრილი, ზედ ეკლესიასთან. იგი ყველაზე უფრო დიდია ამ ოთხ ეკლესიათა შორის. აგებულია თლილი ქვით. აღმოსავლეთით აქვს აბსიდა, რომელსაც აქეთ-იქეთ ორი აბსიდიოლა ახლავს. თითო აბსიდაში თითო პატარა სარკმელია; აღმოსავლეთ შუა სარკმელს აქვს მომრგვალებული საპირე, ქანდაკოვანი რგოლებითა და წრე-შემოვლებული ჯვრით დამშვენებული. თალი ჩამოქცეულია, კედლები მთელია. კარი ეკლესიას ერთი აქვს, დასავლეთით. მას ზემოთ სარკმელია. ეკლესიის ქვეშ არის თაღოვანი სადგომი, რომელსაც შესასვლელი დასავლეთითა აქვს, ეკლესიის კარს ქვემოდან სარდაფი აწეცარია. ყველაფერი იმას მოწმობს, რომ ეკლესია ბერების სამარხს, საძვალეს წარმოადგენდა.

¹ იხ. შუგუროვის მრავალჯერ დასახელებული წიგნაკი, გვ. 5.

10. ბალანას ბარით მდებარე მცირე მაღსახეობი

ერთი ამოთავანი ღვას მთავარი ტაძრის სამხრეთით, ხახულის წყლის მარჯვენა ნაპირას, თითქმის ტაძრის პირდაპირი. იგი სრულიად მთელია. შემოსილია უხეშად თლილი ქვით. სამხრეთით ძლიერ ახლოსაა ფერდობთან. კარი ერთი აქვს, ჩრდილოეთით; სარკმელი—ერთი აღმოსავლეთით, მეორე დასავლეთით (ეკლესიის ხედი აღმოსავლეთიდან; იხ. ტაბ. 108, სურ. 1). ეკლესიის სიგრძე 6,26 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 3,93 მეტრს. საკუთხეველში ორი დიდი უბეა. თალი გოდრულია. მისი სიმაღლე 4,95 მეტრს უდრის. კარს ზემოთ დიდი ქვაა (სიგრძით 2 მეტრი და სიგანით 67,5 სანტიმეტრი), რომელზედაც წრე-შემოვლებული ქანდაკებული ჯვარია (იხ. ტაბ. 108, სურ. 2) და ორ-პწკრიანი ასომთავრული წარწერა. ასოები არაა ღრმად ამოჭრილი, თანაც შუაში ქვა ამოტერეულია და ამიტომ წარწერის გარჩევა პირს. იგი შემდეგს ლაღდებს:

1. ესე არიან ბქენი (უფლისა)ნი და მართალნი შეველ

2. ენ ამს. ქვე შუე ამსა აღ(მშნბლი) მი(რ)დტ მონაჲ წდსა გის.

უქარავმოდ: „ესე არიან ბქენი უფლისანი და მართალნი შეველენ ამას. ქრისტე, შეიწყალე ამისა აღმაშენებელი მირდატ, მონაჲ წმიდისა გიორგისი“.

„მირდატ“-ის ამოკითხვა მე თითონ საეჭვოდ მიმაჩნია. მეორე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით ღვას, მოშორებით, მთის ზალა, კლდოვან კონცხზე, ხახულის წყლის მარჯვენა ნაპირას. იგი აგებულია წმიდად თლილი ქვით (ტაბ. 108, სურ. 3). სამხრეთ-აღმოსავლეთით მისი საფუძველი 3,01 მეტრით არის შემალბებული. ეკლესიის სიგრძე 5,78 მეტრია, სიგანე 3,87 მეტრი. კარი სამხრეთითა აქვს, სარკმელი აღმოსავლეთით. დასავლეთი კედელი არ შენახულა, მაგრამ საფიქრალია, რომ ერთი სარკმელი აქეთაც ექნებოდა. თალი ჩამოკეცილია, მაგრამ აფსიდი მთელია. კედლებს პერანგი ნაწილობრივ შემოცლილი აქვთ.

ამათ გარდა ერთი პატარა ეკლესია არის აგრეთვე ხახულის ხეობის დასაწყისში. იგიც წმიდად თლილი ქვით ყოფილა შემოსილი, მაგრამ ცუდადაა შენახული.

მეორე ჩვეულებრივი, უხეშად თლილი ქვის ეკლესია შუა ხეობაში ღვას. ეტყობა, იგი სომხური უნდა ყოფილიყო. ამას გვაფიქრებინებს სარკმელს ირგვლივ შემორჩენილი რამდენიმე სომხური ასო. წარწერას იმდენი აკლია, რომ არავითარი აზრის გამოტანა არ ხერხდება.

ხახულის მონასტერი ძველი საქართველოს განათლების ერთ-ერთი კერა იყო. იქედან გამოდიოდნენ გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწენი, ლეთისმეტყველნი, მკადაგებელნი, მთარგმნელნი, კალიგრაფები და სხვ. საკმარისია იმის გახსენება, რომ საღვთო წერილის სახელ-განთქმულ მთარგმნელს, გიორგი მთაწმინდელს პირველდაწყებითი სწავლა სწორედ ამ მონასტერში მიუღია და აქვე აღკვეცილა ბერად. ჩვენამდე მოაღწია ხახულის მონასტერში გადაწერილმა ხელნაწერებმაც. უეჭველია, რომ, ოშკისა და ოთხთა ეკლესიის მსგავსად, აქაც იქნებოდა დიდი სემინარია-საოსტიგნე; იქნებოდა ეპისკოპოსის, მონასტრის წინამძღვრისა და ბერების საცხოვრებელი სახლები და სხვ. მაგრამ არცერთი ამგვარი წერილის კვალიც კი აღარსად გადარჩენილა. უნდა ვთქვათ, რომ ისინი ზისა იქნებოდნენ (იხევე როგორი ლოფელ ხახულის თანამედროვე სახლების ერთი ნაწილი) და ამიტომ უკელოდ გაქრებოდნენ.

IV. ე ქ ე ქ ი

სოფელი ექეჩი (და არა „ეგრეცი“, როგორც ბროსე წერს) მდებარეობს თორთუმის ხეობის ზემო წელში, მთაზე, თორთუმის ციხის მახლობლად. სოფელში დგას ძველი ტაძარი, წმიდად თილისი, მუქი წითელი ქვით შემოსილი (სოფლისა და ტაძრის საერთო ხედი იხ. ტაბ. 110). ამჟამად იგი ჯამედ არის ქცეული. გეგმით წარმოდგენს ცენტრულ-გუმბათიან ნაგებობას, ბერძნული ჯვრის მსგავსს. აღმოსავლეთ ნაწილში მას აქვს სამი ფსიდი—საკურთხევლისა, საღიაკენისა და სამკვეთლოსათვის (ტაბ. 109, 1). გარედან სამკვეთლოსა და საღიაკენის ფსიდლები გამოყოფილია საკურთხევლის ფსიდლისაგან უბეებით, რომელთაც გვეგზე სამკურთხევანი მოყვანილობა აქვთ და რომელთა ზედა ნაწილები შემკულია მარაოსებრი ჩუქურთმებით (ტაბ. 111). საღიაკენე და სამკვეთლო არ უერთდება საკურთხევლს.

შვინიდან ტაძარი ახალი შეღესილი და შეთეთრებულია და ამის გამო მხატვრობის კვალი არსადა ჩანს, ტაძრის შინაგანი სიგრძე 9,07 მეტრს უდრის, სიგანე 6,55 მეტრს. კარები სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან ჰქონია, მაგრამ ეხლა სამხრეთი კარი მაჰმადიანთა მიერ ამოქოლილია, ხოლო ჩრდილო მკლავში მოწყობილია ხის პატრონიკე.

გუმბათი და მისი ყელი ეყრდნობა პილასტრებს, რომელთაც სხედასხვაგვარი სვეტისთავები აქვთ. გუმბათის ყელი რვაწახნაგოვანია და თითო წახნაგში თითო სარკმელია გამოჭრილი. სარკმელთა კანაგები ეყრდნობა გრებილ-სამაჟულიან სვეტებს, რომელთაც სხედასხვანაირი ძირები და თავები აქვთ (ტაბ. 112, სურ. 1; 111). გუმბათის ყელის სიმაღლე 5,22 მეტრს უახლოვდება. აფრები „ოვზური“ სამაჟულითაა დამშვენებული. გუმბათი კონუსურია. იგი დაზიანებულია (ტაბ. 111).

აღმოსავლეთი ფასადის ყოველ სარკმელს აქვს ჩუქურთმოვანი საპირე, ოღონდ შუა (საქურთხევლის) სარკმლის საპირეს არ ახლავს ჰორიზონტული ქუსლები. მის ქვემოთ „მაღთური ტიპის“ ჩუქურთმოვანი ჯვარია, იქვე ბერძნული წარწერა: „ΜΡ ΘΥ“.

საღიაკენის სარკმლის საპირის ზემოთ არის წრე-შემოვლებული ჯვარი და წარწერები—ზემოთ ქართული, ნუსხა-ხეცური, ხოლო ქვემოთ ბერძნული (ტაბ. 113, 3). ეს უკანასკნელი უნდა იყოს: „Ο Α ΝΙΚΟΑ“. ამასვე უნდა აღნიშნავდეს ქართულიც: „წ წაო ნიკოლა“, მაგრამ იგი უმეტრადან ნაწერი: ძნელი სათქმელია, ბოლო სიტყვებში „ნი“ მარცვლის შემდეგ რაიმე ასო სწერია თუ მხოლოდ ქარაგმა; გარდა ამისა, წ ასოს შემდეგი ასო ო არაა მკაფიოდ გამოხატული. მაგრამ ყველაზე უფრო ახირებული ისაა, რომ ბერძნული ასო Κ ქართულ წარწერაში კარით არის გადმოცემული და არა კანით. ამრიგად გამოდის: „წმიდაო ნიკოლა“. ყველაფერი ეს იმას მოასწავებს, რომ დამწერს ცუდად სცოდნია ქართულიცა და ბერძნულიც. ტაძრის სახურავის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ქვაზე ამოჭრილია ქართული მთავრული ასო ნ, რაც ბერძნული N-ს უდრის და, მაშასადამე, ეგებ აქაც „ნიკოლა“ სახელის დასაწყისი გვექონდეს. საკურთხევლის სარკმლის საპირეს ქვემოთ ბერძნული წარწერა (ტაბ. 113, 2), რომელიც შეიცავს მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა სახელებს: „ΜΧ ΓΑΒΡΙ“.

ჩემი აზრით, ეს უწიგნური ბერძნული და ქართული წარწერები მაინც მოწმობენ, რომ ტაძრის მთავარი საკურთხეველი აგებული ყოფილა ღვთისმშობლის სახელზე, სამკვეთლოს საკურთხეველი — მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა სახელზე, ხოლო საღიაკენისა — წმ. ნიკოლოზის სახელზე.

სამხრეთი ფასადი წარმოდგენილია 112-ე ტაბულაზე (1). ამ ფასადის კარზე საპირის ქვემოთ არის წრე-შემოვლებული კანდაკოვანი ჯვარი, ხოლო სარკმელზე პოლიქრომული მარაოსებრი სამაჟული, ისეთივე, როგორიც ხახულსა და ოშკში. ამას გარდა, სარკმელს მარჯვნივ, ქვაზე ამოჭრილია მზის საათი ქართული ასომთავრული წარწერით (ტაბ. 112, სურ. 1, 2). ტაძრის სამხრეთ

მხარეზე არის სამ-პწერაიანი, ჩემთვის გაუგებარი, ქართული ვულგარული წარწერა (ტაბ. 113, სურ. 3). ეტყობა წარწერა ნუსხა-ხუცურით არის შესრულებული, მაგრამ ასოები ისე დამახინჯებულია, რომ გარჩევა შეუძლებელია.

დასავლეთ ფასადს მიშენებული აქვს ხის ნაგებობა—სკოლა („მედრესე“), რომელიც ნაწილობრივ სამხრეთ ფასადსაც მოიცავს. ამიტომ დასავლეთი ფასადის ფორა-გადაღება ვერ მოეხერხებოდა. დასავლეთი ფასადის სარკმელი ხელა სკოლის მეორე სართულში გამოდის. მის აქეთ-იქეთ გამოყვანილია ბერძნული წარწერა: „ΑΓΡ Θ-1“. ამ სარკმლის საპირის ქუსლები ჰორიზონტულად კი არაა გაწვდილი, არამედ სადა საბჯენებს („კარნაჟები“) ეყრდნობა. ჩრდილო ფასადის სარკმელს ისეთივე საპირე აქვს, როგორიც დასავლეთ სარკმელს. პოლიქრომული მარაოსებრი სამკაული არის აგრეთვე გუმბათის ყელის ზოგიერთი სარკმლის თავზე. ჩრდილო კარსაცა აქვს ჩუქურთმით ვანი საპირე, ხოლო მის ქუსლებთან არის სვეტებზე დაყრდნობილი კამარებისაგან შემდგარი სამკაული, რომელიც ტაძრის დასავლეთ კედელზედაც გრძელდება.

სარგისიანს ექვეშ, ტაძრის დასავლეთით მდგარ ერთ-ერთ შენობაზე, აღმოუჩენია ბერძნული წარწერა (სურ. 40). იმ დროს ამ შენობაში თავდა ყოფილა, მაგრამ უწინ იგი ალბათ მცირე

ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΗΜ
 ΚΩ ΙΑΡΕΜΘΓΡΙΓΟΡΙΘΠΑΘΚΟΔΑΜΗΘΙΔΕΕΠΙΚΑ
 ΤΡΙΚΙΘΚΑΙΣΤΡΑΤΗΛΕΙΘΚΑΙΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΘ
 ΓΩΛΑΡΙΣΗΣΚΑΙΜΑΚΤΩΗΜΕΓΑΛΩΗΚΑΣΙΛΑΙΩΗ
 ΑΙΔΟΝΙΑΣΥΓΘΕΣΜΠΑΤΙΚΑΙΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΩΗΤΩΗ
 ΠΑΤΡΙΚΙΘΤΘΚΗΧΑΤΖΙΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΙΤΩΗΕΤΘ
 ΤΘΙΚΗΙΘΘ

სურ. 40

ეკლესიის („une chapelle“) წარმოადგენდაო, შენიშნავს აკად. ბროსე. ეს წარწერა გამოცემული აქვს ბროსეს და ჩვენ აქ მხოლოდ ვიმეორებთ. ბროსე მას ამგვარად კითხულობს და თარგმნის, „... de la très sainte Mère de Dieu, par mois Grégoire, patrice et général de Zarisse et de Macédoine, fils de Sybat patrice, dit Kikhatzi, l' Ibérien?!, et par les respectables...; or ceci n' été bâti sous Basile et Constantin, les grands rois et autocrates porphyrogénètes, en l'année 6515“

სიტყვა „Kikhatzi“ (ბერძ. ΚΗΧΑΤΙ), ბროსეს აზრით, იგივეა, რაც ქართული „კისკასი“ („vif:—dans ses mouvements“), ე. ი. „ნართალი“ სახელი, რომლითაც იხსენიებენ ქართველ ბაგრატიონს აშოტს ქართული მატიანეა და კონსტანტინე ძოწით-ნოსილიც (Constantin Porphyrogénète³). ასეთი შერკმეული სახელის მქონე სუმატი უცნობია, მაგრამ ბროსეს მაინც ჰგონია, რომ წარწერაში მოხსენებული გრიგოლი და მამა მისი სუმატი (Sumbatius) ქართველი ბაგრატიონები არიან. პროფ. ნ. ადონცი კი ფიქრობს, რომ ეს გრიგოლი სომეხია, გრიგოლ ტარონელი (Grégoire Taronite), რომელსაც იმ ხანად დიდი ადგილი ეძირა თესალონიკეში და რომლისთვის შეიმდგებოდა ლარისაც მიენდოთ. გრიგოლის მეგვიდრე იყო Roupenès-ი ანუ რუპენ-ი, კილიკიის რუბენიდების წინაპარი, რომელიც 1018—1019 წლებში ლარისისა და საბერძნეთის სტრატეგად იყო.⁴ ნ. ადონცის ძნელად თუ დაეთანხმება კაცი: გარდა იმისა, რომ გრიგოლ ტარონელს არ ჰქონია წარწერაში ჩამოთვლილი წოდებანი და ჩვენ არა ვიცით რა მამამისის შესახებ, თვით ადონცის

¹ Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St-Petersbourg VIIe série, t. VIII, № 10, 1864, pp. 12—14, Pl. II, № 3a.

² Brossot, Add. IX, p. 154.

³ N. Adontz, Notes Arméno-Byzantines: Byzantion, t. X, p. 194—195.

ქრონოლოგიური მსჯელობაც უშლის ხელს ამ მოსაზრების გაზიარებას. აღონციის აზრით 1006 – 1007 წლებში, რასაც ჩვენი წარწერის თარიღიც შეესაბამება, გრიგოლი აღარ იყო ლარისისა და საბერძნეთის სტრატეგოსი, იგი უკვე, ასე ვთქვათ, გადამდგარი ყოფილა, შინ დაბრუნებული და „აგარაკში“ (ე. ი. ექექში) ეკლესიის შენებისათვის მიუყვია ხელი. მეორე მხრივ კი აღონციე აღ-ნიშნავს, რომ 1018—1019 წწ. რუბენი 23—25 წლისა უნდა ყოფილიყო და, მაშასადამე, იგი უნდა დაბადებულიყო არა უადრეს 993 წლისა; და თუ დაეუშვებთ, რომ ის 1007 წელს შეენაცვლა გრიგოლს და არა უფრო ადრე, გამოვა, რომ რუბენს ლარისისა და საბერძნეთის სტრატეგოსობა მაშინ მიუღია, როდესაც ის სულ 14 წლის ყმაწვილი ყოფილა. ზაგრამ არ შეიძლება წარმოდგენა, რომ ესოდენ მნიშვნელოვანი და საპასუხისმგებლო თანამდებობა 14 წლის ყმაწვილისათვის და ისიც უცხოელისათვის მიენდოთ ბიზანტიელებს.

ამრიგად, ექექის წარწერაში ნახსენები გრიგოლისა და მამამისის პიროვნება ჯერჯერობით გამოურკვეველია. წარწერის თარიღი, როგორც ვთქვით, 1006—1007 წლებს მიგვითითებს, მაგრამ ეს თარიღი ვერას გზით ვერ მიეწერება ექექის მთავარი, გუმბათიანი ტაძრის აშენებას. აღნიშნული თარიღი მხოლოდ იმას მოწმობს, ბროსეს მართებული შენიშვნისა არ იყოს, რომ გრიგოლ პატრიკიოსს, ლარისა-მაკედონიის გენერალსა და სტრატეგს, ექექის მთავარი ტაძრის მახლობლად აუგია მცირე ეკლესია, სამლოცველო, რომელიც შემდეგ მაჰმადიანებს თავლად გადაუქცევიათ. თითქმის იმავე დროს, 1006 წელს, ქართველმა მეფემ გურგენმა ააშენა მცირე ეკლესია იშხნის ტაძ. ზთან (იხ. ზემოთ) ექექის მთავარი ტაძარი უეჭველად 1007 წელზე ადრეა აგებული—IX საუკუნის ბოლოს ან X-ს დასაწყისში. იგი ოშკისა და ხახულის წინამორბედი. ქართველ ბაგრატიონთა მიერ ტაო-კლარჯეთში წარმოებული ინტენსიური და შესანიშნავი მშენებლობის პერიოდი IX და განსაკუთრებით X საუკუნეზე მოდის. X საუკუნის ბოლოს კი ეს მშენებლობა წყდება, ვინაიდან საქართველოს და აფხაზეთის მთლიან სახელმწიფოდ გაერთიანების შემდეგ პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრი დასავლეთ საქართველოში გადადის და ქუთაისი იკცევა დედაქალაქად გაერთიანებულ ქვეყნისა, რომელსაც ზას ატვთ საქართველო ეწოდება.

v. სოხთოროთბ

სოხთოროთი ერთი პატარა სოფელია ექექს სამხრეთით, მისგან 1,5 კილომეტრის მანძილზე, ვიწრო ხეობაში, საიდანაც იწყება ექექს შიმაველი აღმართი. ამ სოფელშიც არის ძველი, ოთხკუთხოვანი, ერთ-ნავეიანი ტაძარი, რომელიც ამჟამად ჯამედაა ქცეული (იხ. ტაბ. 114, 4). ნაგებობას თალი არ შერჩენია და მის მაგიერ იგი მიწა-დაყრილი ხის ქვრით არის დაფარული. ტაძარი აგებულია ნაგლეჯი ქვით, ოლონდ კარები, სარკმლები და პილასტრები წმიდა თლილი ქვისა აქვს. აღმოსავლეთით ზეძირკველი ერთი მეტრითაა შემალლებული, ვინაიდან ეკლესია დამრეც ადგილასა დგას. აღმოსავლეთსა და დასავლეთ სარკმლებს მომრგვალებული, ჰორიზონტულ-ქესლიანი საპირეები აქვთ. კარები დასავლეთიდანა და სამხრეთიდან ყოფილა, მაგრამ უკანასკნელი ამჟამად ამოქოლილა და მის მაგიერ სამხრეთით სარკმელია გაჭრილი. კედლებს მოხატულობის კვალი ამჩნევია.

დასავლეთით გვიან მინაშენი ეკედრის ნაშთებიც შემორჩენილა. ამ ეკედერს სარკმელი სამხრეთით ჰქონია, ხოლო კარი ჩრდილოეთით, ეს კარი ამჟამად ამოქოლილია. ეკედერზე მიშენებულია ხის სკოლა („მედრესე“). ეკედრის ზეძირკველი ორ-საფეხურიანია. ტაძრის სიგრძე გარედან 10,01 მეტრს უდრის, სიგანე 6,60 მეტრს. ტაძარს გარშემო ჰქონია გალავანი, რომელიც ეხლა უკვე დანგრეულია.

VI. ისი

სოფელი ისი მდებარეობს თორთუმის ტბის დასაწყისის მახლობლად, მდ. ოთხთა-წყლის (თურქ. „ოთხთა-ზაი“) მარჯვენა ნაპირას, თორთუმის წყალთან, მისი შესართავის მახლობლად. სოფლის განაპირას შემორჩენილია ძველი ტაძრის ნანგრევები, რომელთაც ეხლა სათივედ და ჩირის სასწრაფად იყენებენ სოფელები.

ეს ტაძარი, ისევე როგორც ძველი იშხანი და სუხბეჩი, ცალკეული, ზერელედ ნათალი ქვითაა ნაგები. ამჟამად იგი მიწითაა ამოვსილი და შიგ შესვლა მხოლოდ სანხრეთ სარკმლიდან თუ შეიძლება.

ტაძრის გეგმა წარმოადგენს ტიპურ ტრიკონქს, რომელსაც დასავლეთი სწორ-კუთხოვანი გელაი დაგრძელებული აქვს (იხ. ტაბ. 114, 1). სამკვეთლო და სადიაკვნე წარმოადგენს ცალკე ოთახებს, რომელთაც შესასვლელი გვერდითი აფსიდებიდანა აქვთ. ტაძრის გვერდის მკლავები გარედან შემკულია ოთხი ღრზა და მაღალი, გეგმაზე მრგვალი უბით. აღმოსავლეთ, სადა კედელში სამი სარკმელია გამოკრილი, ხოლო სამხრეთში ერთი. კარი ერთი აქვს, დასავლეთ მხარეს აილები შერჩენია მხოლოდ საკურთხეველის აფსიდას.

გუმბათის ყელი დაბალი ყოფილა, გარედან რვა-წახნაგოვანი. სარკმლები ოთხ წახნაგს აქონია. თვითველი სარკმლიანი წახნაგი მოთავსებული ყოფილა უსარკმლო წყვილ წახნაგს შორის. გუმბათის ყელისა დასავლეთი ნაწილი-ლა გადარჩენილა, თავ-მონგრეული სარკმლითურთ. სარკმლის სიმაღლე 1,43 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 0,64 მეტრს. ტაძრის კედლის სისქე 1,12 მ-ა, გუმბათის ყელისა 0,80 მეტრი. ტაძრის შინაგანი სიგრძე 12,3 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 8,2 მეტრს.

გუმბათი ჩაქცეულა, მაგრამ ჩანს, რომ იგი საფეხურებიან ტრომპებზედ ყოფილა დაყრდნობილი. შეიძლება აღინიშნოს აგრეთვე, რომ აფრები სამ-საფეხურიან კიბესავითაა აღმართული. სანხრეთ-დასავლეთ აფრაზე შერჩენილია მწვანე და წითელი მოხატულობის ნაშთი; ჩანს მხოლოდ ზოლები და ორნამენტის ნაწყვეტები. პილასტრთა სვეტისთავები წარტივი ჩუქურთმოვანი ზოლებითაა წარმოდგენილი. საკურთხეველშიც შემორჩენილა მოხატულობის კვალი.

ტაძრის აგების დრო არ ვიცით, მაგრამ იგი IX საუკუნეზე უფრო ახალი არ უნდა იყოს.

VII. სუხბეჩი

სუხბეჩის ეკლესია მდგარა იშხანს ჩრდილოეთით, „ქარგიელად“ წოდებულ მაღალ მთაზე „ლივანისაყენ“ ანუ ართვინის რაიონისაყენ მიმავალი გზის უღელტეხილს ახლოს. ამ უღელტეხილიდან, რომელიც, სულ ცოტა, 1800 მეტრის სიმაღლეზე ძვეს ზღვის დონიდან, პარხლის მთების მშენიერი პანორამა იშლება თვალწინ. ქარგიელის მთის კალთაზე არის სოფ. სუხბეჩის საძოვრები („იალალი“) ხოლო იქვე, მინდორზე—ნანგრევები მომცრო ძველი ეკლესიისა, რომელიც, იშხნის ძველი ტაძრისა და ექეკის მსგავსად, ცალკეული, ზერეღედ ნათალი ქვით ყოფილა აშენებული.

საყდრის გეგმა წარმოგვიდგება, როგორც ტიპური ტეტრაკონქი, რომელსაც დასავლეთით ეკედერი აქვს მიშენებული. კარი ერთი აქვს, დასავლეთიდან. სარკმელი ერთი აღმოსავლეთით და მეორე სამხრეთით. დასავლეთ ეკედერს კარი დასავლეთით აქვს, სარკმელი კი სამხრეთით (იხ. ტაბ. 114, 2).

გუმბათი (ა და თაღებიც ჩამოქცეულა. სამხრეთ კედელს ადამიანის ტანზე მეტი სიმაღლე აღარ შერჩენია, ჩრდილო კედელი კი 3,2 მეტრია, კედლის სისქე 0,74 მეტრს უდრის. გუმბათის ყელი აქაც რვა-წახნაგოვანი უნდა ყოფილიყო, ხოლო თვით გუმბათი ტრომპებიანი, ისევე როგორც ისის ეკლესიაში.

ტაძრის შინაგანი სიგრძე 6,84 მეტრს უდრის, ეკედერიანად-კი—11,08 მეტრს, სიგანე 6,9 მეტრია.

ეკედერი გვიან მინაშენი უნდა იყოს, ვინაიდან მისი კედლები სხვაგვარადაა ნაწყობი, ვიდრე ტეტრაკონქისა. ეკლესიის კედლები შიგნიდან შელესილი ყოფილა, მაგრამ ნახტვრობის კვალი არსადა ჩანს.

იშხნელი ხოჯა მოლა-მუსტაფა-მუსა-ოღლი გეუუზნებოდა, რომ სუხბეჩის ეკლესია იშხნის ტაძართან ერთადაა აშენებული და რომ კირი ორივესათვის სუხბეჩის საძოვრებზე მობალახე ძროხების რძით უზუელია. მიუხედავად ამ თქმულებისა, სუხბეჩი ძალიან ძველი ნაგებობა ჩანს, არა უგვიანეს V—VI საუკუნეებისა.

VIII. ოთხთა გეგმისა

1. პართულ წყაროთა ცნობები ოთხთა მაღალისის შესახებ

პართულ მწერლობაში ოთხთა ეკლესიას პირველად იხსენიებს გიორგი მთაწმინდელი თავის თხზულებაში „ცხოვრება იოვანის და ეფთჳმისი“. იოანე, როგორც ვიცით, ათონის ივერთა მონასტრის დამაარსებელია, ხოლო ეფთჳმე იმავ მონასტრის მომწყობი და ცნობილი მწერალი, ბერძნულით პართულად და პართულით ბერძნულად, მთარგმნელი. იოანე წარჩინებული კაცი იყო, დაეთ კურაპალატის საყვარელი დიდებული, მაგრამ მან ადრევე აიღო ხელი ამქვეყნიურ ცხოვრებაზე და მალულად წაიდა ოახთა ეკლესიის ცნობილ ლავრაში, სადაც მაშინ სათნოებით ბრწყინავდნენ მამანი მოსე და გელასი. მათ აკურთხეს ბერად იოანე. იქვე მივიდნენ ნეტარი მამა იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმიდელი. ამ უკანასკნელმა მიატოვა ნინოწმიდის საეპისკოპოსო კათედრა და გაემგზავრა ტაოს, სადაც იგი პატივისცემით მიიღო და შემდეგ ოთხთა ეკლესიაში განსტუმრდა დაეთ კურაპალატმა.

სამივე ნეტარი მამანი თავმდაბალსა და მორჩილ შრომამოღვაწეობას ეწეოდნენ ლავრაში და მათ ერთმანეთი ძლიერ შეიყვარეს. მაგრამ როდესაც მათი სათნოების ამბავი ფართოდ გავრცელდა, მათ თავი გაარიდეს ყოველგვარ პატივს და ღატოვებს ოთხთა ეკლესია. იოანე (ეფთჳმის მამა) ჟღერებდა (ოლიმპის) მონასტერში წაიდა (ბითიუნის, სცირე აზიის), ხოლო იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმადელი პონტოს ერთ ცნობილ მონასტერში. 965 წელს იოანე და მისი ვაჟი ეფთჳმე ჟღერებდნენ ათონს გადავიდნენ, ათონსავე ლავრაში¹, სადაც რაქცენიძე ხნის ზეცდღე, 962—985 წწ. იოანემა და მისმა ნათესავმა, სახელ-განთქმულმა თორნიკ ერისთავმა, ბარდა სკლიაროსის დამმარცხებელმა, დაარსეს ცნობილი ქართველთა („ივერთა“) მონასტერი. იოანემ პონტოდან ათონს მიიწვია თავისი მეგობრები იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმიდელი და მას შემდეგ ყველანი ლავრაში იღვწოდნენ².

პართულ მწერლობაში ოთხთა ეკლესიის შესახებ ცნობები სხვაგან აღარსად გვხვდება, ოღონდ ყოფ. საეკლესიო მუხუშუმის ერთი, 1031 წლის ხელნაწერის გვიანდელ მინაწერში იხსენიება ვინმე ავგაროზ მამაცაშვილი, „ოთხთა მონასტერთა“ დეკანოზი³.

ზემოთ მოყვანილი ცნობები ცხადყოფენ, რომ დაეთ კურაპალატის დროს, X საუკუნის მეორე ნახევარში, ოთხთა ეკლესია დიდად სახელ-განთქმული ტაძარი ყოფილა, მაგრამ, როგორც შემდგომ დავინახავთ, იგი უფრო ადრეა აგებული.

2. მონასტრის მდებარეობა

სოფელი ოთხთა ეკლესია, ამჟამად თურქულად რომ „დორთ ქილისა“ ეწოდება, კოროხის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. მცხოვრებნი გამაჰმადიანებული ქართველები არიან. ქართული ყველამ იცის. სოფლიდან 5 კილომეტრის მანძილზე, კოროხის მარცხენა შენაკადის, ოთხთა ეკლესიის წყლის (თურქ. „დორთქილისა-სუ“) შესართავთან, მის მარჯვნივ არის დიდი და მდიდრული ბაზილიკის ნანგრევები. თურქული „დორთ-ქილისა“ პირდაპირი თარგმანია ქართული „ოთხთა

¹ Порфирій Успенскій, История Афона, т. III, стр. 105.

² ათონის მონასტრის ივერიის 1674 წ. ხელნაწერი აღაპებით. გამოცემა საეკლესიო მუხუშუმის, ტფილისი, 1901 წ. გვ. 1—21. ცხოვრება იოვანის და ეფთჳმის. გამოსაცემად დაამზადა ი. ჯავახიშვილმა (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3). თბ., 1946. Paul Peeters, Histoires monastiques géorgiennes. Bruxelles, 1923, p. 13—30.

³ Ф. Жордания, Описание рукописей Церковного Музея, 1. Тифлис, 1903, стр. 114—115.

ეკლესიისა, მაგრამ სოფლებს რომ ჰქონოთ, ტაძარს ეს სახელი იმიტომ ჰქვია, რომ იგი, იშხანსა, ოჟსა და ხახულს შემდეგ, მეოთხე შესანიშნავი ეკლესიაა. მათი სიტყვით, მთავარი ტაძარი აუშენებია მეფის ასულს, რომელსაც ხელები არ ჰქონია. მას ფული შემოღევია და ზარჯების დასაფარავად თმები შეუკვეცია და გაუყვია (თქმულების სხვა ვარიანტის მიხედვით კი—თმის სამკაული). სოფელ კობაქში ამ ქალის ვინაობასაც ასახელებენ: თამარი ყოფილა, ნუშირვანის ასული. მამამისს ყველა თავისი შვილი ისლამზე მიუქცევია და მარტო თამარისთვის დაურთავეს ნება ქრისტიანად დარჩენისა, განსაკუთრებული დამსახურების გამო. თამარს ისეთი თეთრი რაში ჰყოლია, რომელსაც ერთ დღეს შესძლენია ოთხი ტაძრის—ოჟსის, იშხნის, დორთქილისას და პარხლის—შეოვლა. კობაქელები თავიანთი საფლავის მახლობლად ესლაც გვიჩვენებენ: „თამარის ხელის ანაბეჭდებს“ და გეტყვიან, რომ იგი ჯარს მიუძღოდა, ან ადგილას წაიქა, ხელით კლდეს დაეყრდნო და კლდეს მისი ნახელარი დააჩნდაო. სოფელთა თქმულებიდან მიხედვით ოთხთა ეკლესიის ასახეებად ქვა სოფლის მახლობელი ქვასტებიდან მოუზიდეთ და დაულაგებიათ იქ, სადაც შენებას აპირებდნენ; მაგრამ ერთი ქვა დაჰყვებოდათ და ოსტატს ეს გაჰკვირებია, ყველაფერი ზუსტად ვინაგარიშე და უნდა შეოფნოდა, ალბათ გზაში თუ დაუფარდათ ქვაო. მართლაც, დანახლისი ქვა გზაში უპოვინათ.

ბაზილიკა ამართულია მთის ძირას, კაკლისა და კომშის ხეებით გარსშემორტყმულ მცირე ვაკეზე. ეს სამკუთხოვანი ვაკე მოქცეულია ოთხთა ეკლესიის ხეებს: ქა მის მარჯვენა პატარა შენაკადს შორის. ეს ადგილი, რა თქმა უნდა, საგანგებოდ არის მოსწორებული ტაძრის, სემინარია-სა-ოსტიგნის და მცირე ორ-სართულიანი ეკლესიის ასაშენებლად (ტაბ. 115, 1). ბაზილიკის ჩრდილოეთით მდებარე მთაზე, მისგან 2 კილომეტრის მანძილზე, იწყება საძოვრები და „გუნ-გერმესის“ ზეკარი, რომლითაც გზა პარხალში გადადის.

მთავარი ბაზილიკის გარშემო არის პატარა ეკლესიათა ნაშთებიც. ერთი ხევის გაღმაა, ორი კი—რამე ნაპირას. არის ადგილები ერთი საერთო ნაგებობა. ბაზილიკას მისასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. აღმოსავლეთით და სამხრეთით ციკაბო ფლატეებია. დასავლეთით ბაზილიკა სემინარია-სა-ოსტიგნისა და მთას ეზღინება და იქ ყველაფერი მიწითაა დაფარული. საზეიმო ფსალდი ტაძარს ჩრდილოეთითა აქვს (ტაბ. 120, სურ. 1).

3. მთავარი ნაგებობა და მისი წარწერები

ძეგლი საერთოდ რიგიანდაა შენახული; ძალიან ჩამონგრეულა მხლოდ სამხრეთი კედლის ბერანგი, ვინაიდან ამ მხრიდან ჯერბაში ძლიერი ქარი ქრის ჯოღზე. თაღები მთელია, მაგრამ წითელი კამბიტის სახურავი კი აღარ შემორჩენილა. სამხრეთი ფასადის სიმაღლეა 3,2 მეტრი და მოჩანს, ვინაიდან დანარჩენი მთის კალთიდან ჩამონარეცხი ღორღიწივითაა დაფარული. სოფლებებს დიდი რიდი აქვთ ტაძრისა და ვერ ბედავენ მის ახლო დასახლებას. ამბობენ, ვინც კი აქ დაესახლა, ყველა გადაშენდაო; ერთხელ რომელიღაც მწყემსმა ტაძარში ჯოგი შერეკა და იგი მოდიდებულმა წყალმა წაუღოეკაო... მიუხედავად ამისა, საკურთხევლისა და საღიაენის შიგნით მკვარტრის ნიშნები მაინც ჩანს და შენობა აქა-იქ გარედანაცაა შემოღოლი.

თავდაპირველად ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკა დრძიონი კვადრატული აგურითა და ნაგლეჯი ქვით ყოფილა აგებული, რაც მშენებლობის ბერანულ-ბიზანტიურ წესს უახლოვდება. ასეთ შენობებს ჩვეულებრივ პერანგით არ მოსავენენ ჯოღზე, მაგრამ ოთხთა ეკლესია კი შეუმოსავთ თლილი მონასტრისფერ-ყვიისფერი ქვით. შიგნითაც ყოველი სვეტი, პილასტრი და სარტყლი კამარა თლილი ქვითაა მოპირკეთებული, რომ ეს მოპირკეთება უფრო გვიან დროს ეკეთვნის, ვიდრე თვით შენობა, ამას, სხვათა შორის, ისიც მოწმობს, რომ დასავლეთ პილონთა პერანგს 2—3 სანტიმეტრით დაუფარავს დასავლეთი სარკმლები, რაც ასახულია ჩვენს გეგმაზე (ტაბ. 115, 1, ტაბ. 116, 117). ეკლესიის შენობა მოპირკეთებული უნდა იყოს X საუკუნის მეორე ნახევარში, დავით დიდის კურაპალატის დროს. ამას მოწმობს ერთადერთი კარგად შენახული, ასომთავრული წარწერა, რომელიც აღმოსავლეთ კედელზე, ჯვარს ქვემოთ არის ამოკვეთილი (სურ. 41). და ასე იკითხება

„ქე ადელ დო მკატი“.

მეოთხე სიტყვის პირველი ასო „მ“ ალბათ „მეფე“-ს უნდა აღნიშნავდეს. დანარჩენი ყველაფერი გასაგებია, ამრიგად წარწერა ასე უნდა აშკარდებოდეს:

„ქრისტე, ადიდე დავით მეფე, კურაპალატი“.

სურ. 41

პერანგის ქვეშ ზორის აქა-იქ ჩასმულია დიდრონი სამ-კუთხოვანი აგურები, რომლებზედაც ჯვრები გამოსახული და წარწერები გამოყვანილი. წარწერები ყველა წამბდარია და მხოლოდ ერთგან შენორჩენილა ასოთა ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც შეგვიძლია დავასკენაო, რომ ამ წარწერების შინაარსი იგივე ყოფილა, რაც ზემოთ მოყვანილისა. მაგალითისათვის ავიღოთ ერთი ასეთი, შედარებით ნაკლებ დაზიანებული წარწერა, ოღონდ წაშლილი ასოები და სიტყვები აღვადგინოთ (სურ. 42);

სურ. 42

„ის(ო) ქრისტე, ა(ღიდე) და(ვით) კურაპალატი“

ოთხთა ეკლესიის ტაძრის გეგმა წარმოადგენს სამ-ნაიან ბაზილიკას (ტაბ. 115, სურ. 1; 116; 117,). ურბნისის ტაძრის მსგავსი (ქართლში); მაგრამ იგი ურბნისის ტაძარზე უფრო ლამაზი და რთულია, და მასზე უფრო გვიან უნდა იყოს აგებული — ალბათ IX ს.-ში, როცა საბანაო იშნის ტაძარი ააშენა. ტაძრის სიგრძე, შიგნიდან, 27,05 მეტრს უდრის, სიგანე 14,97 მეტრს; ჩრდილო კედლის სისქე 0,92 მეტრს, დასავლეთისა 0,89 მეტრს, სამხრეთისა 0,74 მეტრს, ხოლო აღმოსავლეთისა 0,94 მეტრს. ზემოაღებული ორ-საფეხურიანია, მისი სიგანე 0,30 მეტრს, ხოლო

სიმაღლე 0,26 მეტრს უდრის. ზემატყელო ჩანს მხოლოდ აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან; დასავლეთიდან და სამხრეთიდან კი იგი მიწაშია ჩაფლული. აფსიდი აქვს მხოლოდ შუა ნაეს (ისევე, როგორც ბოლნისის ბაზილიკას). იგი ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობისაა (ტაბ. 116, 1 და 2). საკურთხევლს აქვთ-იქვთ არის ოთხ-კუთხოვანი გეგმის მქონე, აფსიდისაგან განცალკევებული სამ-მკვეთლო და საღიაკენე, რომელთაც გარდღივარდნო, ამჟამად უკვე დანგრეული კედლები ორ-ორ ოთახად ჰყოფს. თვითნებ ოთახში თითო სარკმელია. სამკვეთლო-საღიაკენის ზედა სართულები ოთხივე აგრეთვე ორ ოთახადაა დაყოფილი, მაგრამ იქ ამ ოთახებს ერთმანეთთან აერთებს ღია კამარები და თვითნებ ოთახს აფსიდი აქვს, ხოლო საკურთხევის კედლის სისქეში გამოყვანილია ოთახები, რომელთაც გეგმაზე მსლისებრი მოყვანილობა აქვთ და რომელნიც ზემოთგან თანდათან ეიწროვდებიან და კონუსისებრ ზოლოვდებიან. მათ აღმოსავლეთით პატარა ირიბი სარკმლები აქვთ და მათში შესულა ოთახებიდან შეიძლება (ტაბ. 117, 1). ზედა სართულში აღმოსავლეთ ფეხ-საღზე ექვსი სარკმელია და არა ოთხი, როგორც ქვედა სართულში. ამას გარდა, ერთი დიდი სარკმელი ზოგჯერ საკურთხეველია არაა აქვს (ტაბ. 117, 1). „მსლისებრი“ ოთახების სიმაღლე 5,60 მეტრს უდრის, ხოლო დიდი აფსიდიანი ოთახებისა — 4,26 მეტრს. ზედა სართულის განაპირა ოთახებში არის კიბეები, რომლებითაც, ალბათ, სამალავში აღიოდნენ ხოლმე. ეს სამალავი განათებულია აღმოსავლეთიდან სანი მრგვალი პატარა სარკმლის საშუალებით (ტაბ. 118, 1). ამჟამად სამალავში შესასვლელი არასიმა ჩანს. ქვედა სართულის გვერდის ოთახებში არის თითო თა-მომრგვალებული უბე, ხოლო საკურთხეველთან მდებარე ოთახებში ამათ გარდა ღრმა და მაღალი, კონუსური უბე-ებიცაა (ტაბ. 117, 1), რომელთა დანიშნულებასაც, ეტყობა, კედლების შემსუბუქება წარმოადგენს. საკურთხეველს გარს შემოკვეთა ორ-საფეხურიანი საფლამი. ნაძვების შემავრთებელი კამარათა მაღლები ყველაზე ერთგვარი არაა. აღმოსავლეთიდან პირველი წყვილი ყველაზე უფრო ეწირა (0,26 მ). ეს წყვილი წარმოადგენს გადასასვლელს საკურთხევიდან კუთხის ოთახებისაკენ. მეორე წყვილის მაღი ყველაზე დიდია: 1,32 მეტრი. ისინი სახავენ ტაძრის შინაგანი დანაწევრების ჯვრისებრობას. ორ უკანასკნელ კამარას ტოლი მაღლები აქვს: 0,54 მეტრი. ბაზილიკის მეორე თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიმავალ პილონებს ზორის მოქცეული კამარების თანდათანობით მაღლდებიან, ხოლო სვეტისთავები კი ერთსა და იმავე 6,71 მეტრ სიმაღლეზე ჩნებიან. დასავლეთით პირველი კამარის სიმაღლე 8,73 მეტრს უდრის, მეორისა 8,63 მეტრს, მესამისა 8,94 მეტრს, ხოლო უკანასკნელისა 9,37 მეტრს. ამრიგად იქნება საკურთხევისაკენ დიდი სიმაღლისა და ვეებრთული სიგრძის შთაბეჭდილება, ფრიად დიდი ფეხები (ტაბ. 117, 2).:

პარხლის ტაძარს, რომლის გეგმაც საერთოდ განმეორებას წარმოადგენს ოთხთა ეკლესიის გეგმისას, საწინააღმდეგო ხერხია ამ შემთხვევაში გამოყენებული; იქ კამარის თავები ერთსა და იმავე (8,11 მეტრს) სიმაღლეზეა, ხოლო პირველი ორი კამარის კაპიტლები უფრო მაღლაა, ვიდრე შუა დიდი კამარისა და ამრიგად სიმძიმისა და საფუძვლიანობის შთაბეჭდილება იქნება (პარხლის გეგმა იხ. ტაბ. 132, 1).

ოთხთა ეკლესიის კიდეც ერთი ეფექტი იმაში მდგომარეობს, რომ ზედა სართულის ირიბი სარკმლების უქანასენელი (ალმოსავლეთი) წყვილი პილასტრებს ეფარება, ისე რომ ქვემოდან არ ჩანს და იმავე დროს კი ორი მხრით კარგად აშუქებს საყურთხვევებს, რას გაზოც ეს უქანასენელი ძალიან ნათელია და უჩრდილო (ტაბ. 116, 1 და 2). პარხალში, პირიქით, ირიბი სარკმლების მეორე წყვილის ლერძები ტაძრისკენაა მიმართული და არა საყურთხვევისკენ, ისე რომ ძირს მდგომი სინათლე თვალს სჭირს და, რაც მთავარია, საყურთხვევის ალმოსავლეთ სარკმლის ზემოთ მდებარე ნაწილი საყურთხვევის აფსიდისა სრულიად დაჩრდილული რჩება. ოთხთა ეკლესიის დასავლეთ მხარესთან ახლოს მდებარე წყვილი სარკმელი აგრეთვე ოდნავაა დამრეცილი დასავლეთისკენ და კარგად აშუქებს ტაძრის დასავლეთ ნაწილს.

დასავლეთით, შუა ნაწიში მოთავსებულია პატრონიკე (ტაბ. 116, 1), მაგრამ შევევლია, რომ იგი გვიან, ტაძრის განახლებისას და უკვე პარხლის ნიშნის მიხედვით უნდა იყოს მოწყობილი. პატრონიკის საყურდენად დიდი ნაწიის შიგნით არის ორი მოგრძო სვეტი, რომელთაც შეესაბამება აგრეთვე მოგრძო მინაშენები კარის პილასტრებზე. კამარათა საყურდენად კი ორ გვერდით პილასტრს მიშენებული აქვს კიდეც უფრო ეწერო და მოკლე კედლები, რომლებზედაც დანდობილია სამი კამარა, გორაკული თაღის ჰქონე სამ პატრონიკეს რომ იყავებენ (ტაბ. 116, 1; ტაბ. 126, 2). ორი უქანასენელი კამარა კონსოლებს ეყრდნობა.

რომ ეს პატრონიკე გვიანდელია, ამას ის ამტკიცებს, რომ გვერდით ნაევში ჩრდილოეთით ნიშნავალი მალეები არაა ამოშენებული. პარხალში, სადაც პატრონიკე იმავე დროსაა აგებული, რა დროსაც თვით ტაძარი, ამას ვერ ვხედავთ. იქ პატრონიკის ზემოთ სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან გლუვი კედლებია და მხოლოდ ჩრდილო კედელშია გაჭრილი კარი. ოთხთა ეკლესიაში პატრონიკის შესასვლელი გაჭრილია ჩრდილოეთიდან მესამე კამარაში და ამჟამად გვიანდელი ეკვდრის სახურავიდან მიდის. ეკვდრის თავზე გაჭრილი კარის საპირის ნაწილა, წარწერითურთ, ჩამოუარდნილია (ტაბ. 127, 2). წარწერისაგან ეს-ლა დარჩენილა:

„ ა(ს)ახელითა ღთა
..... ბ(?)ადრსა
..... გ(?)ა-ნეს“

ე. ი. „..... სახელითა ღმრთისაჲთა ბადურსა (?) გაიანეს (?)“

საყურთხვევის აფსიდის ჩრდილო და სამხრეთ მოლოებიდან ორ-ორი საფეხური ადის საყურთხვევის იატაკისკენ („сходам“), მათი სიმაღლე 0,77 მეტრს უდრის. საყურთხვევის შუაში ეხლა საფეხურები აღარ ჩანს. „სოლის“ კედლები ტაძრის მხრით მოჩუქურთმებულია.

შუა ნაწიის სართავ კამარებს ოდნავ ისრული ფორმა აქვს. ამასთანავე პილასტრთა შვერილები ყველგან როდი აღწევს იატაკამდე; ისინი ერთად ჰქმნიან თანდათან გამსხვილებულს სამწავ სართავ კამარას. ასეთივე ხერხი გამოყენებულია საყურთხვევის აფსიდაშიც.

ტაძარში შესასვლელ ადის ჩრდილოეთიდან, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. ტაძრის გვერდით ნაევში, ქვედა სართულში 7 სარკმელია, ხოლო ზედაში 5 (ტაბ. 116, 12). შუა ნაწიის მეორე სართულში ყოველ მხარეზე აგრეთვე 5—5 სარკმელია. დასავლეთით ქვედა სართულში 6 სარკმელი და შუაში 1 კარია (ტაბ. 116, 1), ზედაში სამი სარკმელია: შუაში დიდი და აქეთ-იქეთ პატარები (ტაბ. 117, 2). იქვეა პატრონიკებში ამაველი კარი (ტაბ. 116, 2). ამაჲ გარდა დად სარკმელს ზემოდან პატარა მრგვალი სარკმელია (ტაბ. 121, 1).

გარედან ბაზილიკის უთავარეს სამკაულს წარმოადგენს კამარნარი (ტაბ. 119; 119; 120; 121). ალმოსავლეთით და დასავლეთით შეიდ-შეიდი კამარაა, ჩრდილოეთით და სამხრეთით ათ-ათი: შუა, მაღალ ნაწიში კი ცამეტია. ჩრდილო ფასადის ჩუქურთმოვანი კამარები ეყრდნობა რთულ სვეტებს, რომელთაც კვარცხლბეგები და სვეტის თავები აქვთ (ტაბ. 121, 2).

ქვედა სართლის ყველა პილასტრის სვეტისთავეზე შემკულია ჩუქურთმებით (თვითელს სხვადასხვავარი აქვს): რელიეფური ღარულებით, ჯვრებით, ვარდულებით, წრეებით, კვადრატებითა და კლავრულებით. სარკმლებსაც ჩუქურთმოვანი საპირები აქვთ. კარაკინთა ქვები ყველგან გამოჩნგრეულია. სამხრეთ ფასადში შუა ნაწიის ზედა სართულს კამარები, იქვე როგორც ჩრდილო ნაწიის კამარები, შემკულია. შემკობელია ქვედა სართლის კამარები.

ტაძრის ალმოსავლეთ ნაწილში, სამხრეთ კედელზე, დედამთვიდან 2,13 მეტრის სიმაღლეზე ქვაზე აპოკრილი იყო ასომთავრული წარწერა, რომელსაც ირგვლივ წითელი ფერის აშია ჰქონდა შემოვლებული. ეს წარწერა მიწით იყო დაფარული და ამიტომ ცუდადაა შენახული. ჩვენ ხელთ

არსებული ფოტოგრაფია არ. გვაძლევს წარწერის სრულად აღდგენის საშუალებას (ტაბ. 127, 1). გაირჩევა მაღლოდ წმინდე სიტყვები თუ ასოები:

- „ 1. ს^ხელითა ღ^ათა დაოჲ...
2. დევით ღ^ან ოთხთა ეკ...
3. სა სალ^აციე მ^ამა
4. ო^ას ბ ...
5. სა ე^ან ხ^ას ... და...
6. ის ღ^ან შეწ^ან...
7. ვინ არა ულ^ას ღ^ან მ^აგ^ას.“

თუ აზრით ზოგიერთ სიტყვას დაემატებთ, წარწერის შინაარსი საერთოდ ასეთი გამოვა:

„სახელითა ღმრთისათა დაუდევით ჩვენ ოთხთა ეკლესიასა სალოციე მამა ... უყუნიითი უყუნიამდე ... ჩუენ ერისთავთა ერისთავმან ხუროსი ... და ვინცა აღასრულოს, ღმერთმან შეეწიენ. ვინ არა ულოცოს, ღმერთმან მიაგოს“.

ეს ერისთავი ხუროსი ეგებ მამათავარი იყოს ხურციძეთა გვარისა, რომლის წევრებიც იხსენებოდა ზარზმის მრავალ წარწერაში¹. ეს გვარი დღესაცაა გურიაში შემორჩენილი.

ზემოთ გარჩეული წარწერა ოთხთა ეკლესიის თლილი ქვით მოპირკეთების თანამედროვე უნდა იყოს, ე. ი. X საუკუნის მეორე ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს.

აღმოსავლეთი ფასადის სარკმლებს ქვედა სართულში აქვთ მომრგვალებული, ჩუქურთმოვანი ჰორიზონტულ ქუსლიანი საპირეები. ამათგან ორს, ჩრდილოეთით მდებარეს, საპირეებს ქვეშ შერჩენია პოლიქრომული მარაოსებრი სამკაული, ისეთივე, როგორიც ოშქსა და ხახულშია. ზედა სართულის სარკმელთა საპირეები კი გლუვია, ფაქიზი არაბესკებით დამშვენებული, ისევე როგორც შუა კამარის დიდი სარკმლის საპირე (ტაბ. 118, 1; 119 1). დასავლეთის ყველა სარკმელს ჩუქურთმოვანი საპირეები აქვს. აღმოსავლეთით პირველ პილონებში მოწყობილია საგანგებო ორნამენტოვანი უბეები, ხატებისათვის (ტაბ. 125, 1—2).

ბაზილიკას იატაკი მოკირწყლული აქვს. კედლები შეღესილია, მაგრამ ნაღისობა მეტწილად ჩაოცდენილია.

მოხატული ყოფილა, როგორც ეტუობა, მხოლოდ აფსიდი. ფრესკათა ფოტოგრაფიები, რომელიც ჩვენ მოგვითმას, ერთობ ეკრთა, მაგრამ ნაწილობრივ მაინც გაირჩევა ხარება და წმიდა მამათა რიგი (ტაბ. 123, 1; ტაბ. 124, 1; ტაბ. 125, 1). ამავე ტაბულაზე (124, 1) მოჩანს: მაშინდელის სურათი აღმოსავლეთის სარკმლის თავზე, ხელში ტაძრის მოდელით; ელისაბედისა და მარიაშის შეხვედრა (ტაბ. 123,2). მაგრამ ყველაზე უფრო ნათლად ჩანს აღმოსავლეთის სარკმლის შიდა კედელზე მოსუს ფიგურა, რომელიც ღვთაების ხელიდან იღებს, სინას მთაზე, ქვის ფიცრებს მცნებათა წარწერით (ტაბ. 124, 2).

ეს სურათები, რომლებიც სრულიად უჩვეულოა საეკლესიო კედლისთვის, იმის მაჩვენებელია, რომ ფრესკები იმ დროსაა შესრულებული, როდესაც ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ იყო დადგენილი საეკლესიო მხატვრის რიგი. ჩვენი აზრით, ეს მომხდარა არა უგვიანეს IX საუკუნისა, ე. ი. იმავე დროს, როდესაც თვით ტაძარი აშენებული. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ფრესკებს წარწერები არ ახლავს.

4. მთავარი ბაზილიკის მახლობელი ნაგებობანი; საოსტინისა და სემინარიის ნაშთები

ასეთი ნაგებობა სამია: პირველი უნდა ჩაითვალოს ტაძრის დასავლეთ ეკედრად—მიუხედავად იმისა, მთავარი ბაზილიკის თანამედროვედ მივიჩნევთ მას, თუ შერმინდელად. მეორე—გრძელი სწორკუთხედიანი ნაგებობაა, რომელიც უშუალოდ ახლავს დასავლეთ ეკედრს და. ჩემი აზრით, ბერების საოსტინეს წარმოადგენდა; მესამე არის მთავარი ბაზილიკის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარი დიდი ორ-ნავიანი ბაზილიკა, რომელიც გრძელი და ვიწრო დერეფნით არის შეერთებული სა-

¹ Е. Такайшвили. Археологические экскурсии, рассказы и заметки, I. Тифлис, 1905, გვ. 22—40, 66, 71, 76.

ოსტიგნესთან და რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, მონასტერთან არსებული სემინარიის შენობას წარმოადგენდა. ბაზილიკის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხიდან იგი 3,07 მეტრით არის დაშორებული (ოთხთა ეკლესიის ყველა ნაგებობათა საერთო გეგმა იხ. ტაბ. 115, 1).

ბაზილიკის დაბალი ეკლდერი თლილი ქვით-არის ნაშენი და სამ ნაჲად იყოფა. შუა ნაგის სიმაღლე 5,06 მეტრს უდრის, გვერდის ნაგებისა კი 3,72 მეტრს. ეკლდერს ქვემოთ კოჲილა საძეაღე, რომელსაც ჩასასვლელი (ამჲამად მიწით დაფარული) ჩრდილოეთიდან ჰქონია. ერთი სარკმელი სამხრეთით აქვს, ერთი ჩრდილოეთით, ეს უკანასკნელი კარის თავზეა.

შენობას ჰუბრებია სამ ფართო სართავ კამარაზე დაყრდნობილი გორდული თალი, ხოლო ეს კამარები თავის მხრივ მარტივს, სვეტრითაჲიან პილასტრებს ეყრდნობოდნენ. თალი ამჲამად ჩაქცეულია. დასავლეთი ეკლდერი ეგზე მთავარი ბაზილიკის შემდეგ იყოს აგებული, მაგრამ ყველაფერი მოწმობს, რომ იგი მდგარა, ყოველ შემთხვევაში, მაშინ მაინც, როდესაც მის დასავლეთით გრძელ სამ-ნაგიან შენობას აგებდნენ. ეს საოსტიგნე აშკარად დასავლეთ ეკლდერზე მიშენებულია და არა მასზედ აღრე აგებულა.

შედარებით თხელი კედელი ეკლდრისა (ტაბ. 116, 1) საოსტიგნის აშენებისას გასქელებულ იქნა (ტაბ. 115, 1). საოსტიგნის დასავლეთი სარკმელი შემოინახა. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან საოსტიგნის კედელში ირიბი სარკმელი გაუქრიათ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით—სწორი.

საოსტიგნის სიგრძე 16,76 მეტრს უდრის, სიგანე კი 5,32 მეტრს. საოსტიგნე აგებულია უხეშად თლილი ქვით, მაგრამ საძირკველთან ზოგიერთი ქვის სიგრძე 2,13 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 0,71 სანტიმეტრს უდრის. საოსტიგნის კედელში ქვებს შორის ბევრგანაა ჩართული სამკუთხოვანი აგურები, რომლებზედაც ჯერებია გამოხატული და წარწერებია გამოყვანილი. ეს წარწერები ამჲამად მომცრეულია. ასეთივე აგურები, როგორც უკვე აღენიშნა, არის აგრეთვე მთავარი ბაზილიკის კედლებში. იქ სწორედ მათზეა ამოკრებილი დავით კურაპალატის წარწერები. ამიტომ საფიქრებელია, რომ საოსტიგნეც დავით კურაპალატის დროსაა აშენებული.

საოსტიგნე, როგორც აღენიშნეთ, უერთდება სემინარიას გრძელი ვიწრო დერეფნით, რომელსაც გორდული თალი და აღმოსავლეთით ერთი სარკმელი აქვს. ამ დერეფნის სიგანე 1,45 მეტრს უდრის. დერეფნის მცირე სიმაღლის სამი კამარის მეშვეობით უკავშირდება სემინარიის დიდ ორნაგიან ბაზილიკას, რომელიც აღმოსავლეთით დასავლეთისაკენ მიემართება, ორჯო სემინარიის მსგავსად. ესეც ნაქრისფერი, ოდნავ ნათლი ქვით არის ნაგები. ჩემი აზრით, ოთხთა ეკლესიის სემინარიაც დავით კურაპალატის დროს უნდა იყოს აშენებული (ბაზილიკისა და სემინარიის საერთო ხედი აღმოსავლეთით იხ. ტაბ. 119, 1, ხოლო მათივე საერთო ხედი ჩრდილოეთით—ტაბ. 119, 2 და 120, 1; სემინარიის კარი ჩრდილო-აღმოსავლეთით იხ. ტაბ. 130, 1). სემინარიის შენობას ოთხი ჯგერისებრი სვეტი ჰყოფს ორ ნაჲად, რომელთა სიგრძე 10,52 მეტრს უდრის, დიდი ნაგის სიგანე 6,66 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 6,13 მეტრს. დიდ ნავს აღმოსავლეთით აქვს კარი და ორი სარკმელი, დასავლეთით მესამე და სამხრეთით მეოთხე. ეს სარკმლები მომრგვალებულია. აღმოსავლეთისანი შემეულია ჩუქურთმით, ჰორიზონტულ-ქუსლიანი საპირეებით, რომელნიც ესხა გაფუჭებულია. ზედა ორ სარკმელს აქვს მაძახებრი პოლიკრომული სამკაული. მცირე ნავს კარი ჩრდილოეთითა აქვს, ერთი სარკმელი აღმოსავლეთით, სამი ჩრდილოეთით და ერთიც დასავლეთით (ტაბ. 115, 1). თალი გორდული ყოფილა, მაგრამ ამჲამად ჩაქცეულია. სახურავი კრამიტისა ჰქონია, ოატკი ქვისაა. 128-ე ტაბულაზე წარმოდგენილა სემინარიის ჩრდილო დასავლეთი ნაწილის შიდა ხედი, 129-ე ტაბულის 1 სურათზე სემინარიის აღმოსავლეთი კედლის შიდა ხედი, ხოლო 2 სურათზე—მაჲე სემინარიის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე, შვინიდან.

5. მცირე ბაზილიკა

მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან 6,4 მეტრის მანძილზე, ბორცვზე დგას მცირე ორ-ნაგინი, ოთხ-კუთხოვანი და მოგრძო ბაზილიკა (ტაბ. 115, 1; 119, 1). მისი სიგრძე 8,82 მეტრს უდრის, სიგანე 7,23 მეტრს (ამ ნაგებობის გეგმა და კრილი იხ. ტაბ. 115, 3). მისი დასავლეთი ნაწილი ფერდობს ებჯინება, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი მიწაზე 4,8 მეტრით მაღლაა. კარი ამ ნაგებობას ერთი აქვს, დასავლეთიდან. ზედა სართული ნაგებია ქვის ფენა-გამორეული აგურით, ხოლო ქვედა—ცალკეული, ზერეღედ ნათლი ქვით. თაღები მთელია, სახურავი აღარ არის. ზენიტკვლის ერთი საფეხური აქვს. შუა საკურთხეველი დიდი, ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობისა. გვერდითი საკურთხეველები ვიწროა და მოგრძო. მთავარ საკურთხეველში ორი უბეა, გვერდით საკურთხეველებში თითო-თითო. მთავარ საკურთხეველს ირგვლივ საჯდომი შემოუყუება. თალი ეკლ-

სიას დაწინაებული აქვს, სართავი კამარა ერთია. მას ძლიერ გამოწველილი, რთულ-პროფილიანი პილასტრები აქვს. აღმოსავლეთით სამი სარკმელია, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით ორ-ორი, ხოლო დასავლეთით ერთი (კარს ზემოთ). „სოლოვა“ 0,32 მეტრით არის შემაღლებული ეკლესიის იატაკთან ზედარებით. აღმოსავლეთიდან არის შესასვლელი ქვედა სართულში, საძვალეში, რომელიც გაცილებით უფრო ვიწროა, ვიდრე ეკლესია (მისი სიგანე 4,83 მეტრს უდრის). სართავი კამარა არაა დაკიდული. კარი დანგრეულია და ნაგავში ჩაფლული.

6. მცირე ეკლესიის ნაშთები

მთავარი ტაძრის მახლობლად ყოფილა კიდეც რამდენიმე მცირე ქვის ეკლესია, მაგრამ ეხლა ყველა ნანგრევებადაა ქცეული.

ერთი მათგანი ტაძრის პირდაპირ მდგარა, მდინარის მარცხენა ნაპირას. იგი ოთხ-კუთხოვანი ყოფილა, სიგრძით 4,26 მეტრი, თლილი ქვით ნაგები, შეუქმებელი. მისი თალები ჩაქცეულია. გლუხების სიტყვით აქ განსასვენებელი უნდა ყოფილიყო, რადგან შიგ ადამიანის ძელებს პოულობდნენ ხოლმე.

მეორე მდინარის აღმა, მის მარჯვენა ნაპირას, ოთხთა ეკლესიის წყლის შენაკადის შესარ, თავთან მდგარა. მისი ნაშთები-ლა ჩანს.

მესამე რანდელზე უფრო ქვემოთ მდგარა, ნაპირთან, ისიც დანგრეულია.

არის კიდევ ერთი, საერო ნაგებობა—მდინარის აღმა, მის მარცხენა ნაპირზე. ეს არის ორ-თავილი საცხოვრებელი სახლი. ერთ თავს გოდრული თალი და ორი სართული აქვს, მეორე კი ერთ-სართულიანია, კვადრატული, მრავალ-უბიანი კედლების მქონე. სახლი საერთოდ ნაგლეჯი ქვითაა ნაშენი, ხოლო უბებები აქ რით აქვს ამოფენილი.

7. ციხე

ოთხთა ეკლესიის ციხე სოფლიდან 1,5 კილომეტრის მანძილზე დგას, იმავე სახელწოდების მდინარის მარცხენა, კლდოვან ნაპირზე. კარი ჩრდილოეთიდან ჰქონია, მაგრამ იგი საცხებით ჩამორეცხილია და ამის გამო ციხეში ეხლა თითქმის არ შეისვლება (ტაბ. 131). მელოს „ოკრუგის“ უფროსმა, მაშინ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა კაცმა, ა. შატაისვიძემ, რომელმაც თავაზიანად დამითმო მე ციხის ფოტო-სურათი, მიამბო, რომ მას ყოველი ღონე იხმარა, რომ ციხეში შესულიყო, მაგრამ ვერას გახდა. როდესაც შევატყობინე, რომ ჩვენი ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა ეს შესძლო და იქიდან ეკლესიის წარწერების ასლიც კი ჩამოშტაბა—მეთქი, შატაისვიძე გაცივდებოდა. თვით ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკა შატაისვიძის არ ენახა, რადგან მისი არსებობა არა სცოდნოდა და გლეხებს კი ამის შესახებ მისთვის არაფერი ეთქვა.

ციხე ამჟამად დანგრეულია. შიგ საცხოვრებელი შენობები აღარ შემონახულა, მაგრამ სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ზედ ფლატის თავზე დგას პატარა ეკლესია, ზედმიწევნით წესიერად თლილი ქვით ნაგები. ამ ეკლესიას კარი დასავლეთით აქვს, სარკმლები აღმოსავლეთითა და სამხრეთით. მისი სიგრძე 5,52 მეტრს, ხოლო სიგანე 3,7 მეტრს უდრის. თალები მთელია, მაგრამ სახურავი აღარასდროს არის. პერანგი აღმოსავლეთისა და ჩრდილო კედლებს-ლა შერჩენია. ზეძირკველი ორ-საფეხურიანია. შიგნით ეკლესია მთლად მოხატული ყოფილა და ფრესკები ნაწილობრივ შენახულა კიდევაც. დასავლეთ მხარეზე, მარჯვნივ გამოხატული ყოფილა ნათლისობა, მარცხნივ—ხარება. სამხრეთ კედელზე შემორჩენილა ორი ცალკე ფიგურა. საკურთხეველში ორი ზემოთკენ შევიწროვებული უბა და ზომიერ ანგელოზთა ფიგურები ხატია. ჩრდილო კედელზე, ზედა სართულში, 12 მოციქულია წარმოდგენილი, ხოლო ქვემოთ—კტიტორთა ფიგურები: მარჯვნივ კაცია, რომელსაც წითელი ქართული სამოსელი აცვია, მარცხნივ—ქალი, რომელსაც თეთრი, გრძელ-სახელოებიანი კაბა აცვია, ხოლო შუაში—ყმაწვილი. სამივენი აღმოსავლეთით, ეტყობა ქრისტესაკენ, იცქირებიან, მაგრამ თვით ქრისტეს ფიგურა არ შემორჩენილა. მხოლოდ ყმაწვილს შერჩენია მთელი სახე, დანარჩენებისა დაზიანებულია. ფიგურებს ზემოთ 5-პყრიანი ასომთავრული წარწერაა. უკანასკნელი პყრისა ერთი სიტყვა-ლა დარჩენილა. წარწერა ხელითაა გადმოღებული. იგი ასე იკითხება:

1. სახლითა ღსთა მშსა: ძისა და სლისა წმინდათა მეოხებითა ყლად
2. წმინდისა: ღსთ მშობლისათა: მე: ზეზან კაცკასიმე
3. ან: აღვაშენე ეკლესიამ: ესე მე(ო)
4. რდ განსრულებით სალოცველად
5. სულისა

უქარაგმოდ:

„სახელითა ღმრთისაჲთა მამისა, ძისა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისწმობელისათა მე, მურვან კავკასიძემან, აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე მე(ო)რედ განსრულებით, სალოცველად სულისა . . .“

კავკასიძეები პარხლის მფლობელნი იყვნენ და, როგორც ჩანს, ოთხთა ეკლესიაც მათ ჰქუთვნებოდათ. მათგან უძველესი, პეტრიკ კავკასიძე იხსენიება შემოქმედის XI საუკუნის წარწერაში (გურია), ბაგრატ IV-ის პირველ მეუღლესთან, მარიამთან ანუ ელენესთან ერთად¹. ჩვენი მურვან კავკასიძე კი ალბათ სწორედ ისაა, რომელსაც იხსენიებს ურზნისის სახარების შინაწერი, ზუბა კავკასიძესთან და მის მეუღლესთან, თინათინთან ერთად². არ ვიცით, თუ როდის ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ კი, რომ არა უადრეს XV საუკუნისა.

გამოთქმა „მეორედ აღშენება“ ქართულ ეპიგრაფიკაში ეკლესიის აღდგენას, რესტავრაციას გულისხმობს ხოლმე.

¹ Е. Т а к а й ш в и л и, Археологические путешествия, разыскания и заметки, I, Тифлис, 1905, გვ. 71.

² Ф. Ж о р д а н и я, Описание рукописей Церковного Музея, I, Тифлис, 1903, გვ. 23.

IX. მუხდაჭილჩისი

ოთხთა ეკლესიის დიდი ბაზილიკის ჩრდილოეთით, მისგან 1,5 კილომეტრის მანძილზე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, მუხლაჯილილისად წოდებულ ადგილას (ნასოფლარს?) არის ნანგრევები ეკლესიისა, რომლის გეგმაც წარმოადგენდა თავისებურ ტეტრაკონქს (სქემატური გეგმა იხ. ტაბ. 114, 3). მისი სიგრძე-სიგანე 9,24 მეტრს უდრის. ეკლესია შემოსილი ყოფილა ზერელედ თლილი ქვით. კედლები აღმოსავლეთ აფსიდს შერჩენია, არა უმაღლეს 1,5 მეტრისა მიწიდან, ხოლო დანარჩენ მხარეებზე კიდევ უფრო დაბალია. მარცხენა ზედა კუთხეში არის კვადრატული, აფსიდიანი ოთახი, რომელაც საკვეთლოს წარმოადგენს.

აღბათ ასეთი სახით იყო წარპოღვენილი სადიაკვნეც, მარჯვნივ, მაგრამ იგი, ეტყობა, დანგრეულა და მოუშლიათ. შესავალი ეხლა ამ მხრიდან აქვს ეკლესიას, მაგრამ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო დასავლეთიდან ან სამხრეთიდან და იგი არ შენახულა.

X. პარხალი

1. სოფელი პარხალი

სოფელი პარხალი მდებარეობს პარხლის წყლის (თურქ. „პარხალსუ“) ვიწრო ხეობაში, რომელიც პონტოს ქედზე, „ალთი-პარმახის“ („ეჭეს-თითა“) მთასთან იწყება, აღმოსავლეთით მოედინება და სოფ. პარხალს ქვემოთ შეერთავს ხევექის, არმენხევისა და კობაქის ხევეებს. კობაქის ხევის სიგრძე 20 კილომეტრია. პარხლის ხეობის ვიწრობი სამ კილომეტრზე გრძელდება და ამ სივრცეზე 200 კომლი სახლობს.

სოფელი იყოფა რამდენიმე უბნად (თურქ. „მეჰლე“): გოქვათი, ე. ი. საგოქე ადგილი (მამასახლისის, „მუხთარის“ განმარტებით ეს სახელწოდება იმით აიხსნება, რომ აქ უწინ ღორებს აშენებდნენ), კილიონი, პიზვოთი, ბოგათკეთი, ბუქეთლარი, ჯატელარი, პერსეთი ანანისკეთი, მიზინგილი, ლაზგილი და სულტანგილი. ამ უკანასკნელში დგას სწორედ ბაზილიკა. რამდენიმე უბანი სოფლის გარეთაც მდებარეობს, ხევექის წყალს აღმა. ისენია: დოლოისი, კელენსხევი, ქოლოთეთი, ბორიგანი და ქოსალარი. პარხელთა საძოვრები („იალაი“) მდებარეობს ალთი-პარმახის მთის კალთებზე. ამ საძოვართა სახელწოდებანია: ცას-ხევი, ბოგათკეთი, საჯათლო, სამქელიანი, კოსონი, კოსალიცე და ლავაშენი. პარხალსა და მის მიდამოებში უხვადაა წყაროებიცა და საერთოდ წყალიც. ამის გამო პარხლელებს ტაოს სამი მთავარი ტაძრის შესახებ თქმისათვის თავისი სოფლის სახელიც დაუმატებიათ და ამბობენ: იშხანი მხატვრობით არის განთქმული, ოშკი მშენიერებით, ხახული მდებარეობით, ხოლო პარხალი წყლებითაო.

პარხლის მახლობელ სოფლებში შემონახულია ძველი სახელ-განთქმული რუკა, რომელიც სოფ. უთაგოსთან იწყება, კობაქის ახლო და სოფ. ზაგრიეთში მიემართება. რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე იგი კლდეშია გაკრილი. ამ რუკა გაყვანას თამარ მეფეს მიაწერენ და მის მიერ ამ მხარეში გაკეთებულთაგან საუკეთესო საქმედ მიიჩნევენ.

პარხალში გამაჰმადიანებული ქართველები ცხოვრობენ. ქართული მოხუცებს-ლა ესმით. იმავე დროს მეზობელ სოფელ კობაქში დიდი და პატარა ყველა ლაპარაკობს ქართულად, ისევე როგორც ხევექში, რომლის მოსახლეობაც სანახევროდ მალულად ქრისტიანობას აღიარებს. გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობის დროს მათ ჯერ კიდევ ჰყოლიათ მართლმადიდებელი მღვდელი.

პარხლელები მეტიღობასა და მესაქონლეობას მისდევენ. უწინ ეს სოფელი განთქმული ყოფილა შალეულობით და ჯამე-ბაზილიკის ეზოში ხლაც ყოველ პარასკევს იმართება ბაზრობა. ამ პარასკეობაზე მრავლად მოდიან მთის გადღამიდან ქანები ანუ ლაზები, რომელთაც გასაყიდად მოაქვთ ხის ნაწარმი და კონსტანტინეპოლური იაფი ფართალი. ბაზარშივე მუშაობენ მკერავები, ეწყობა სხვადასხვა საეპკრო გარიგება, იყიდება სიმინდი, ირჩევა საჩირები.

ძველი წარმართული კულტის გადმოწმის წარმოადგენს რთველის დღესასწაული: ტან-გახდელი პაბუქები ფერხულს ცეკვავენ და ყურძნის მტევნებს იკიდებენ ტანზე. ეს წესი პარხალს ქვემოთ მდებარე სოფლებში-ლა შემორჩენილა, თვით პარხალში კი მოლები უკრძალავენ ახალგაზრდებს ტანთ გახდას. ეს გავრცელებული ვადები ჩვენებური აგუნას და კლასიკური ბახუსის თანამგზავრებს მოგვაგონებენ.

გზად გამეღელი ქანები განძს დაეძებენ ხოლმე შიგ ეკლესიაშიც და ეკლესიის მახლობლაც: ფიქრობენ, რომ საუნჯე იმ ადგილებშია ჩამარხული, სადაც წარწერები, სამკაული და ჯვრებია. ამ რამდენიმე წლის წინ, მამასახლისის („მუხთარის“) სიტყვით, საკურთხელოს სვეტისათვის ერთი ქვა მოედნებიათ და მის ქვეშ რამდენიმე ოქროს ბეჭედი უდგომიათ. გიორგი ყაზბეგი იპაურობის ნათქვამის მიხედვით წერს, რომ მის ჩასვლამდე სამი წლით ადრე განძის მაძიებლებს აღმოსავლე-

თის კედლიდან ამოულიათ წარწერიანი ქვები, იმ იმედით, რომ მათ ქვეშ განძი იპოვებოდნენ. არაფერი იცის, თუ რა ბედი ეწია იმ ქვებს, მაგრამ მათი კვალი კი შეაფიქრო ჩანს აღმოსავლეთ ფასადზე (ტაბ. 143, 2). სოფელსა თქმით ტაძარში ოღესღაც ინახებოდა ერთი სახელ-განთქმული ბატი. „რა იქნა ის ხატო“? კითხვობდა თურმე მუხთარი.

2. ლ. ინჯიჯიანის ცნობები პარხლის შესახებ

ლ. ინჯიჯიანის „ახალი სომხეთის გეოგრაფია“-ში პარხლის შესახებ ასეთი ცნობები მოიპოვება: „პარხალი, რომელსაც ძველად პარხარი ეწოდებოდა, ლაზიკის მეზობლად მდებარე მთიანი ქვეყანაა. უწინ იგი ტაოს (ტაქაქ-ის) პროვინციაში შედიოდა. მეორე მხრივ იგი ბაბერდს (ბაიბურდს) და სპერსაც (ისპირს) მეზობლებოდა. ამ მხარეში საუკეთესო თხები იცის („ალოჯ“, თურქ. *cepic*—ერთი წლის თხა) და მდიდარი რკინის მადნებია. მთავარ სოფელსაც იგივე სახელი ეწოდება, რაც მთელ მხარეს. იგი პარხლის მაღალ-მწვერვალზეა მთების ძირებაზე ძვეს, ართვინს სამხრეთ-დასავლეთით. ართვინიდანაც და არზრუმიდანაც პარხლამდე ოთხი დღის სავალაა.

უწინ პარხალი ქალაქი ყოფილა, მაგრამ დროთა განმავლობაში მოსახლეობა შეთხლებულა და ქალაქი სოფლად ქცეულა. ამ სოფელში თურქები (ტაქიკები) ცხოვრობენ. სოფლის ჩაუვლის პატარა მდინარე, სახელად აგრეთვე პარხალი. შიგ სოფელში დგას დიდი ეკლესია, მთლად ქვით ნაგები, აკნის წ. ი. ხომალდის მკაფისი. მას აქვს 32 მარმარილოს სვეტიანი სარკმელი (კამარა). თვითველ სვეტზე ამოკრილია ქართული წარწერა. ყოველ წარწერაში ნათქვამია: „აქ იმდენი საუნჯე ინახება, რომ ამაზე უფრო დიდი ტაძრის აშენებას ყოფად, მაგრამ ჩემთან კი არაა შენახული, არამედ მეორე სვეტთან“. ამის გამო მცხოვრებლები გამუდმებით თხრიდნენ მიწას ხან ერთი და ხან მეორე სვეტის ძირას, მაგრამ განძი ვერაფერი მიაგნო. ამიტომ 1779 წელს მოიწვიეს ამგვარ წარწერათა ამოკითხვაში დახელოვნებული ხუროთმოძღვარი, რომელმაც წაიკითხა წარწერა და განუშტარა სოფლელებს, რომ განძი მიწაში კი არაა ჩაფლული, არამედ მაღლაა. მართლაც, ფასადის ზედა ნაწილში იყო ერთი პატარა სარკმელი, ხოლო მის ქვეშ ამარბული იყო დიდი კაქლის ხე, რომლის ტოტებიც სარკმლისკენ იყო გაწეული. მიიღვეს წინ, ავიდნენ და იმ სარკმლიდან იმდენი განძი გამოიღეს, რამდენსაც კი მოერეოდნენ. ამბობენ, მისი წინა მ „კოთს“, ე. ი. $\frac{1}{4}$ „ქილეს“ უდრიდაო. განძი შედგებოდა ქვეს-კუთხოვანი, უქედელი მონეტებისაგან. განძის პოვნის ამბად უკვე შორს გავარდა და მყოფელებმა კაქლის ხე მოკვეთა, რათა სხვებს ვეღარ მიეგნოთ საგანძურისათვის. ეკლესიის გვერდით მონასტრის ნანგრევებია.

პარხალს რომ მთები დაჰყურებენ, ისინი ქალაქ ბაბერდისაგან ჩრდილოეთით (ჩრდილოეთის ქარის, თურქ. „რაუფუზის“ მიმართულებით) არიან გაქიმული და ამიტომ ბაბერდის ანუ ბაიბურდის მხარის მცხოვრებლები ამ ქარს „პარხლის ქარს“ ეწოდებენ, რაკი იგი ამავე პარხლის მთების მხრიდან უბერავს“¹.

ვახუშტი ბატონიშვილი არაფერს გვატყობინებს პარხლის მონასტრის შესახებ, თუმცა კი ასხენებს „პარხალის“ მხარეს და შეცდომით უიგივებს მას ტაოს-ქარს ანუ ტაოს. იგი სიტყვა-სიტყვით შემდეგს წერს: „არამედ ართვინს ზეითი, იდამდე, ქორხის დასავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით არს პარხალი ანუ ტაოს ქარი ანუ ტაო“². ბროსეი ზუსტად ვერ თარგმნის ამ ადგილს: „A l'E. du pays du Thorthum, est Parkhal, Taos-Car, ou Tao“.

3. პარხლის ტაძარი

პარხლის ბაზილიკა დგას პარხლის წყლის მარცხენა ნაპირას, ხელოვნურად მოსწორებულ ვაკეზე, რომელზედაც, გ. ყაზბეგის სიტყვით, დასავლეთით, აღმოსავლეთითა და სამხრეთით, შემორჩენილი ყოფილა ქვის გალავნის ნაშთები. ჩრდილოეთით კი ტაძარი მთას ებჯინება და პირველ სარკმელთა დონემდე მიწითაა დაფარული. სოფლისა და ტაძრის საერთო ხედი იხ. ტაბ. 135; მთავარი ბაზილიკისა და შუა ნაგის ზედა სართულის გეგმა—ტაბ. 132, 1—2; ბაზილიკის სივრცითი კრილი და საკურთხევის II სართულის გეგმა—ტაბ. 133, 1—2. მთავარი სამხრეთი ფასადი ყო-

¹ ლ. ინჯიჯიანის წიგნის ეს ადგილი სომხურით რუსულად მოთარგმნა ან ფანქერებზე ივანე ქრისტეფორეს ძე ზაქარემა, რომლის ხსენას დიდი პატივი უკეთ.

² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 138.

³ Description géographique de la Géorgie, St.-Petersbourg, 1842, გვ. 120—121.

ფილა, მაგრამ იგი დამახინჯებულია მერმინდელი ტლანქი მინაშენით (ტაბ. 137, 2) და ამიტომ ჩვენ მოგვყავს მისი მსგავსი ჩრდილო ფასადის ნახაზი (ტაბ. 134, 2). აღმოსავლეთი ფასადი იხ. ტაბ. 134, 1.

მთელი ტაძარი ჯამედ არის ქცეული და ამიტომ უკეთ შენახულა, ვიდრე ოთხთა ეკლესია. დაზიანება მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ აღმოსავლეთი კედლიდან რამდენიმე ქვაა მოძარცვნილი. სამხრეთი ნაღის საფარავის ფილაქნები აქა-იქ ჩატეხილია (ყველა ნაღი დაზარალებულია, არა ძლიერ ფართო ფილებით). საკურთხევლო ეპისკოპოსის საჯდომი ჩამტვრეულია, სადიაკვნესა და ზედა სართულს შორის კედელი და კერი განგარეულია და ამასთანავე ლავგარდნის ქვებში აქა-იქ ჩამოტეხილი. სხვა ყველაფერი მთელია. ზემოქვეყნი ორ-საფეხურეა; თვითეულის სინალეცა და სიგანეც 0,25 მეტრს უდრის. ამჟამად ეკლესიის გვერდით დუქანია, ხოლო აღმოსავლეთით—ბოსტანი.

ოთხთა ეკლესია, როგორც აღენიშნეთ, X საუკუნეზე ბევრად ადრეა აშენებული, მაგრამ X საუკუნის მეორე ნახევარში დავით კურაპალატმა თლილი და ორნამენტოვანი ქვის პერანგით შეამოსწია იგი. პარხალი კი, როგორც ქვემოთ აღვინახავთ, პირველად იმავე დავითს აუგია მაშინ, როდესაც მას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა კურაპალატის წოდება და იგი მხოლოდ მაგისტროსი იყო. ტაძრის შენობა მზად ყოფილა უკვე 973 წელს, როდესაც შატბერდელ ბერს იოვანე-ბერას მისთვის სახარება გადაუწერია.

პარხალი ოთხთა ეკლესიის გეგმის მიხედვით არის აგებული. მისი მშენებელი ჰბაძავს ოთხთა ეკლესიას, მაგრამ მიბაძევა ყოველთვის მარჯვდ და ზუსტად როდი გამოუდის. ამ ორი ტაძრის საოცარი მსგავსება აშკარად გამოსჭვივის გეგმათა, კრილთა და ფასადების ნახაზებიდან (ტაბ. 132, 133, 134). ზომებიც თითქმის ერთი და იგივეა: პარხლის ზიდა სიგრძე 25,64 მეტრს უდრის, სიგანე 15,7 მეტრს. ოთხთა ეკლესიის სიგრძე კი 27,05 მეტრს, ხოლო სიგანე 14,97 მეტრს უდრის. პარხლის ტაძარშიც იმდენივეა ერთისა და იმავე მოყვანილობის პილონები, რამდენიც ოთხთა ეკლესიაში; აქაც ისეთივე ორ-სართულიანი გვერდითი საკურთხევლებია, ისეთივე მაღალი და განიერი შუა ნაღი, იმგვარივე კამარნაუბი („არკატურები“) კედლებს შიგნითაც და გარეთაც და ა. შ.

მაგრამ ზოგიერთი განსხვავებაა უნდა აღინიშნოს. პარხლის გვერდით ნაეგზე დასავლეთ კედლს შიგნიდან პილასტრები არა აქვს და გარედან კი აქვს; ამასთანავე ქვედა სართულში გვერდით ნაეგს დასავლეთით არა აქვს ორ-ორი სარკმელი, რომელთაც ჩვენ ოთხთა ეკლესიის თვითეულ ნაეში ეხედავთ და თითო სარკმელი მოთავსებულია მეორე სართულში, ისევე როგორც ოთხთა ეკლესიაში. ამრიგად, პარხალში დასავლეთი კედლის შიდა პილასტრები არ შეესაბამება გარეთა პილასტრებს (ტაბ. 132, 1). ოთხთა ეკლესიის ჩრდილო და სამხრეთი ფასადების ქვედა სართულში 7 სარკმელია, პარხლისაში კი 6. ოთხთა ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, ფრანკონს ქვეშ, კარებს ზემოთ სამი პატარა მრგვალი სარკმელია, პარხალში კი ასეთს რაიმე ვერ ვხედავთ. სამაგიეროდ აქ შუა დიდი კამარის ზემო ნაწილში ერთი მრგვალი სარკმელია (ტაბ. 134, 1). პარხლის იმავე ფასადზე შუა კამარის მეზობელი, ორი გვერდითი კამარის სარკმლები ძალზე მაღლა გამოჭრილი, ოთხთა ეკლესიაში კი სხვა კამარების სარკმელთა ღონეზეა. ოთხთა ეკლესიის გვერდითი საკურთხევლების ზედა სართულები დატბურულია ორ-ორ ოთახად, რომელთაც ღია კამარები აერთებს და რომელთაც თვითეულს აფილირ ასლავს. პარხლის ზედა სართულში კი სათითაო ოთხ-უთხთიანი, უფსიდილი ოთახია, რომელთაც აღმოსავლეთით სწორი, მაგრამ ორ-სარკმლიანი კედლები აკეო (ტაბ. 133, 2). ამას გარდა, პარხალში არაა ის მაღალი, „მსხლი-სმერი“ მოყვანილობის ოთახები, ოთხთა ეკლესიის მთავარი საკურთხევისა და მახლობელი გვერდითი საკურთხევლების კედლების სისქეში რომ არის, ზედა სართულში. ოღონდ აქ მარჯვენა გვერდითი საკურთხევის ზედა სართულში ვხედავთ ერთს ღრმად, უსწორმასწორო უბეს, რომელსაც მარცხნივ შესაბამისი არა მოეპოვება რა (ტაბ. 133, 2). პარხალში ესლა არსად ჩანს სახურავის ქვედა ნაწილში ან სამალაევებში ამაღლი კიბეები, თუმცა ასეთი სამალაევები აქაც უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან სწორედ მათ გასანათებლად უნდა იყოს გამოჭრილი პატარა მრგვალი სარკმელი და მასთან ჰქონდოდა მახლობელი კამარების ორი სარკმელი (ტაბ. 134, 1). პარხალში საკურთხელოდან პირველ წყვილს პილონებს არა აქვს სახატე „ამბრაზურები“, მაგრამ სამაგიეროდ სვეტების მეორე წყვილში ვხედავთ მაღალ მომრგვალებულ უბეებს—მინაქრის წინამძღვრისა თუ ეპისკოპოსთა სადგომს (ტაბ. 132, 1; 147). ოთხთა ეკლესიის ჩრდილო და სამხრეთ ნაეგებში სარკმლებს ქვემოდან 5 ამბრაზურაა, ხოლო პარხალში ასეთი რამ არა გვაქვს. პარხალში ჩრდილო და სამხრეთ კართა

¹ როგორც ზემოთაც ითქვა, ამ გარემოებას აღნიშნავს გ. ყაზბეგი (დასახ. ნაშრ., გვ. 122).

ზემოდან, მეორე სართულში სარკმლებია (ტაბ. 132, 1), ოთხთა ეკლესიაში კი არა. ოთხთა ეკლესიის გვერდითი ნაგებობის ზედა მასები კედელთა შესქელებით დანშიშებული და პილასტრთა ორმაგ კამარებზე დაყრდნობილია, ხოლო პარხალში ისინი უფრო მზატეა და ორივე კამარა ეყრდნობა ერთ შიდა სვეტისათვის პილასტრთა პირველი საფეხურისას (იხ. პარეკცია გეგმაზე, სურ. 2, 5). პილასტრთა პირველი შვერილი თითქმის კედელზეა მიდგმული და მას არაერთი ტიპით არ აწევს. აღნიშნულ განსხვავებათა გამო პარხლის ზედა სართულის კედლები უფრო ვიწროა, ვიდრე ოთხთა ეკლესიისა და ეს აღმათ აქა და იქ გამოყენებული საშენი მასალის სიმძიმის სხვადასხვაობას მიეწერება. გვერდითი ნაგებობის სიმაღლე (იქ, სადაც იგი შუა ნავს ემხრობა) ოთხთა ეკლესიაში 11,82 მეტრს უდრის, პარხალში კი 11,67 მეტრს.

პარხლის დასავლეთი ეკედერი სულ გვიანდელია, ტლანქი ნაგლეჯი კვით ნაშენი. სარკმელი მას ერთი აქვს—დასავლეთით; კარი სულ არ ჰქონია და მხოლოდ ეხლა გაუქრით მაშინდისანებს, საზარეთიდან. ისინი ეკედერს ბოსლად და ნაწილობრივ სათივებდაც იყენებენ (ტაბ. 132, სურ. 1). აგრეთვე გვიანდელია სამხრეთი კარიბე. რომელსაც ორი ღია კამარა და სამხრეთით ერთი სარკმელი აქვს (ტაბ. 137, 2). აღმოსავლეთსა და დასავლეთ კედლებში კამაროვანი „ამბრაზურებია“ (ტაბ. 132, 1). შუა კამარის თავზე ერთი სარკმელია, მარაოსებრი პოლიქრომული სამკაულით დამშენებული. ერთი სარკმელი ფრონტონს ქვემოდაცა აკრის.

პარხლის ფახაღები სიმაღლეზე უფრო აწვდილი და ამიტომ ნაკლებ „ტანადი“ და ლამაზია, ვიდრე ოთხთა ეკლესიისა. სახურავიც აქ ძალზე დაქანებულია (ტაბ. 134, 1), მაგრამ ეს კლიმატური პირობებით აიხანება: პარხალში დიდი თოვლი იცის და რასაც დათოვს, სულ რომ სახურავს ედებოდეს, შენობა ვერ გაუძლებს. განსხვავება ჩანს ირიბად გაქრილ სარკმლებშიც (როგორც ოთხთა ეკლესიის აღწერისას უკვე აღვნიშნეთ) და აგრეთვე კამარათა განლაგებაში, რითაც ოთხთა ეკლესია სჯობს პარხალს. ოთხთა ეკლესიის 13 კამარა აქვს, პარხალს 12. პარხლის დასავლეთ კედელზე ცენტრალური სარკმელი ძალზე მაღლაა და მას პატარა მრგვალი სარკმელი არ ახლავს. ქვედა სართულში ორი სარკმელია (შუა კამარის უახლოეს კამარაში თითო), ხოლო ზედაში თითო (შუა კამარიდან მესამე კამარაში).

მაგრამ პარხალს ახასიათებს ერთი თავისებურებაც, რომელიც შემდეგ გაუმეორებიათ ოთხთა ეკლესიაში. ვგულისხმობთ იმ პატრონიკეს, რომელიც პარხალში ტაძრის აშენების დროსვე გაკეთებულა (ტაბ. 148, 2), ხოლო ოთხთა ეკლესიაში პატრონიკე უეჭველად მერემ, პარხლის მიბაძვით, დავით კურაპალატის დროს უნდა იყოს გაჩენილი, როდესაც ტაძარი თლილი ჭვის პერანგით შეუმოსავთ. ოთხთა ეკლესიის გარეთა კამარები და შათი სვეტისთავეები უფრო მდიდრულადაა შემკული, ვიდრე პარხალში, მაგრამ სამაგიეროდ პარხალში მრაველადაა ქანდაკივანი ფიგურები თუ სხვაგვარი მორთულობა, რაც განსაკუთრებით მდიდრულ იერს ანიჭებს ამ ტაძარს (აღმოსავლეთი კედლისა და აღმოსავლეთი სარკმლის სამკაული იხ. ტაბ. 136, 1—2; ჯვრები იმავე სარკმლის ქვეშ—ტაბ. 143, ან 2).

ამას გარდა, აღმოსავლეთი კედლის მარჯვენა ჩრდილო კამარის ქვაზე ტლანქად გამოკვეთილია მინაღირე, რომელიც ისარს სტუარცის ირმებს. პარხლის აღმოსავლეთი სარკმლის საპირეს ლამაზი დაკბილული სამკაული აქვს, ხოლო ამ საპირის ზემოთ ორი წნულებიანი ვარდულია, რომელიც

ქოყნეშაჲ

სურ. 43

მელოდან მარჯვენაში ჯვარი გამოქანდაკებული (ტაბ. 137, 1). ჩრდილო სარკმლის ერთ-ერთი საპირის ზემოდან გამოქანდაკებულია ლომი, ხოლო მის აქეთ-იქეთ ორი სტილიზებული ხე (ტაბ. 141, 2). სარკმლის მეორე საპირის თავზე, იმავე მხარეს, ძლიერ რელიეფურ თოკისებრი ორნამენტის ზემოდან ორი ფრინველია გამოქანდაკებული (ტაბ. 142, 1). იმავე მხრის მესამე სარკმლის თავზე ჩუქურთმებია, რომელნიც მოგვაგონებენ ქართული ბუხრის ასეთსავე სამკაულებს (ტაბ. 142,

2). სამხრეთ კარს ზემოდან გაქრილი სარკმლის სამკაული იხ. ტაბ. 143, 1. დასავლეთი ფასადის სარკმელს გრეხილოვანი საპირი აქვს, ხოლო მის ზემოდან წნული ჯვარი, სტილიზებული აკანთის ფოთლებით გარს შემორტყმული (ტაბ. 141, 1). ამ ჯვრის მარჯვნივ არის რელიეფური ასომთავრული წარწერა:

„ქე შე თდრტ“, ე. ი. „ქრისტე, შეიწყალე თეოდორიტი“¹ (სურ. 43).

სწორედ ეს უნდა იყოს ის წარწერა, რომელიც გადმოუღია გ. ყაზბეგს და რომლის შესახებაც იგი ამბობს, დღემდე არ წაუყიობათ ჩვენ არქეოლოგებსო (დამოწმ. ნაშრ., გვ. 122). წარწერაში ნახსენები თეოდორიტი ჩვენთვის უცნობი პირია.

ბაზილიკის შუა ნაგის კამარების ხედი სამხრეთიდან იხ. ტაბ. 138, 139 და 140. სარკმლებს აქ პოლიქრომული მარაონებრივი სამკაული ამშვენებს, როგორც ტაოში წესია. ამ კამარათა წარწერების შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჩუქურთმოვანი სამკაული ტაძრის შიგნითაც არის. ასე მაგალითად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ საკურთხეველიდან მეორე წვილ პილონთა უბეებს ლამაზი ჩუქურთმოვანი საპირები აქვს (ტაბ. 147) და ერთი უბის ჩარჩოს ჯამისებრ სივრცითავე ამოკვეთილი ფიგურები: სამხრეთით ექვს-ფრთიანი სერაფიმისა, ხოლო ჩრდილოეთით სვეტის მესვეტისა (ტაბ. 147, 1).

ეპისკოპოსის საჯდომი, საკურთხეველის აღმოსავლეთ სარკმელს ქვეშ, შემოფარგლულია წვრილი სვეტებით, რომელთაც ჩუქურთმოვანი სვეტისთავეები და საპირე ამშვენებს (ტაბ. 145, 1). ამგვარადვეა შემკული საკურთხეველს მარჯვნივ და მარცხნივ, კედლებში გამოყვანილი ორმაგი, ნახევრად მრგვალი უბეები (ტაბ. 146, 1—2). დასავლეთი პატრონიკის საყრდენი წვრილი სვეტები გამოხატულია 148-ე ტაბულის მე-2 სურათზე; საკურთხეველის „ამბიონის“ ზედა ნაწილის მორთულობა და მარჯვნიდან პირველი პილონი — ტაბ. 145, 2; მარცხნიდან პირველი, ფრესკებიანი პილონი — ტაბ. 148, 1.

ფრესკები შემორჩენილია უმთავრესად საკურთხეველში (ტაბ. 144, 2—3), მაგრამ იქაც წამხდარია. 1874 წელს, როდესაც პარხალი მის პირველ მკვლევარს, გ. ყაზბეგს უნახავს, ფრესკები, ჩანს, უკეთეს მდგომარეობაში ყოფილა. იგი წერს: „(საკურთხეველში), ყველაზედ უფრო თვალსაჩინო ადგილას, შენახულია წმინდანთა გუნდით გარს შემორტყმული მაცხოვრის გამოხატულება. წმინდანთა სახეები აქა-იქ-და გადარჩენილა, მაგრამ მაინც უკეთესადაა შენახული, ვიდრე ტბითი-ო“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 121).

4. ცნობები ბაზილიკის აშენებისა და მისი შუა ნაგის მშენებლის

საბრუნოს შემკულობის შესახებ

სათანადო წარწერები

ბაზილიკის აშენების დროის შესახებ გ. ყაზბეგი შემდეგს გვებუნება: „ადგილობრივ ვერ მოკვრიბეთ ვერავითარი ზუსტი ცნობები იმის შესახებ, თუ ვის, როდის ან რომელი წმინდანის სახელობაზე აუგია ეს ეკლესია და რა მნიშვნელობა ჰქონია მას ამ კუთხის წარსულში. იმედი გვაქონდა, რომ ყველა ამ კითხვებზე პასუხს გავცემდა, უპირველეს ყოვლისა, მართლმადიდებელი ქართველი მოღვდელ, გვარად ღებრაძე, რომელიც პარხლის ახლო, არმენიებში ცხოვრობდა. მაგრამ ამ უსი-ნათლო ბერიაკაცმა ისიც კი ვერ გვითხრა, თუ რომელი წმინდანის სახელობაზეა ეკლესია აშენებული. ერთმა ბერძენმა, რომელიც ჩვენ შემდეგ გავიცანით სოფ. ვიტაში, გვიამბო, რომ შვიდი წლის წინ იგი იერუსალიმიდან მისულ ქართველ ბერთან ერთად ყოფილა პარხალში. იმ ბერის სახელად იოანე რქველია და იგი დიდად განსწავლული კაცი ყოფილა. მას წაუყიობათ კარგზე, რომ 931 წელია გასული მას შემდეგ, რაც ეკლესია აუგია საქართველოს მეფეს ალექსანდრეს და მისი მეუღლეს თეოდოსიას იოანე ნათლისმცემლის სახელზე“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 122—123).

აღნიშნული წარწერის შესახებ გ. ყაზბეგი წერს, იგი ალბათ სამხრეთ მიწაშენზედ იყო, რომელიც ამჟამად დაზიანებულია და რომელსაც ეხლაც შემორჩენია რაღაც წარწერის კვალი. „რომ ეკლესია მართლაც იოანე ნათლისმცემლის სახელობისა—განაგრძობს ყაზბეგი—ეს იმ წარწერის მიხედვითაც არის საფიქრებელი, რომელიც საკურთხეველის მახლობლად მდგარი სვეტის უბეში შემონახულა, მაგრამ იოანე ბერის დსკვნა ეკლესიის აგების თარიღის შესახებ შესაძლოა“—ო.

საქართველოს ისტორიაში არ არის ცნობილი ალექსანდრე მეფე, რომელსაც ცოლად თეოდოსია ჰყოლოდეს. მაგრამ თუ სამხრეთი ეკლესიის წარწერაში მართლაც ალექსანდრე მეფე იხსენ-

¹ უფრო ზოგიერად გამოდის, ვიდრე თეოდორიტი (რედ.).

ნიება, მაშინ შევიძლია ვიგულისხმოთ მხოლოდ და მხოლოდ მეფე ალექსანდრე დიდი (1412—1442) და მას უნდა მივაწეროთ აგება მხოლოდ სახარეთი, მერმინდლი ეკედრისა და არა თვით ტაძრისა. კიდევ უფრო გვიანდელია, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დასავლეთის უმსგავსი მინაშენი. იგი შეიძლება XVI საუკუნეში იყოს აგებული, ვინაიდან ჩვენამდე მოღწეულია ერთ გუჯარსი, რომელშიც ნათქვამია, რომ სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარემ 1518 გაანახლა პარხლის მონასტერი და შესწირა იგი მცხეთის ეკლესიას¹.

პარხლის მთავარი ტაძრის აშენების დრო გამოირკვა 1889 წელს, როდესაც მე პარხლის სახარება ვიპოვნე და მისი აღწერა გამოაქვეყნე². ეს სახარება პარხლის ახალი, იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძრისათვის გადაუწერია შატბერდის მონასტერში (კლარჯეთში) იოანე ბერას, 973 წელს. თარიღი შევამოწმე „დასაბამიდან სოფლისა“ წელთაღრიცხვის მიხედვითაც და ქართული ქრონიკონის მიხედვითაც და ორივეჯერ მივიღე 973 წელი ქ. შ. აღნიშნული სახარების მრავალრიცხოვან მინაწერთა შორის ერთგან გვითხრობთ:

„...ღირსი ვიქმენ მე გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაჲ, აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებასა ოთხთავსა, მოღუაწობითა სულისა წმიდისაჲთა და შეწევითა ღმერთ-შემოსილთა კაცთაჲთა, სალოცველად სულისა ჩემისა ცოდვილისა და სამოძურებელად თავისა ჩემისა, და სალოცველად სულისა მშობელთა ჩემთასა და ყოველთა თჳსთა ჩუენთათჳს, სულიერთა და გორციელთა, და სალოცველად მეფეთა ჩუენთათჳს: ღმრთივ ღიძეულისა ბაგრატ ქართუელთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთვისა და ღმრთივ მონიკებულთა ძეთა მათათჳს. ქრისტეჲმან ყოველნი აღიღენინ მოწყალებითა მისითა ეამთა უკუნისამდე“.

„დაიწერა დასაბამითგანთა წელთა ზ: ფ: ო: ზ:“

„ქრონიკონი იყო მეცამეტედი ქცეულთ რ: ფ: გ:“

ეტრატის უკანასკნელ ფურცელზე კი ასეთი მინაწერებია: „წინაშე ახალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა ზედა დაიდვას საღიძებლად ღმრთივ გარგვანოსისა მეფეთა მეფისა (აღიღენინ ღმერთმან!) ღმრთივ დამყარებულისა დავით მაგისტროსისა, მამობასა სარწმუნოესა მწყემსისა და კათილად მოღუაწისა წმიდისა მამისა ეფთიმესა, ქრისტეჲმან შეაწიენ ესე წმიდანი მხარეებელნი ერთი და ყოველსა კრებულსა პარხლისასა ეამთა უკუნისამდე, ცოცხალთა და მიცალვებულთა ცხოვრებასა მას საუკუნესა, ან“.

„მე იოანე-ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დაეწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმთა შატბერდელთა, ყოველნი აკურთხენინ ღმერთმან“³.

მინაწერებში მოხსენებულია შემდეგი პირები: მეფე ბაგრატ III რეგვენი (958—994); დავით მაგისტროსი, შემდეგ დავით დიდი კურაპალატი, ოჰკის ერთ-ერთი ამშენებელი და ხახულის ამშენებელი, რომელსაც, როგორც ვნახეთ, ოჰკის წარწერაც მგისტროსის უწოდებს; სუმბატ ერისთავი ერისთავი—ჩვენი აზრით სუმბატ კლარჯი, ბაგრატ მამულის ძე, რომელსაც სუმბატ დავითის ძის ისტორია ერისთავთა ერისთავად იხსენიებს და რომელიც 988 წელს აღესრულა.

ამრიგად, იოანე-ბერა ასხენებს, უპირატესეს ყოვლისა, მეფე ბაგრატ რეგვენს, შემდეგ ტაოს ცნობილ მფლობელს დავითს, რომელიც 973 წელს მაგისტროსი იყო, ხოლო 978 წლიდან კურაპალატი, და აგრეთვე ერისთავთა ერისთავს სუმბატს.

მარამ ვისი აშენებულია პარხალი? ამ კითხვის პასუხს სახარების მინაწერებში ვერსად ვხედავთ. მათი მიხედვით ზუსტად მხოლოდ იმის დადგენა შეიძლება, რომ 973 წელს პარხლის ტაძრის შენება არა მხოლოდ დასრულებული იყო, არამედ იქ მონასტერიც ყფილთა უკვე მოწყობილი, და ბერების სამშოც ყფილთა და რომ ამ მონასტერს წინამძღვრად ეფთიმე ჰყოლია. პარხლის მშენებლის ვინაობა ირკვევა ერთი წარწერის მიხედვით, რომელიც შუა ნაგის კამარაზია შემონახული.

საქმე ისაა, რომ თავდაპირველი მშენებლობისას ტაძრის გვერდითი ნაგებობა კამარები მდგრადული ქანდაკივანი სამაქულით დაუმშენებიათ (ნიმუშები იხ. ტაბ. 141, 142 და 143), ხოლო შუა

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, გვ. 10.

² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფილისი, წინასიტყვაობა, ხელნაწერის აღწერა განმეორებულია რუსულ თარგმანში, რომელსაც დართული აქვს ყველა მინაწერის ფასიმილე (იხ. Mat. по арх. Кавказа, т. XII, Москва, 1907, გვ. 139—151). ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი უძველესი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (ძვ. ქართ. ენის ძეგლები, 2), 1945, გვ. 634.

³ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, თბილისი, 1890, წინასიტყვაობა, გვ. VI—VII. Mat. по Arch. Kавк., XII, გვ. 145—147; ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, გვ. 635.

მაღალი ნავის კამარები შეუმოკლებელი დაუტოვებელი. მოგვიანებით აზრად მოსვლიათ ამ ხარვეზის შეესება, მაგრამ საამისოდ ქვის მოჭეჭვრათების მაგიერ პოლიქრომული სამკაულები გაუყვებიან, მარაოს რგოლების, ჯერისა და ზვის დისკოს სახით. მარაოები აქვოზს შუა ნავის ზეფივე სარკმლის ზედა ნაწილებს. სხვა კამარების პოლიქრომული მორთულობა ჩამორეცხილია. მეათე კამარა, ჩანს, მვის დისკოს გამოხატულებით ყოფილა შეშეკლი. ნახატი წამბდარია, მაგრამ კონცენტრული წრეების სახით გამოხატული სხივები კიდევ ეტყობა (ტაბ. 140, 2). უკანასკნელ, მე-12 კამარაზე დახატულია გამოსასვენებელი ჯვარი წარწერებისაგან ორი სიტყვა-ღა გაღარჩენილა: "... წმიდა... ამინ..."

ამ ახალი შეშეკლების ინიციატორი ყოფილა საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი იოვანე, რომლის წარწერა, წითრით ნაწერი, დასავლეთიდან მე-6 და მე-7 კამარებზეა უკლებლივ შემორჩენილი. იგი ხელით გადმოხატულია გვაქვს და ფოტოგრაფიულად გადმოღებულიც. შედარება გვიჩვენებს, რომ ორივე გადმოხატულები ერთნაირად ზუსტია (იხ. ტაბ. 138, 139). ეს წარწერა საუკუნადღებოა, პირველ ყოვლისა, მისი კილოკაეის ენობრივი თავისებურებებით (ქანურ-მეგრული კილოკაეი გამოსკევირის) და შემდეგ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით: მასში არეულია ხუცურ-მხედრული ასოები. მხედრულია თ, მ და ს, ა და ი ზოგჯერ ხუცურია, ზოგჯერ მხედრული. ამას გარდა, ასო ჰ ზოგ შემთხვევაში ა სა ჰავს, ზოგ შემთხვევაში კი ი-ს. ზოგიერთი შემოკლებული სიტყვის ამოკითხვა საძნელო ხდება. რადგან მკითხველს წარწერათა ფაქსიმილულებსაც ვუდგენთ, ქვემოთ ტექსტი შეუმოკლებლივ მოგვყავს. მეექვსე კამარაზე სწერია:

✠ სახელითა ღმრთისათა, მეოხებითა
წმიდისა ღმრთის მშუბელი-
სათა (sic.), წმიდისა იოვანე ნა-
თლის მცემლისათა,

5 (აღიღენ ღმერთმან!) ქრისტეს მიერ
ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთის
პატრიარქსა იოვანეს.

(გაგრძელება წინა კამარის ტექსტისა, მე-7 კამარაზე სწერია):
პარ-

10 ხალს ე-
კლესიასა
ზედა ჩასდუ-
ღარაჲ კურა—

პალატსა აფშენსა, აღარაეის

15 ექ(აზ)მა და მან შეკაზმა, ჰგი-
(ეს)მცა დიდებამ მისი უკუნისამდე! წ(ინამძღვარსა)¹ გიორგი
ლოღლისასა² შეეწინ ღმერთმან!
ამენ ეყვენ (ან: ექმენ) იოანე
წინ(ა)მამლ(უ)არა (sic)³ (სურ. 44 და 45).

როგორც აღვნიშნეთ, წარწერიდან ცხადად ჩანს, რომ პარხლის ეხლანდელი მონასტერი დავით კურაპალატს აუშენებია, ხოლო იოანე-ბერას გადაწერილი სახარების მინაწერი გვიმტკიცებს, რომ შენიბო დამთავრებული ყოფილა 973-ს წინა წლებში, როდესაც დავითი ჯერ კიდევ მაგისტროსი იყო და არა კურაპალატი. თვით პარხლის სახარების მეორე მინაწერში დავითი უკვე მაგისტროსად არის მოხსენებული.

ყურადღებას იქცევს წარწერაში მოხსენებული ტერმინი „ჩასდუღარაჲ“. ეს ტერმინი აქ პირველად გვხვდება ქართულ ლიტერატურაში. ის ჯერჯერ დაქვს განმარტებული ნ. მარს, რომელსაც მისი თხოვნით დავითმე ამ წარწერის პირველი გამოცემა⁴.

ავტორი აღნიშნავს: იაფეტური ენების პალეონტოლოგიამ დიდი ხანია დაადგინა, რომ სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს „თავს“, „მთას“ და „ცას“, ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ნიშნავს

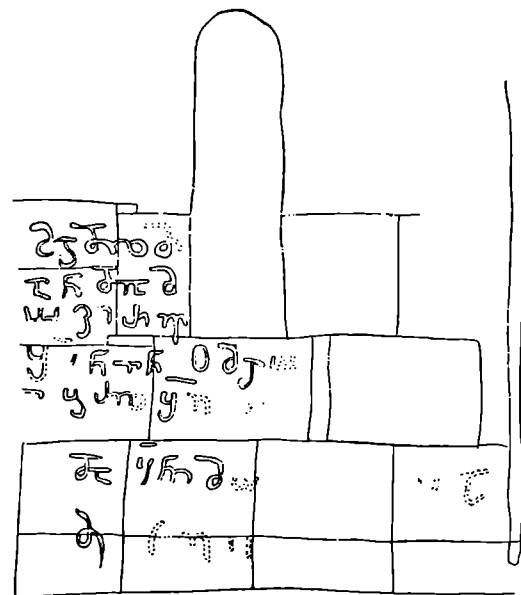
¹ ეს სიტყვა დედანში მხოლოდ წ ასოთი არის წარმოდგენილი.

² ჩვენ ასე ვითხოვლობთ შეყოყნებულ სიტყვას: „ლღლისასა“; შესაძლოა იკითხებოდეს: ლღღლისასა, ანუ სხვა რიგად.

³ ეს ორი მწკარი სულ ბოლოს, მე-17 მწკარის შემდეგ უნდა წერებულყო, მაგრამ უადგილობის გამო გადმოტანიათ ზემოთ, სარკმელს მარჯვნივ, და მოუთხვებიათ მეთორმეტე და მეცამეტე მწკარებს გასწვრივ. უკანასკნელი სიტყვა ა-თი თავდება (ი-ნის მაგიერ). სინტაქსური წყობა ისეთივეა, როგორიც მე-7 და მე-8 მწკარათა ფრაზაში.

⁴ N. M a r r, Quelques termes d'architecture désignant «route» ou «arc»: Япетический сборник. II. Пет-роград, 1923. გადაბეჭდილია რუსულად: Н. М а р р, Избранные работы, т. III, 1934, стр. 199—218.

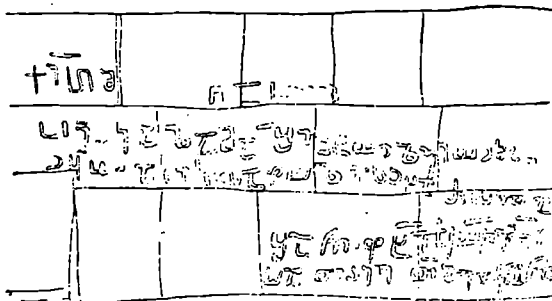
მეხუთე კამარაზე, სარკმლის მარცხნივ იკითხება:

სურ. 47

მეექვსესა და მეშვიდე კამარაზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არის წარწერა შემკობის მთავარი ინციატორის, იოვანე პატრიარქის შესახებ (იხ. ზემოთ).

მერვე კამარაზე შემორჩენილია:

სურ. 48

„მეხუთე
ან დია მ
ოქიროვ
შენ ონ თვლო
—ბრლ შლ
და ყნი მო...
d...ე“.....

ეს წარწერა შემდეგს უნდა ნიშნავდეს:

„მეხუთე
ან დია მ
ოქიროვ(?)
შეუნდენ ღმერთმან“
(სხვა სიტყვების აღდგენა ძნელია).

„ქ ესემ(ე)··· ლას(?)···
შეკაზმა შე(ა) შტოაზეიო-მა
იყო ამის კალატოზი სხვა-
როლა
.....შანიფხე კოჩემია
სათა იე თლდიაკონდ

აქ უნდა იკითხებოდეს, დაახლო-
ებით:

ქ. ესემ მე... შეკაზმა შე
შტოაზეიომა იყო ამისი კალა-
ტოზი სხვა-როლა... შანიფხე კო-
ჩემიასათა იოანე მთავარდიაკონი
(სურ. 24, 39).

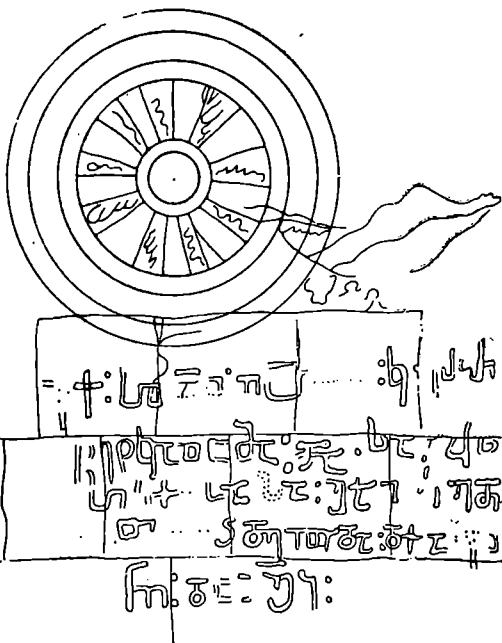
სიტყვა „შანიფხე“-„შა ყურადღებას იქცევს კანურ-მეგრული დაბოლოება „ფხე“, რაც ასულს, ქალს ნიშნავს და ჩვეულებრივ ეხლა ემატება ხოლმე გვარს მდებარეობითი სქესის აღსანიშნავად¹. მაშა-
კაცის ამ გვარის ქართული დაბოლოება იქნება „ძე“ და ამრიგად გამოვა ღღემდე შემორჩენილი
გვარი შანიძე. „შანიფხე“ ნიშნავს შანიძის ასულს.

¹ И. Книшидзе, Грамматика Мингрельского языка, СПб, 1914, გვ. 400. И. В. Мегрелидзе—Женские фамильные окончания в южно-кавказских яфетических языках и в фольклоре, Москва, 1938, გვ. 152—181.

მე-10 კამარაზე, მზის დისკოს ქვეშ, არის წარწერის ნაშთი, რომელშიც შეიძლება შემდეგის ამოკითხვა:

„ქ: სახელითა...ლ: (ესე) კერძ
(ი) წიტკალაშა: და. სა...ჯ...
რ. ქ...სასა: გავაკეთე
თ...მქედელი და: ღქა...წმ
ნი: და: გ...“

აქ გარკვევით იკითხება მხოლოდ შემდეგი სიტყვები: „სახელითა ღმრთისათა (ესე) კერძი წიტკალაშა გავაკეთე... მქედელი... და გიორგი“.

მე-12 კამარაზე, როგორც უფვე აღვნიშნეთ, გამოხატულია გამოსასვენებელი ჯვარი, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია. წარწერისაგან შემორჩენილია მხოლოდ: „წ...აწ“.

გზა გადასაწყვეტია საკითხი: როდისა ეს წარწერები შუა ნაწის ზედა კამარებზე გამოყვანილი? სამისოდ უნდა გაირკვეს, თუ რომელ კათოლიკოს-პატრიარქ იოვანეზეა საუბარი მთავარ წარწერაში. დავით კურაპალატის შემდეგ რამდენიმე იოვანე იყო ასეთი: იოვანე V, ოქროპლისაგან წოდებული (1042—1063), იოვანე VI (1090—1127) იოვანე VII (1204—1209); იოვანე VIII (1497—1507).

მომდევნოებს აღარ ვაგდებთ სათვალავში, ვინაიდან XVI საუკუნის დასაწყისიდან, ოსმალთურქებთან ბრძოლისა და მათ მიერ ზემო ქართლის დაპყრობის ხანაში ამ წარწერების გაჩენა დიდად საეჭვოა. უფრო მოსალოდნელია, რომ ისინი XV საუკუნის ბოლოს ან XVI საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნოდნენ, ე. ი. იოვანე VIII კათოლიკოს-პატრიარქის დროს (1497—1507). ამას გვანიშნებს პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერებისა, რომლებშიც არეულია ასომთავრული და ნუსხური, და აგრეთვე რამდენიმე მხედრული ასო. (იხ. ტაბ. 138, 139). ეს გარემოება სიახლეს მოწმობს და მკვეთრად განასხვავებს ჩვენ წარწერებს საქართველოს ისტორიის კლასიკური პერიოდის წარწერებისაგან.

5. ფრესკების და ფრესკულ წარწერათა ნაშთები

ფრესკული წარწერები პარხალში, ჩანს, მრავლად ყოფილა. ჯერ კიდევ განსვენებულ გენერალს გრიგოლ გურიელს (რომლის ამაღლება იყო პოლკ. გ. ყაზბეგი ოსმალეთის საქართველოში მოგზაურობის დროს) უთქვამს პირადად ჩემთვის, რომ წარწერები ბევრი უნახავთ, მაგრამ ზოგი მათგანი ე. წ. „ყუდისფხილოვანა“ ხელით ყოფილა ნაწერი და მათ ისინი ვერ გაურჩევიან. გ. ყაზბეგიც აღნიშნავს წარწერათა სიმრავლეს და თუშა დასძენს, რომ ზოგი მათგანი ალბომში გადმოიხატა, მაგრამ მის წერილს არცერთი წარწერა არ ახლავს თან. თვით ყაზბეგი ვერ გარკვეულა ძველ ქართულ წარწერებში, მაგრამ მის თანამედროვესა და ამხანაგს, სახელ-განთქმულ ქართველ მკვლევარს დ. ბაქრაძეს სულ ადვილად შეეძლებოდა ამ ამოცანის შესრულება. თავისი წიგნის („Археологическое путешествие по Грузии и Ахаре“) დამატებაში დ. ბაქრაძეს არა აქვს პარხლის წარწერების არც ერთი სურათი, თუშა თვით წიგნში მოთავსებული აქვს ყაზბეგის მიერ ჩახატული ესკიზები ოპიზის, ტბეთის, სხალთის და პარხლის ეკლესიათა ზედიზისა. როგორც ჩანს, ბაქრაძეს წარწერათა სურათები არც უნახავს.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის პილონის უბეში, წინამძღვართა სადგომად რომ ყოფილა განკუთვნილი, არის წამდარი ფრესკა, რომელიც, ეტყობა, მონასტრის წინამძღვარს გამოხატავდა. მისი თავის აქეთ-იქეთ ასომთავრული წარწერაა:

„ქ: ქე ლო შე პ(ლისა) წი აბრჰამ ან“

ე. ი. „ქრისტე ღმერთო შეიწყალე პ(არხლისა) წინამძღვარი აბრაჰამ, ამინ“.

მეორე ჩრდილო პილონზე დიდი წარწერა ყოფილა, მაგრამ მისი ერთი ნაწილი-ლა დაარჩენილი:

„...არს ქებულ და დიდებულ სხლი ღთისა: ჩნ ბნ სა რლ არს მფლობელი სკუდილისა: და ცხრბისა: და... და იგი არს გნმგებელი... ნების... დააწ...“

უქარაგმოდ:

„არს ქებულ და დიდებულ სახელი ღთისა ჩუენ ბატონ(ი)სა, რომელ არს მფლობელი სიკუდილისა და ცხოვრებისა და იგი არს განმგებელი... ნების... დააწ(სენ): ამინ“.

საქურთხველში, მარჯვენა, საკემლს ქვემოთ იწყება დიდი ასომთავრული წარწერა. შუაში ნალესობა დიდ მანძილზე ჩამოცვენილა და წარწერაც გამკრალა (ტაბ. 144, 2). იკითხება მხოლოდ ეს:

„ქ შწუთა ღათა მე გლზკმნ იენმ მზნ განეს...“

წნო ღთისნო სურლისთვს ღთისა მვსნ...“

უქარაგმოდ:

„ქ შეწვენითა ღმრთისათა, მე გლახკმან იოვანმ“

მამამან განვას(რულე)...“

წმიდანო ღმრთისანო სიყუარულისათვს ღმრთისა მომიკენს(ეთ)...“

წარწერა უდაოდ თანადროულია პარხლის თავდაპირველი მოხატულობისა.

მეორე დიდი, 17-პყრიანი ძველი მხედრული წარწერა კი უფრო გვიან გაჩენილა ძველ ფრესკებზე. იგი ძალზე დაზიანებულია. უკლებლივ არც ერთი პყარი არ შენახულა:

1. ქ. სახელითა ღთისათა მეოხ... ბელისათა მადლითა...
2. და: პატრიოსანისა ჯრ...თა შეწ...ისა და ნათლისმცემელისათა... შეწვენითა...
3. უადრესისათა: თანა... ივ: აღმართებულისა სუეტისა ცხოველისათა კუართისა
4. საუღლისა: და: წთა მა... წმიდანო ათორმეტთა: მოციქულთა... ათთა წწრმტლთა
5. მღელთ მოძლუა... (ქ)ალწულთათა: ისე დაწერილი: მე საბა: მღუდელ მთრ
6. თ უხუტესმა... (პ)ატრონმა წმნ: ქ კზმნ: ნკზ: და საბადრის შეილმა(?)
7. მიბრძანეს: და...სა... და გარიგებულთ
8. უდაბნო: ენახ... რომელსა: მუნ: მიცვლებულნი უ...“
9. ნი სულნი: და მიკ...თა: ამასთან: ვინც: აკლდამა
10. სა: შიგა: პ(წ)ელიწადსა
11. არ: იყო...
12. : ვის: უკლ...
13. გლათ...
14. ნკსი...
15.
16.
17. ანოშელი“

ამ ნაკლები წარწერის საერთო აზრი ცხადია: პარხლის მონასტრის წინამძღვარს, საბა მთავარეპისკოპოსს (ეტყობა, წარჩინებული გვარის შვილს, ვინაიდან იგი თავის თავს „პატრონს“ უწოდებს) ქართლის კათალიკოსის ნიკოლოზისაგან მიუღია ბრძანება მონასტრის განსაყენებლის საკითხის მოწესრიგების შესახებ. ის კი აღარ ვიცით, თუ როგორ მოაწესრიგა მან ეს საკითხი, რადგან წარწერის სათანადო ნაწილი აღარ შემონახულა.

მეორე კითხვა ექნება: რომელ ნიკოლოზზეა საუბარი? ამ სახელით ცნობილი პირველი კათალიკოსი XII საუკუნის შუა ხანებში, დაახლოებით 1150—1160 წლებში გვევლინება, მეორე 1209—1212 წწ. მესამე 1240—1273 წწ., ხოლო შემდეგნი XIV და XV საუკუნეებში. სამწუხაროდ, ხელთ არა მაქვს ხელით გადმოღებული ფაქსიმილე ამ წარწერისა, რომ უფრო ზუსტად დაეთარილო იგი მხედ-

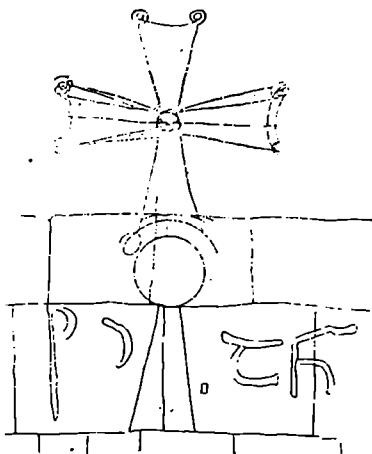
რული დამწერლობის¹ რაგვარობის მიხედვით. ისე კი, რამდენადაც მახსოვს, დამწერლობა XII—XIII საუკუნეზე უფრო ახალი არ უნდა იყოს. ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, რომ აქ საკმე უნდა გვქონდეს ნიკოლოზ III კათალიკოსთან (1240—1279), რომელიც დაახლოებით 1246 წელს წავიდა ყარაყორუმს, მონღოლთა მზრდასხეულთან და მიიღო მისგან „იერლაცი“ საქართველოს ეკლესიისა და სამღვდელთა უფლებების ყოველგვარი სახელმწიფო ბეგრისაგან განთავისუფლების შესახებ².

6. მცირე ეკლესიები

მთავარი ტაძრის პირდაპირ, ხევის გაღმა, მარჯვენა ნაპირას, მთის წვერზე დგას პატარა ეკლესია, რომლის გვერდით 132-ე ტაბულის 3 სურათზე გვაქვს გადმოცემული. იგი აგებულია სხვადასხვაფერი გრანიტის უხეშად თლილი ლოდებით. თაღები ჩაქეულია, სამხრეთი კარი და დასავლეთი სარკმელი ჩამონგრეული. ეკლესიის სიგრძე 7,5 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 5,2 მეტრს. საკურთხეველში მარჯვნივ არის ღრმა უბეები, რომელთაც სარკმლები აღმოსავლეთიდან აქვთ. ეს თავისებური ოთახები სამკეთლოს და საღიაკენს მაგიერობას სწევნენ.

ამ ეკლესიის ქვემოთ, მთის კალთაზე არის მეორე პატარა, ოთხ-კუთხოვანი ეკლესიის ნანგრევები. მისი სიგრძე 3,9 მეტრს, ხოლო სიგანე 1,1 მეტრს უდრის. საკურთხეველს ორი უბე აქვს. საკურთხევლის თაღში ორი სახმო ქოთანია („გლოსარა“) არის დატანებული. კარი ჩრდილოეთით აქვს (ასე მოითხოვდა ეკლესიის მდებარეობა). იგი გაღის ვიწრო (სიგანე = 1,4 მეტრს) მინაშენში, რომელიც ზედ ფლატეზეა გადამდგარი. ამ მინაშენიდან აღმოსავლეთით ერთი გასასვლელია, კარიდან.

პარხლის დასავლეთით, 30 კილომეტრის მანძილზე, ხევექის წყლის („ხევექ-სუ“) აღმა, ალპურ საძოვრებთან მდებარეობს განაპირა მთის სოფელი ხევექი. მის პირდაპირ ხევექის წყალს ერთვის პატარა მდინარე „ზედა-ბანი“ (აღმათ „ზედა-უბანი“), რომელზედაც გადებულია ქვის პატარა, ერთკამაროვანი ხიდი, ისეთივე ნაგებობები ქვის პერანგით შემოსილი, როგორითაც პარხლის ტაძარია

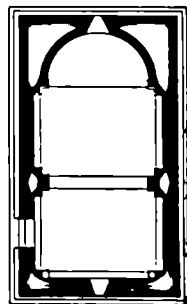
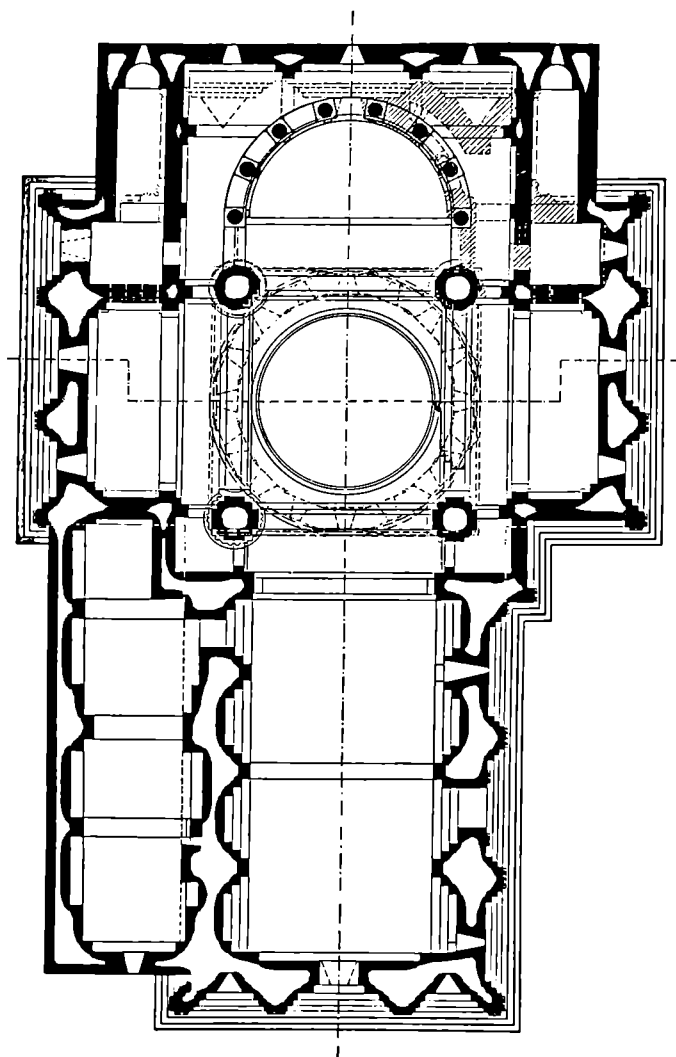
სურ. 50

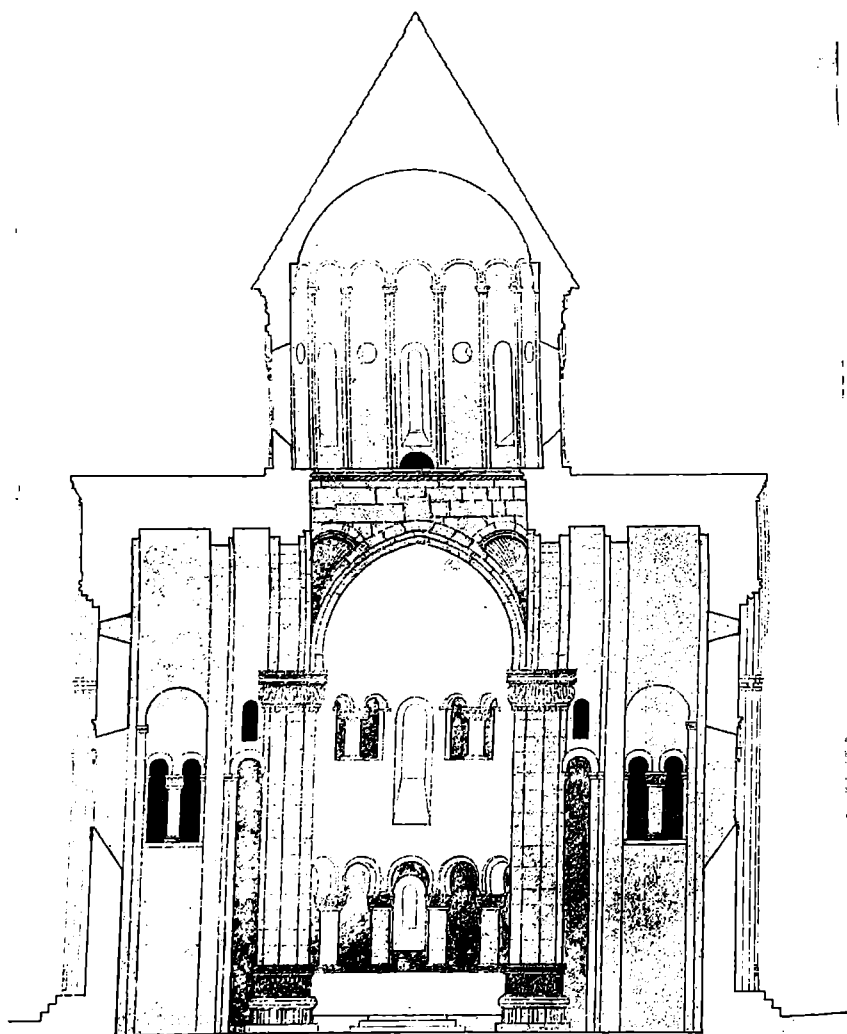
¹ სხვა ანგვარა ნახაზებთან და მასალებთან ერთად ეს ფაქსიმილეც საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა. ამ მუზეუმის მთელი კონება საბოლოოდ გადაეცა საქ. სახ. ხელოვნების მუზეუმს და ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს.

² M. Brosset, Histoire de la Géorgie. I, 2. გვ. 541—542.

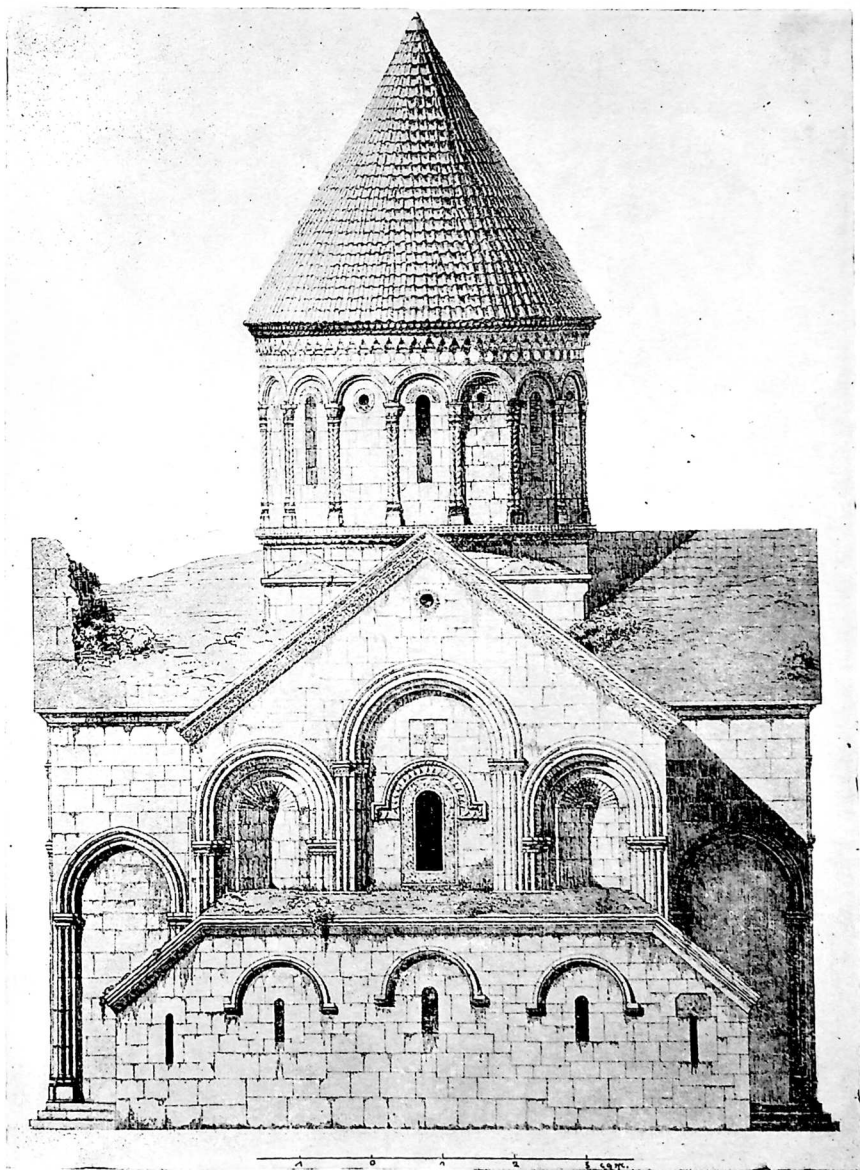
გ ა ბ უ ლ ე ბ ი

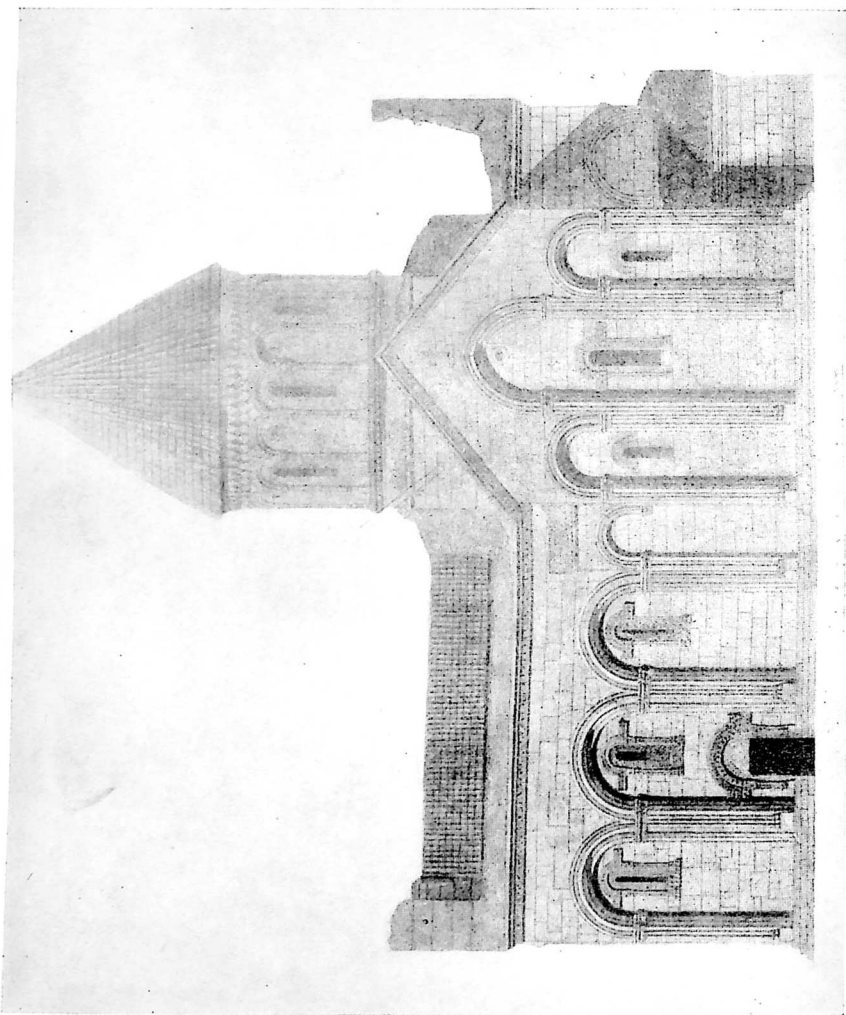
0 2 6 5 6 0

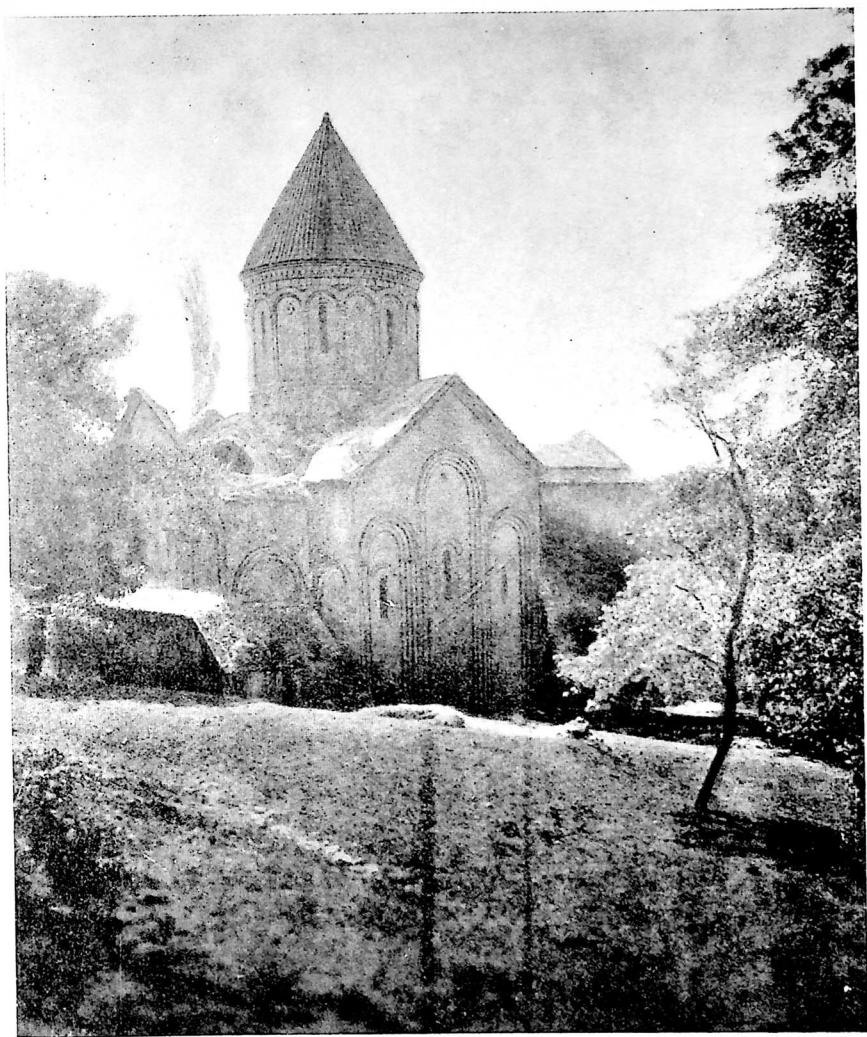

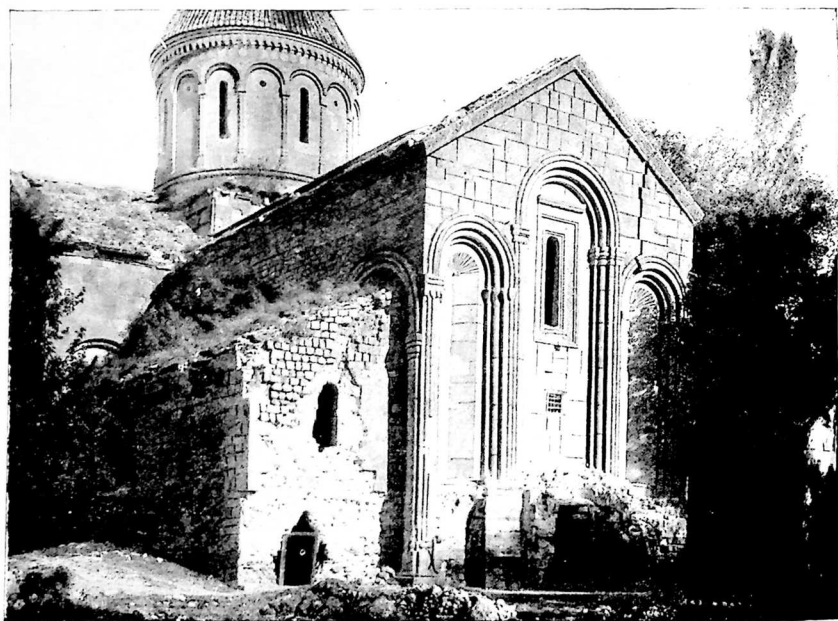
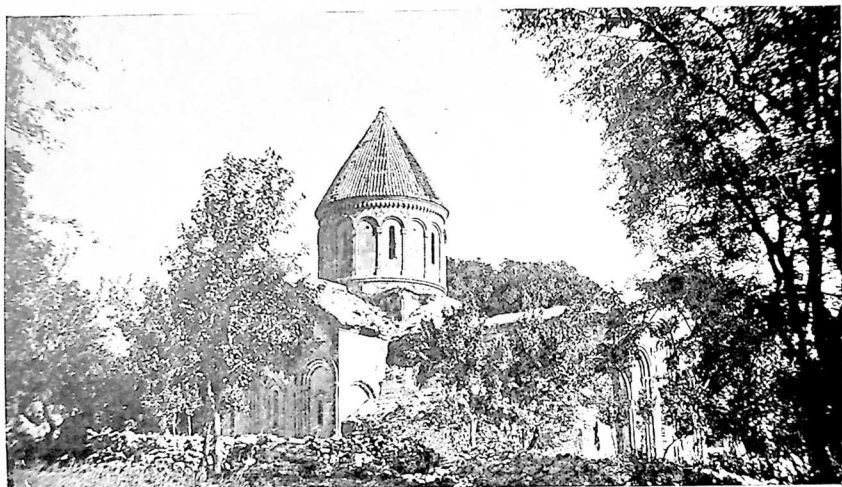

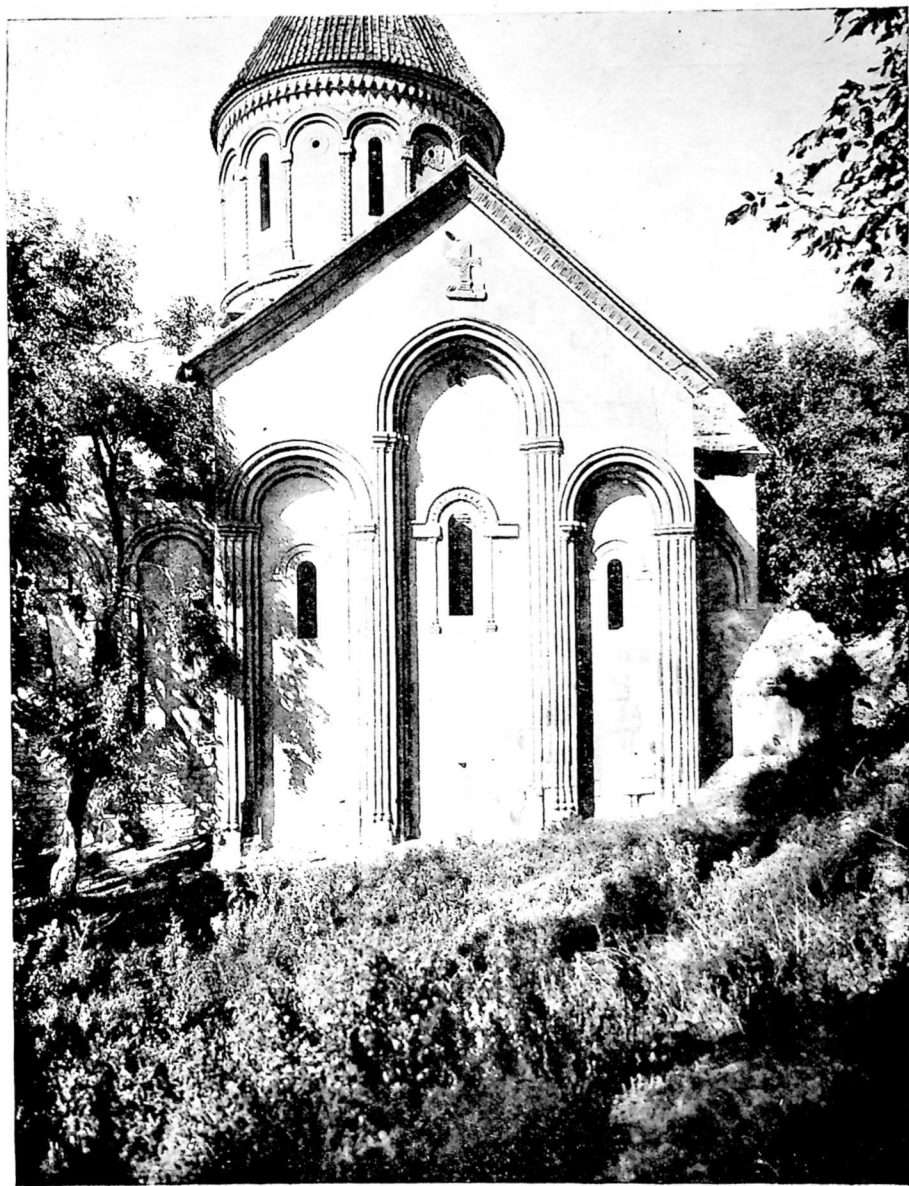
Disegno di A. Pavesi
Materiale F. C. 1914

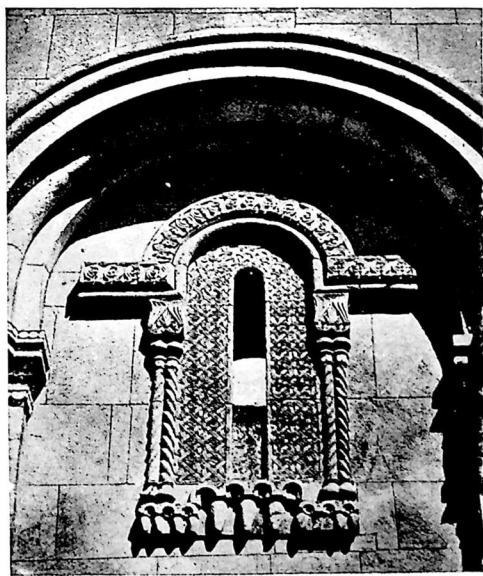

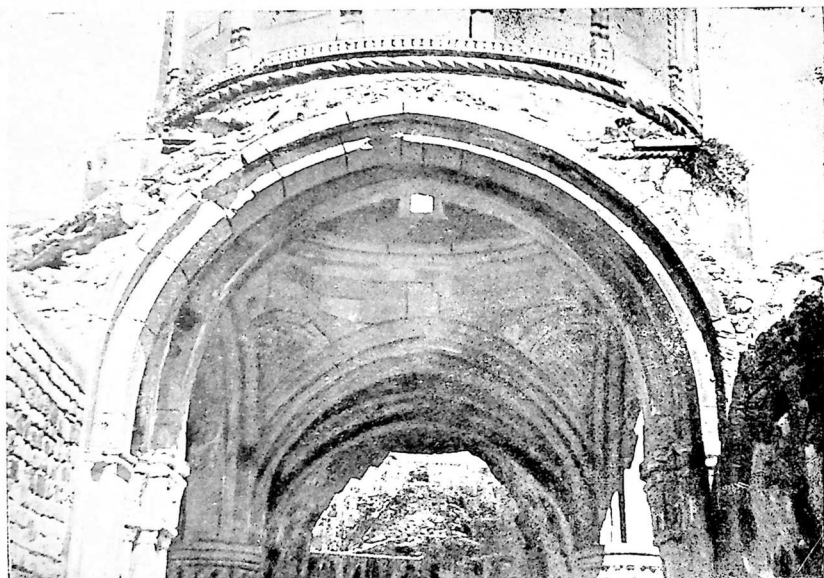

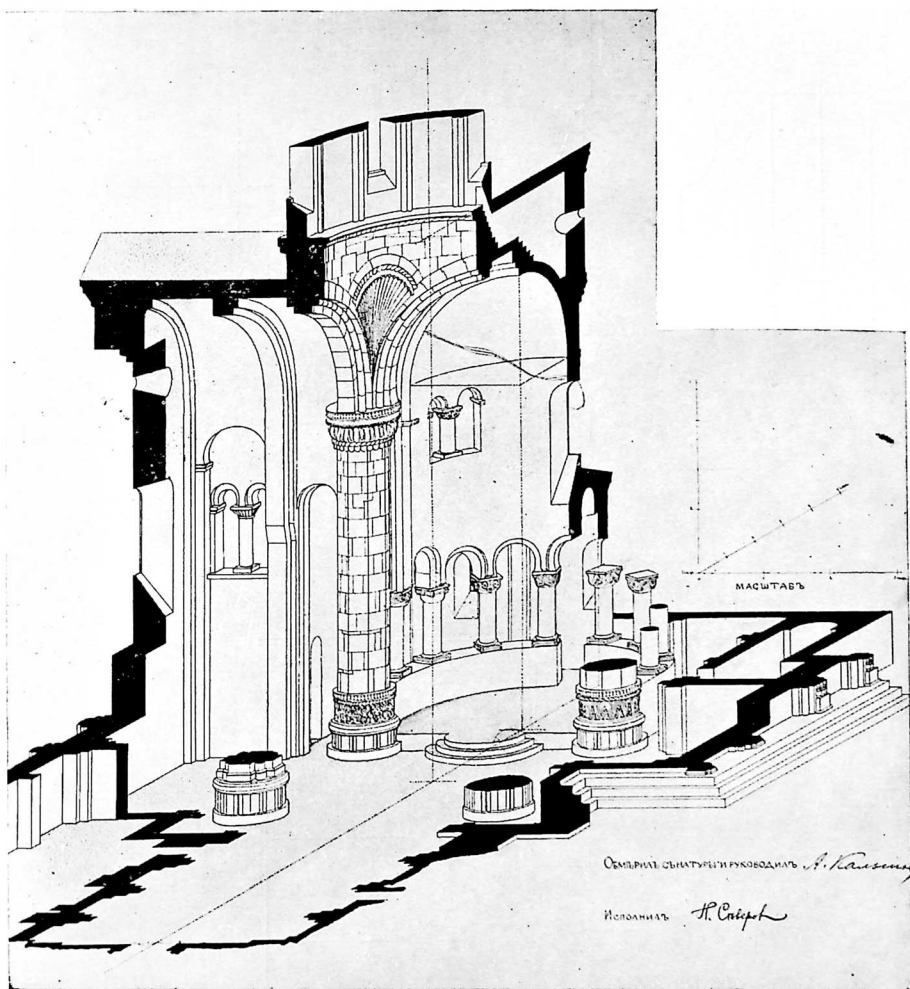

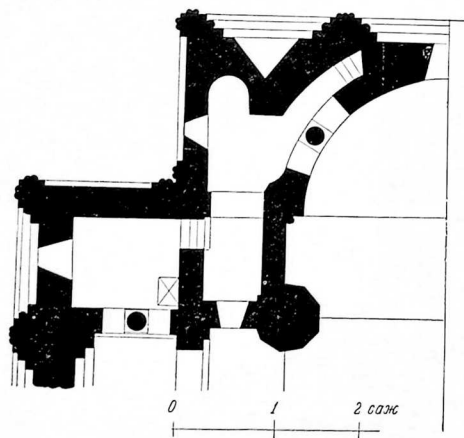
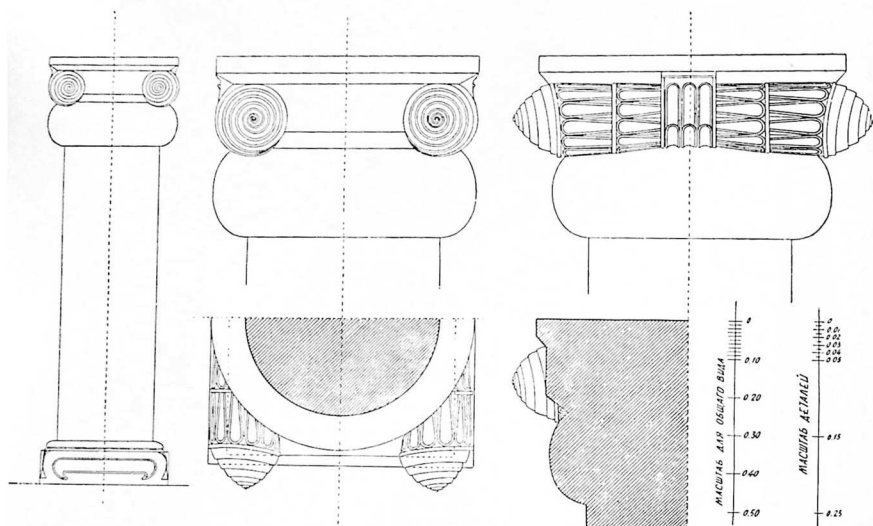

ОБЪЕМЪ СЪНТАКТИЧЕСКОГО ДИЗАЙНА А. Косовича

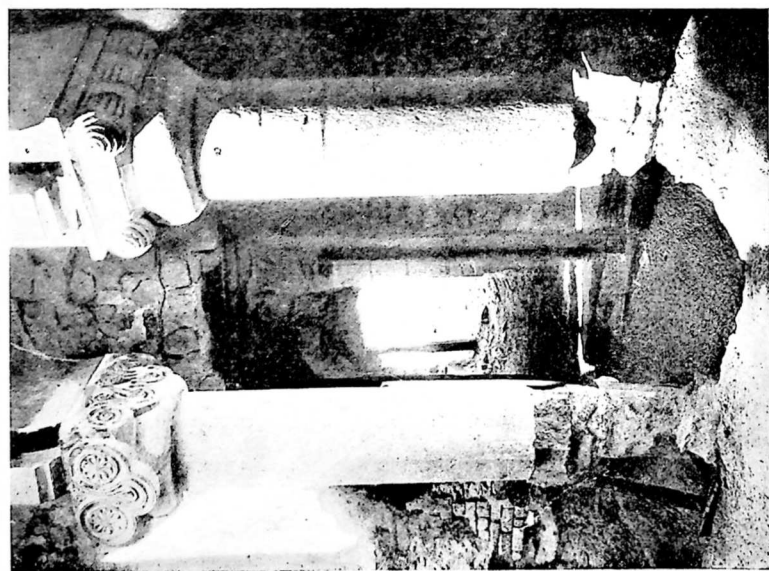
Исполнитель Н. Соловьев

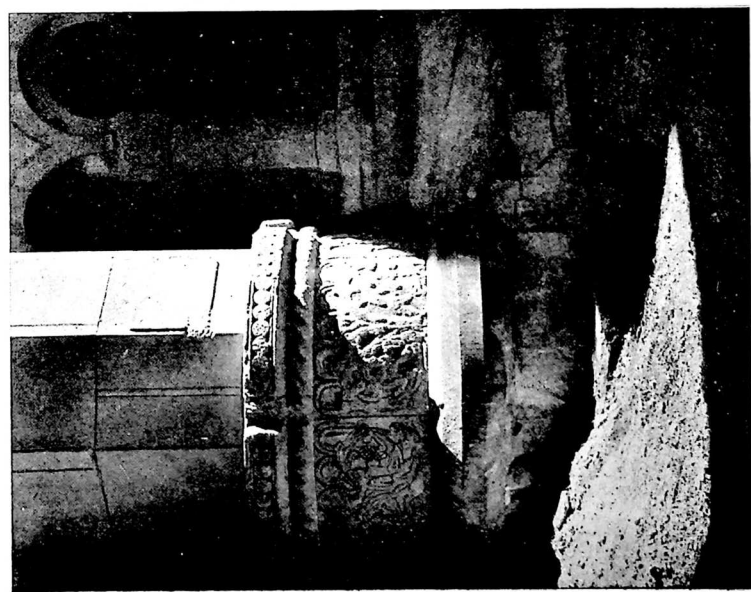
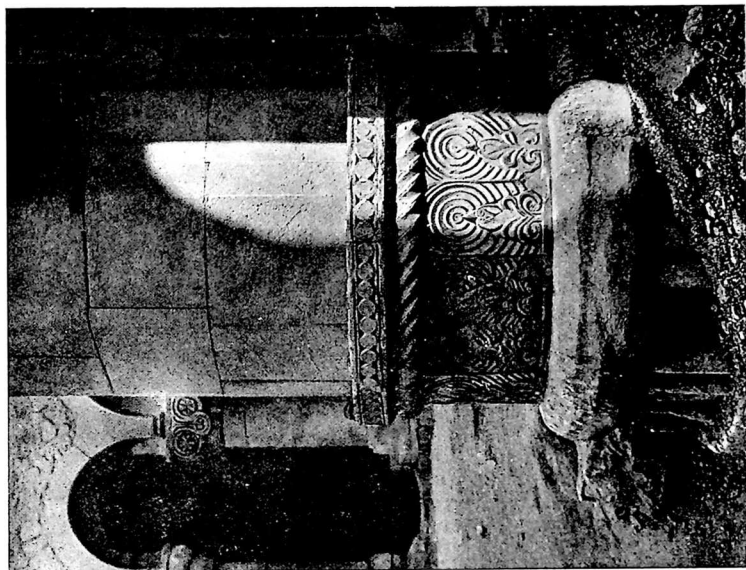

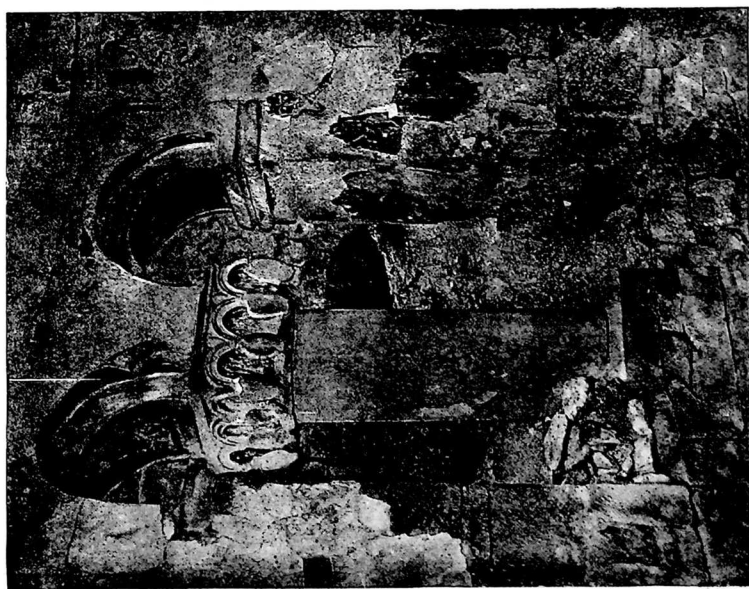

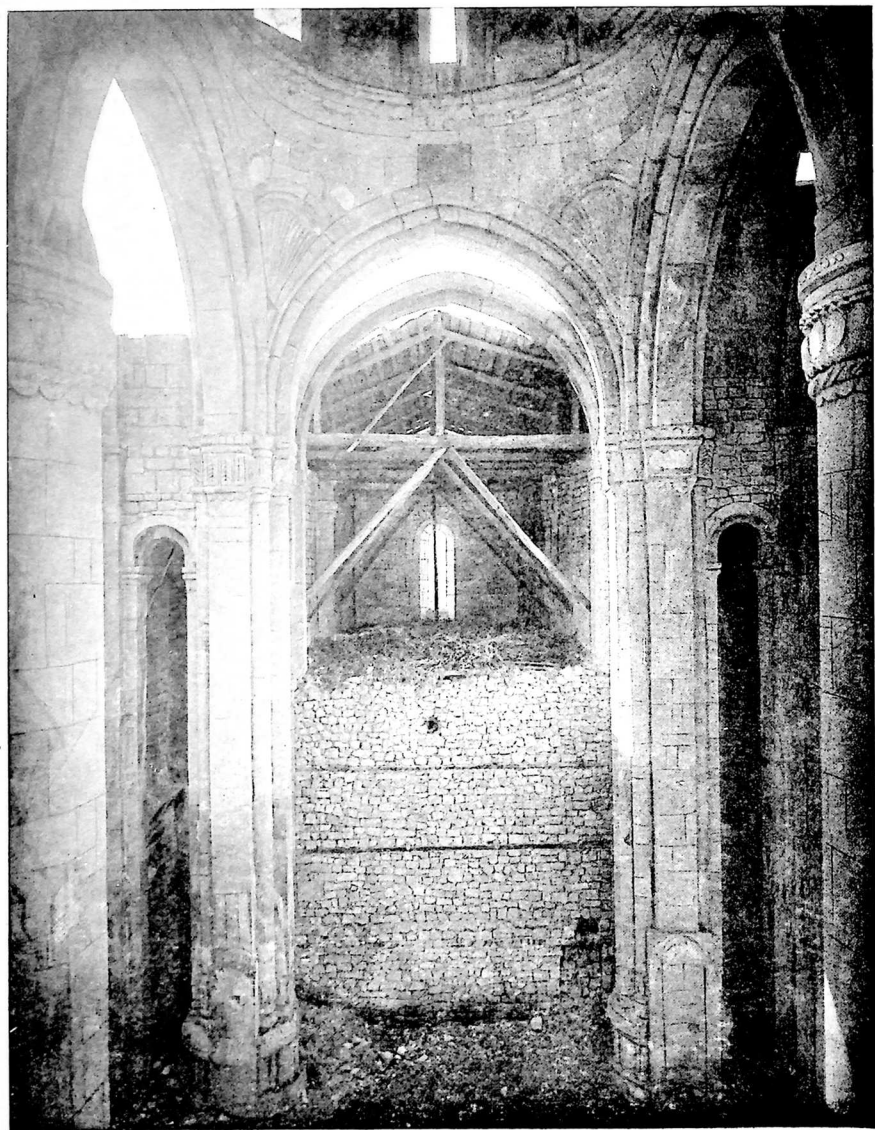

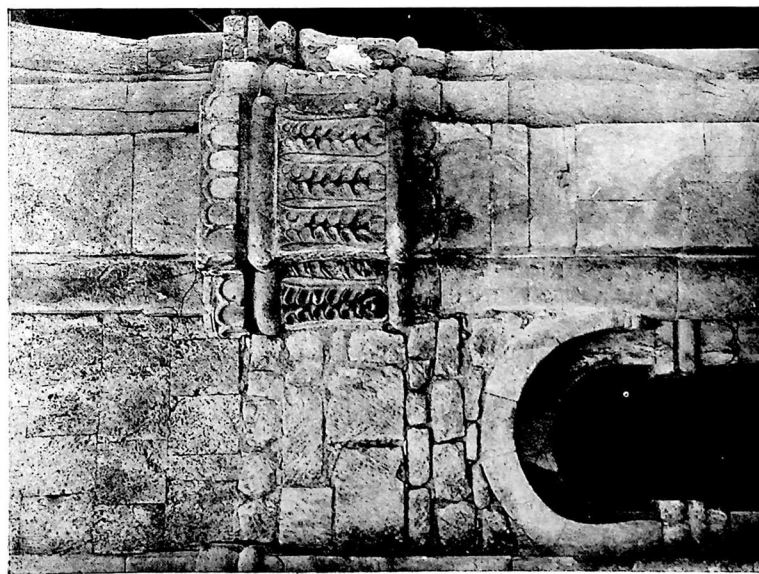

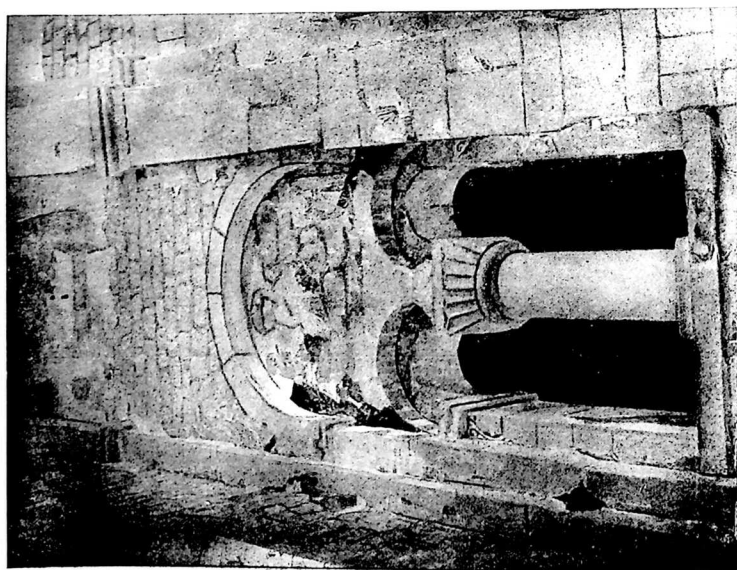
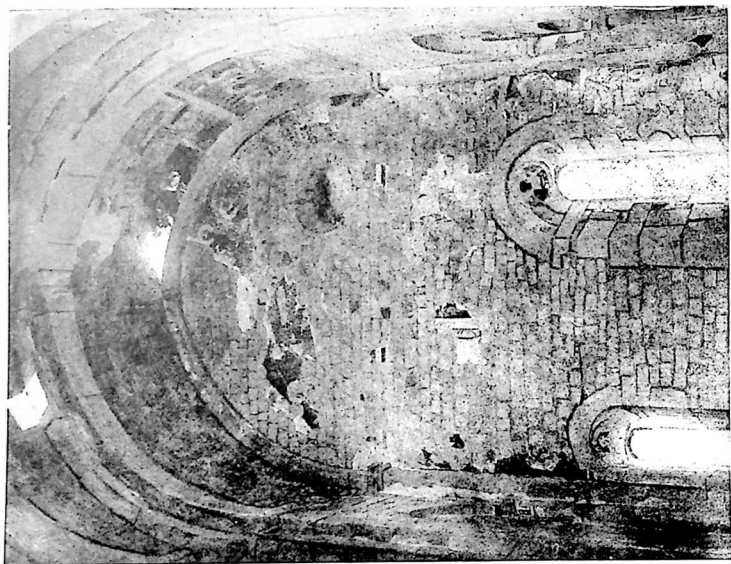

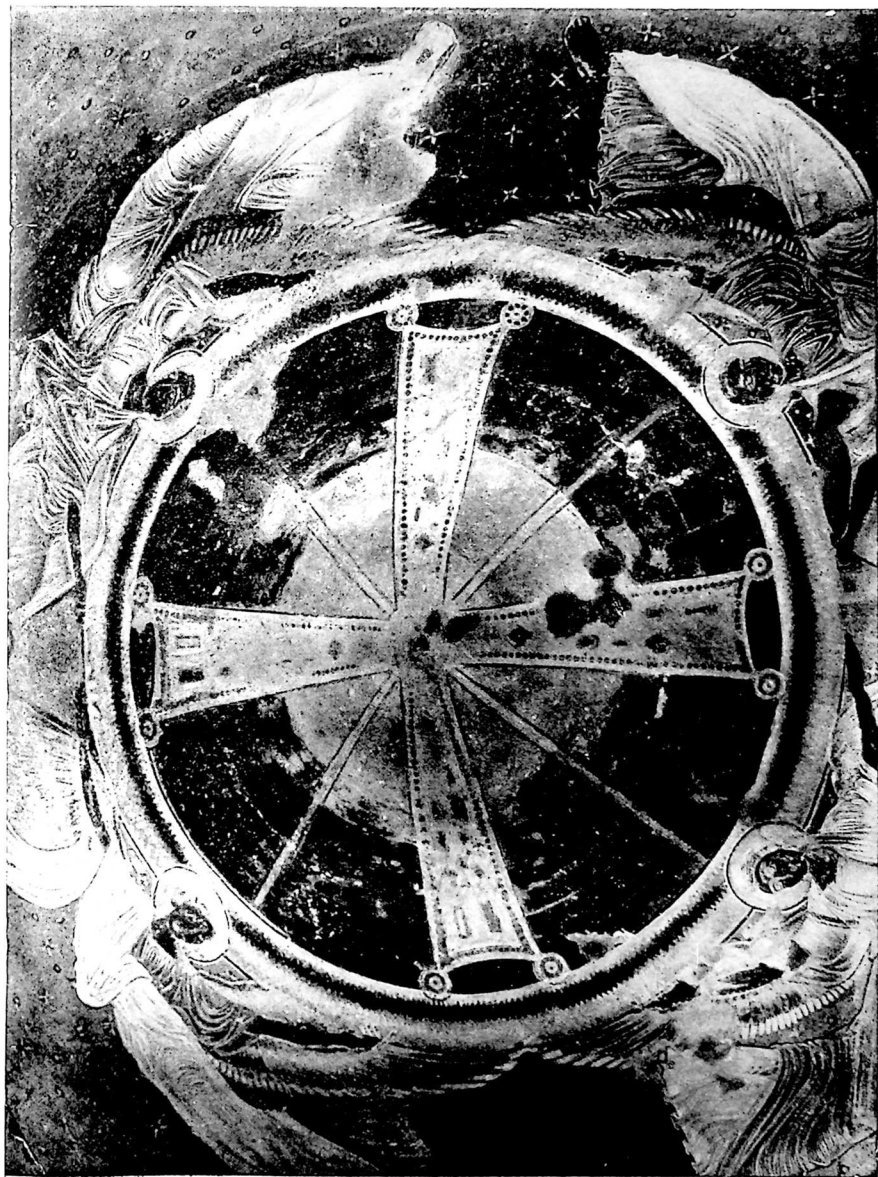

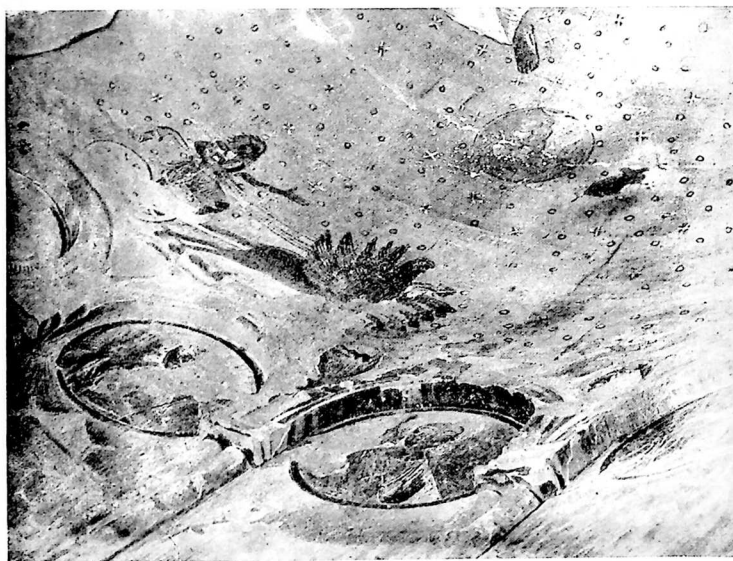

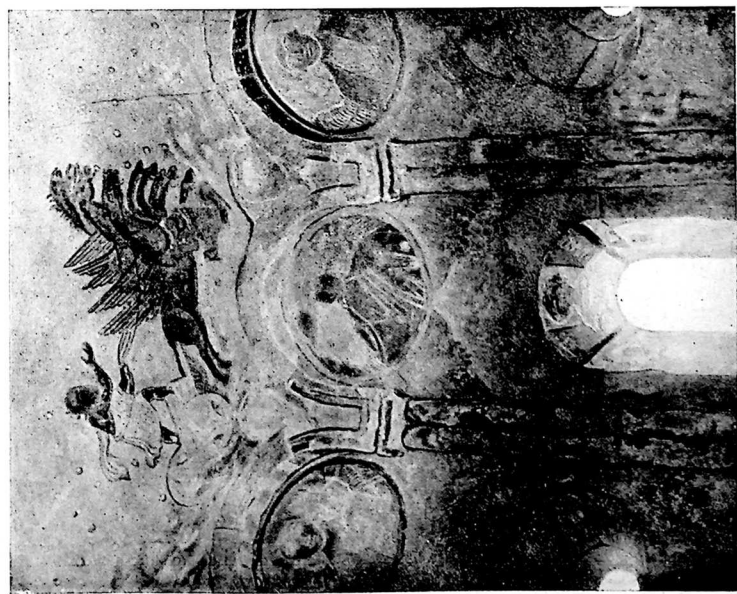

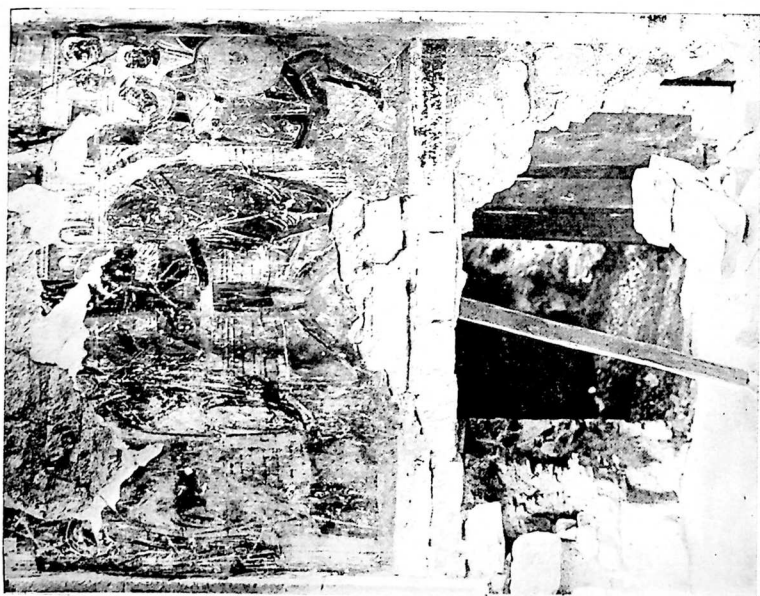
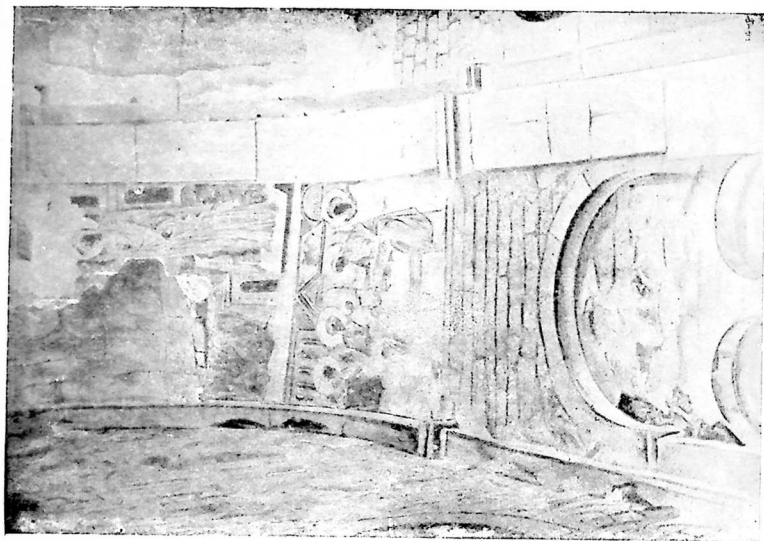

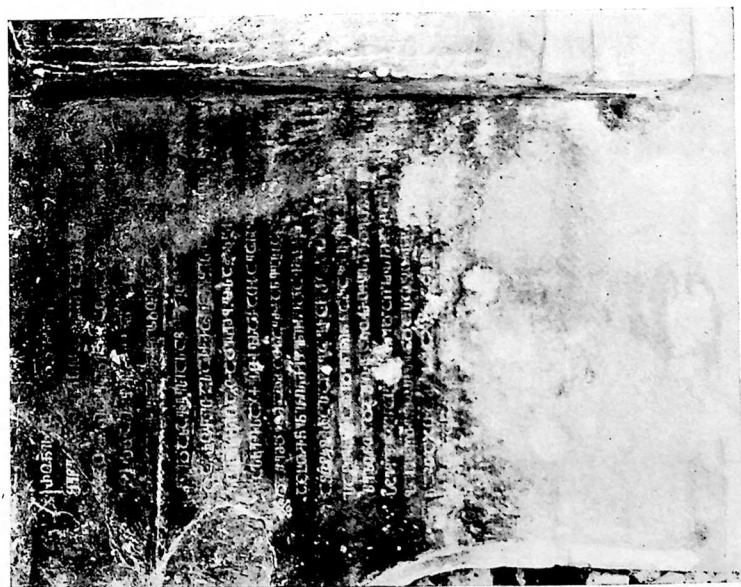
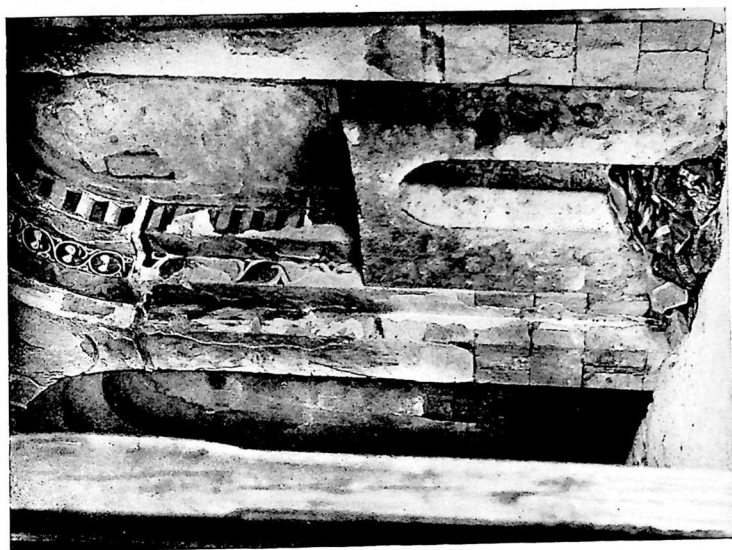

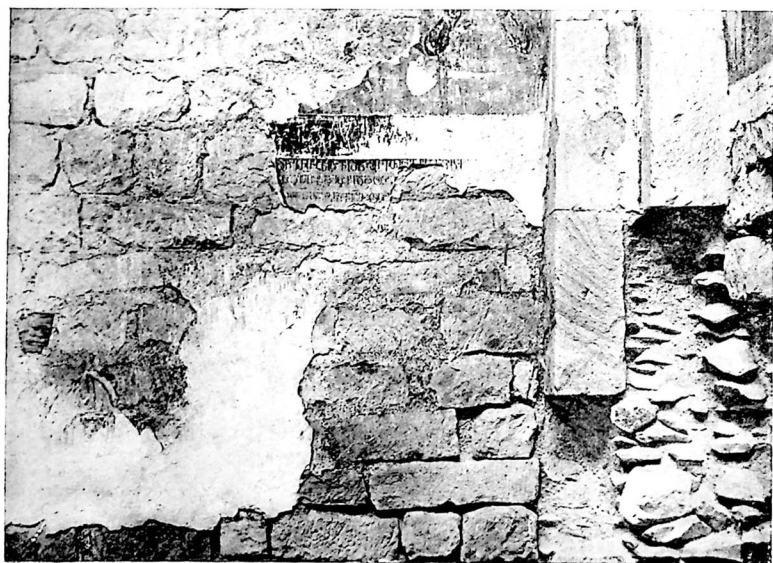

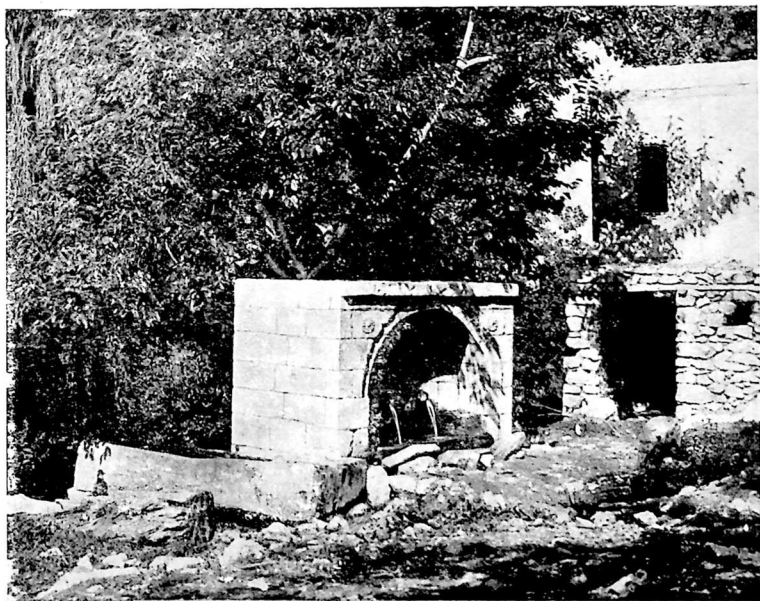
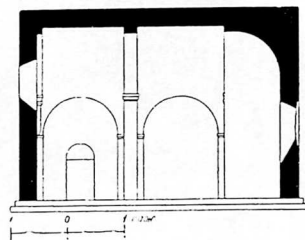
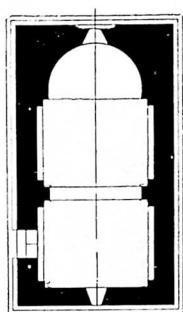

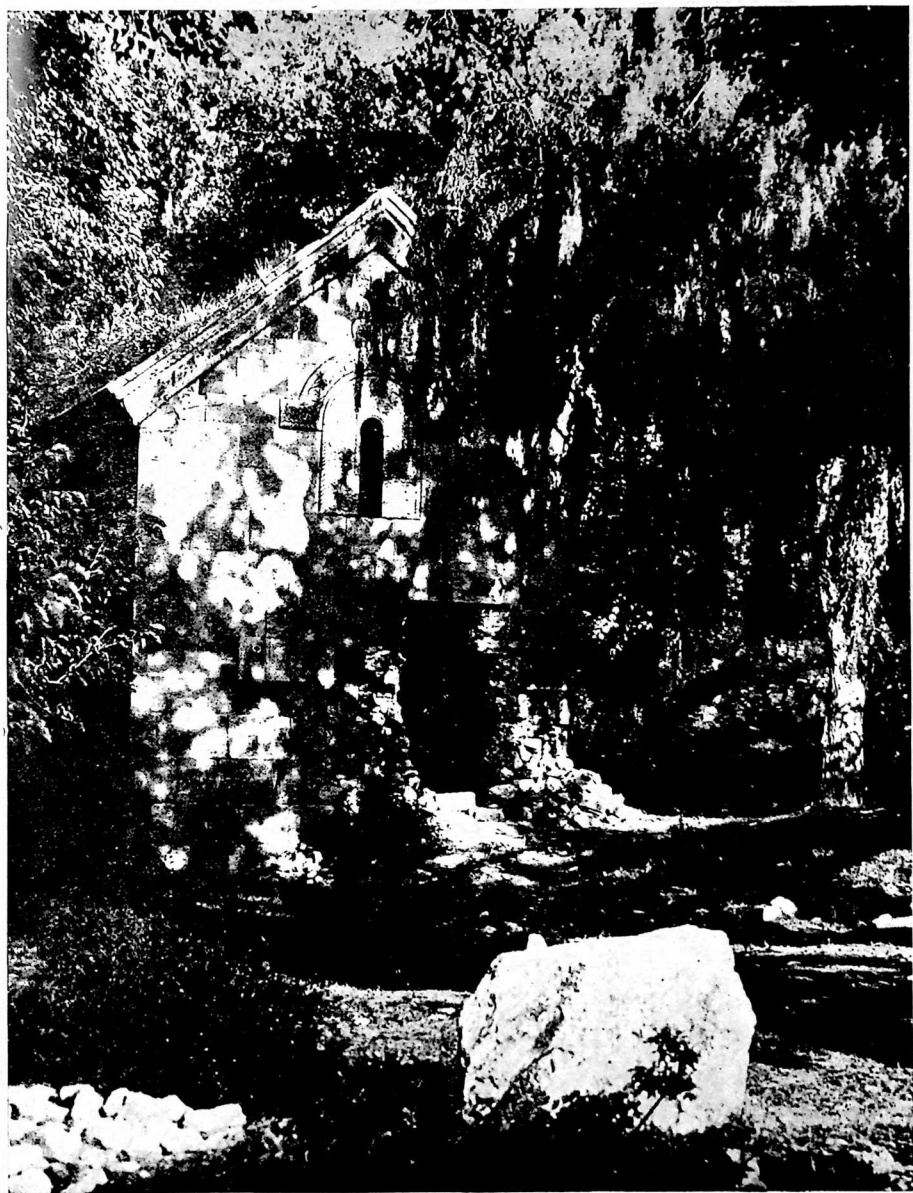

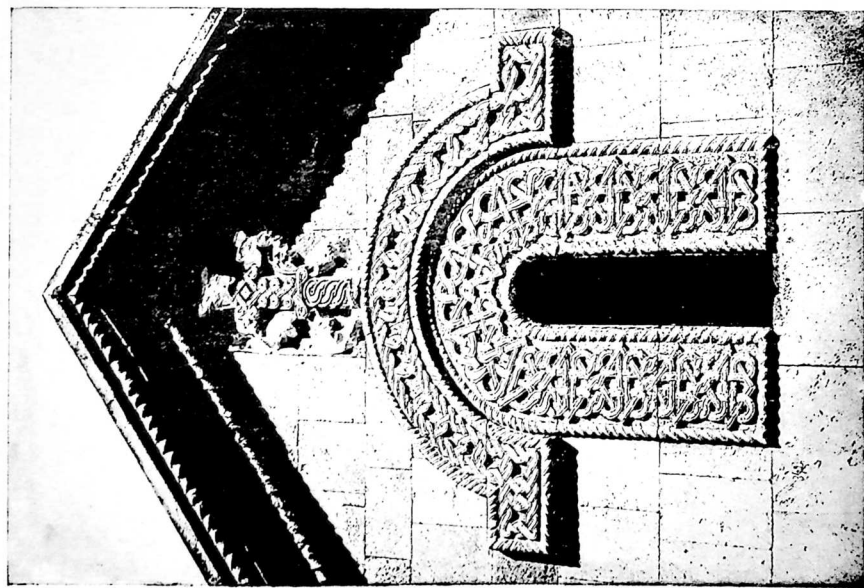
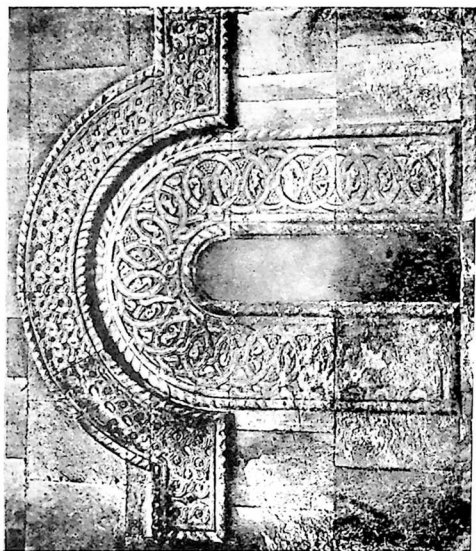

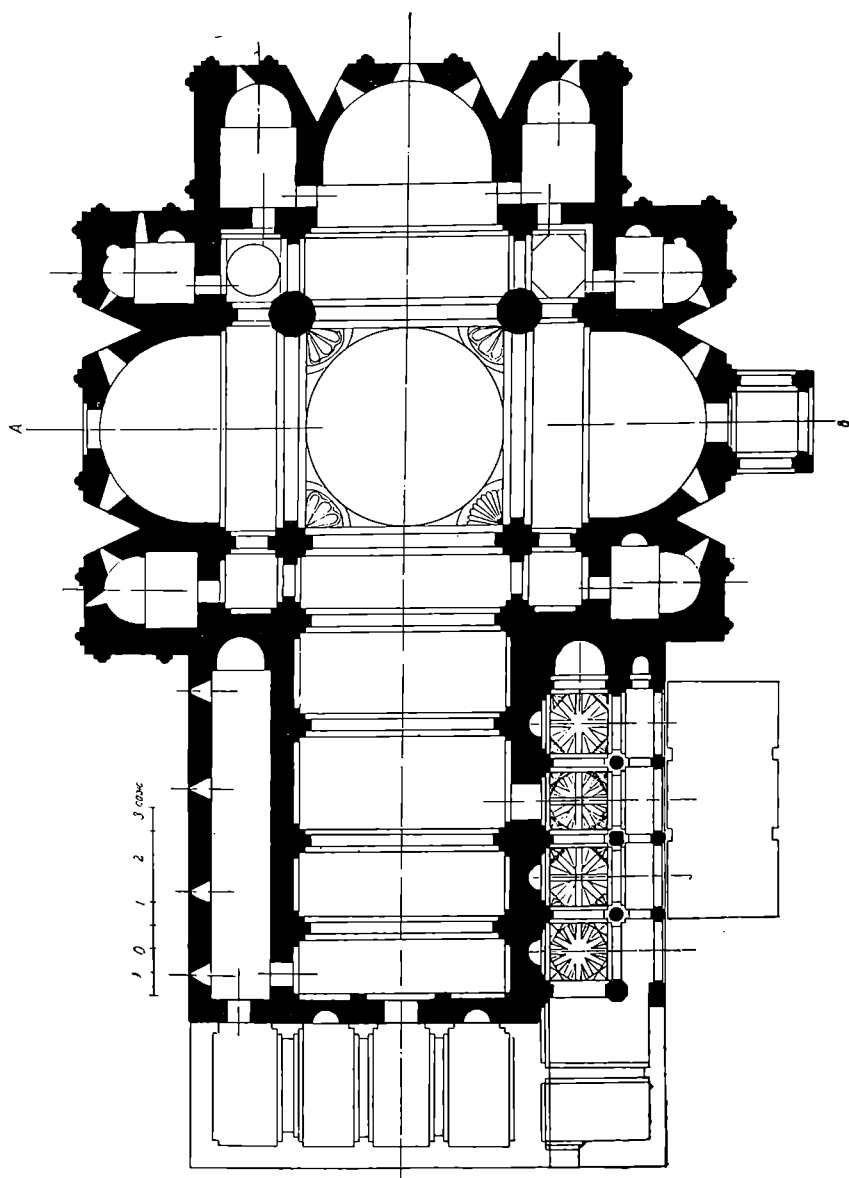

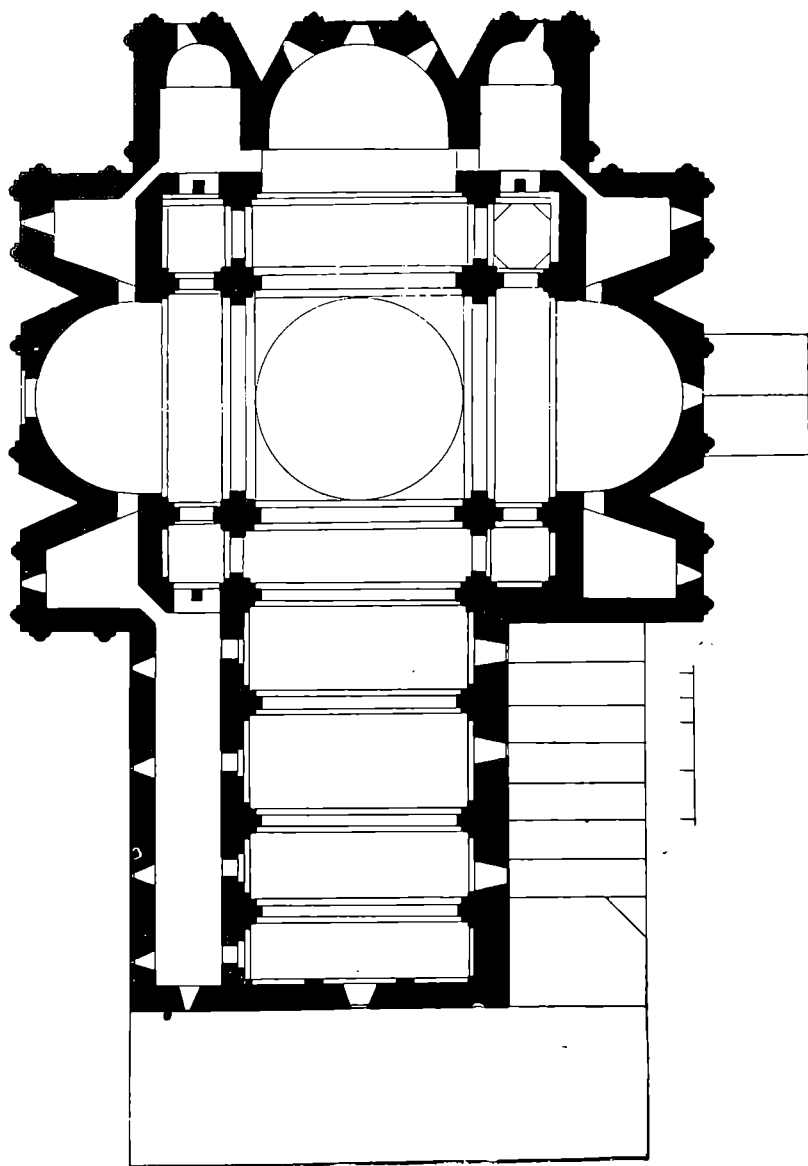

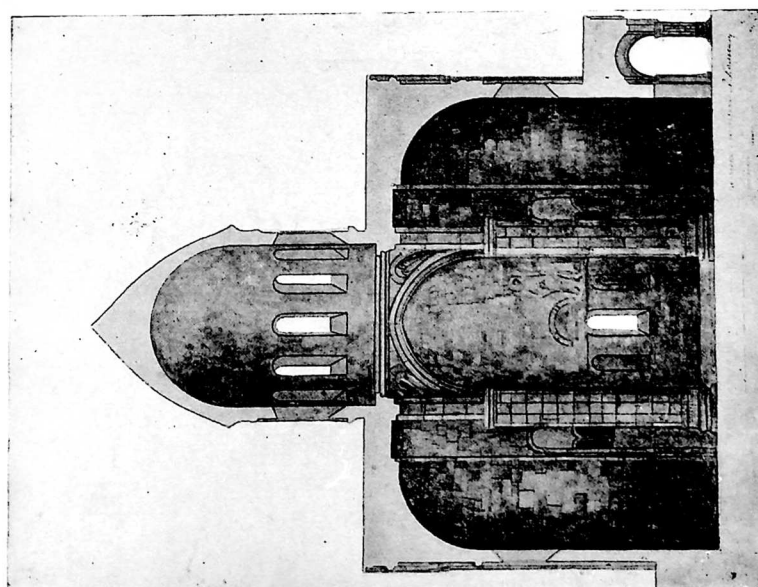
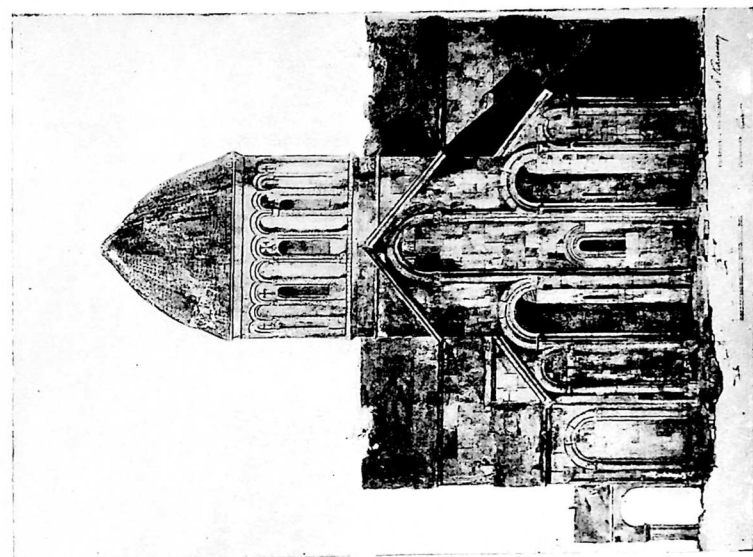

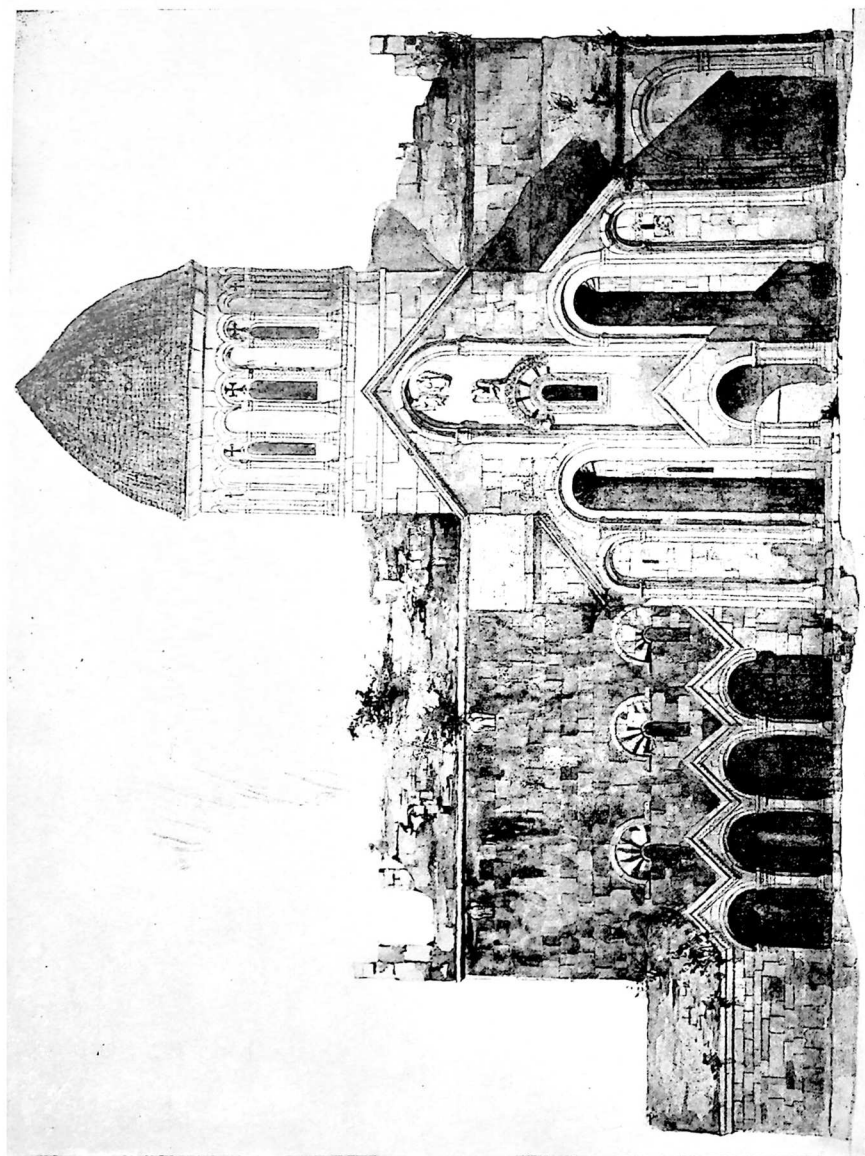

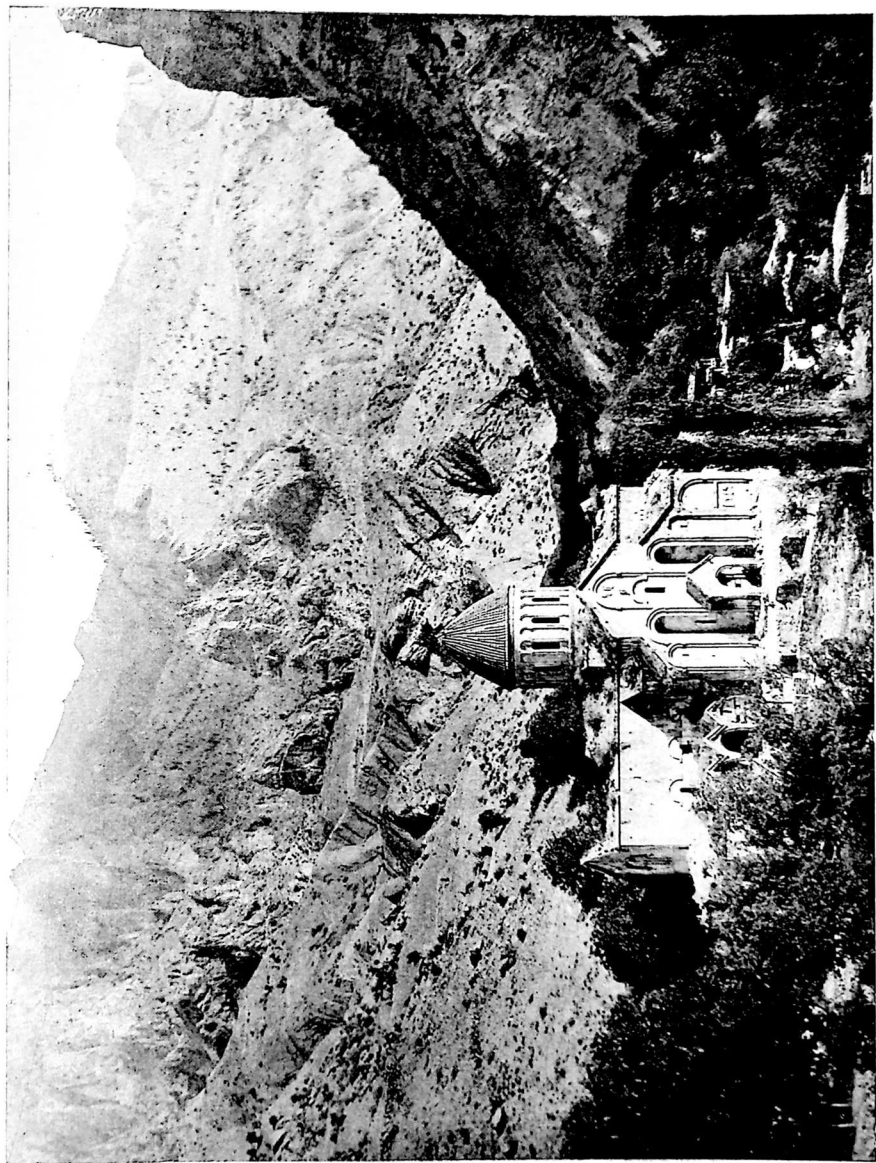
მ ა ჯ ნ

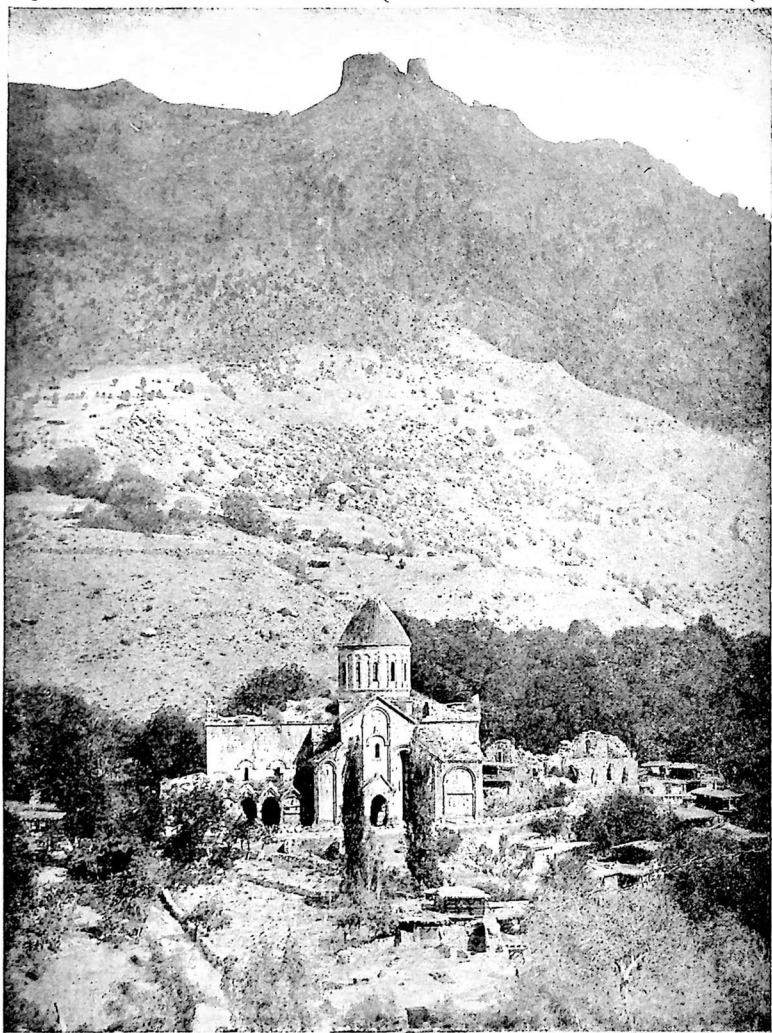

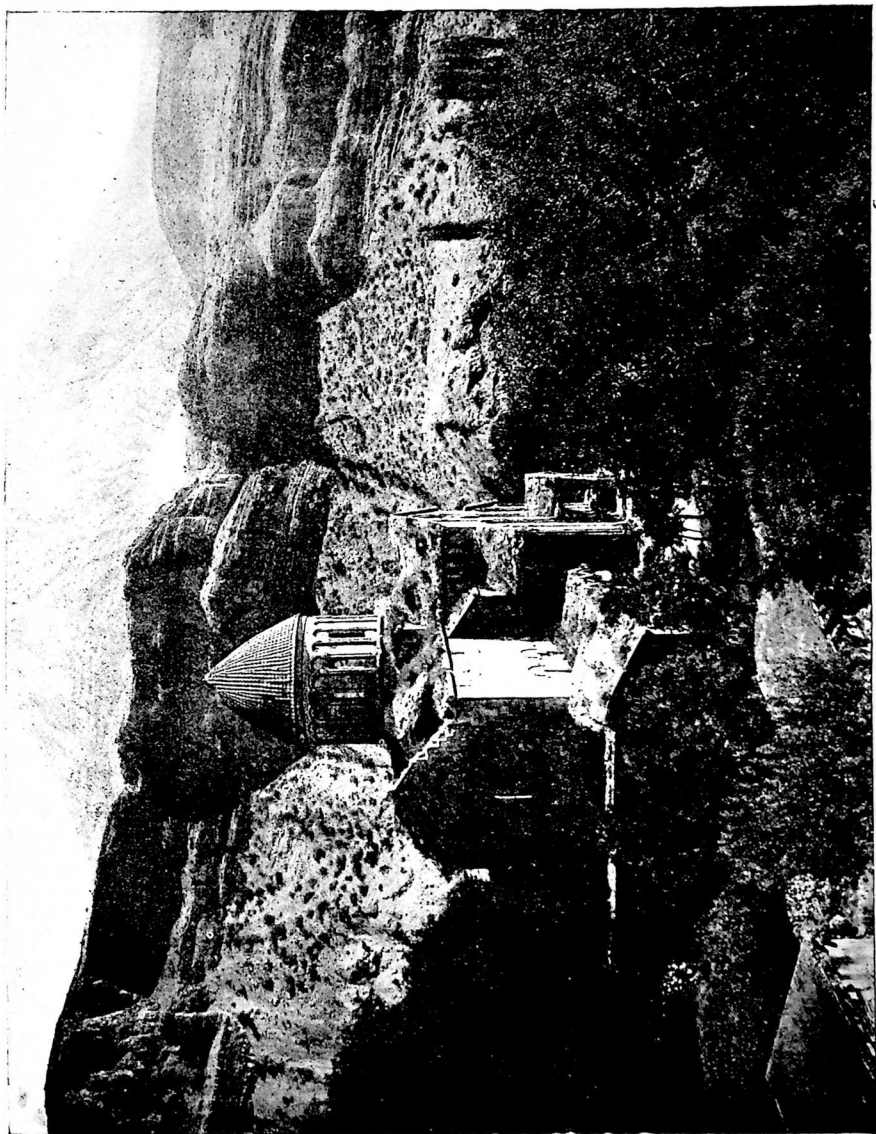

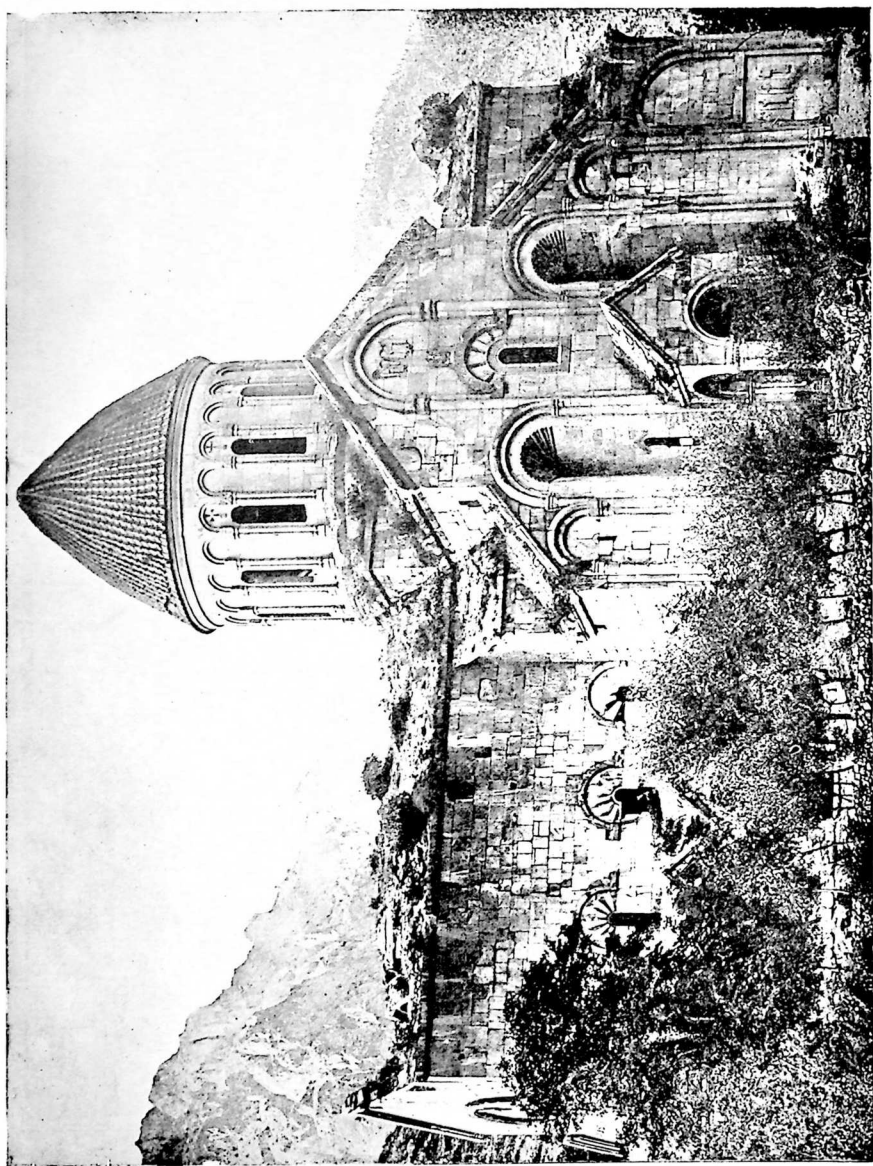

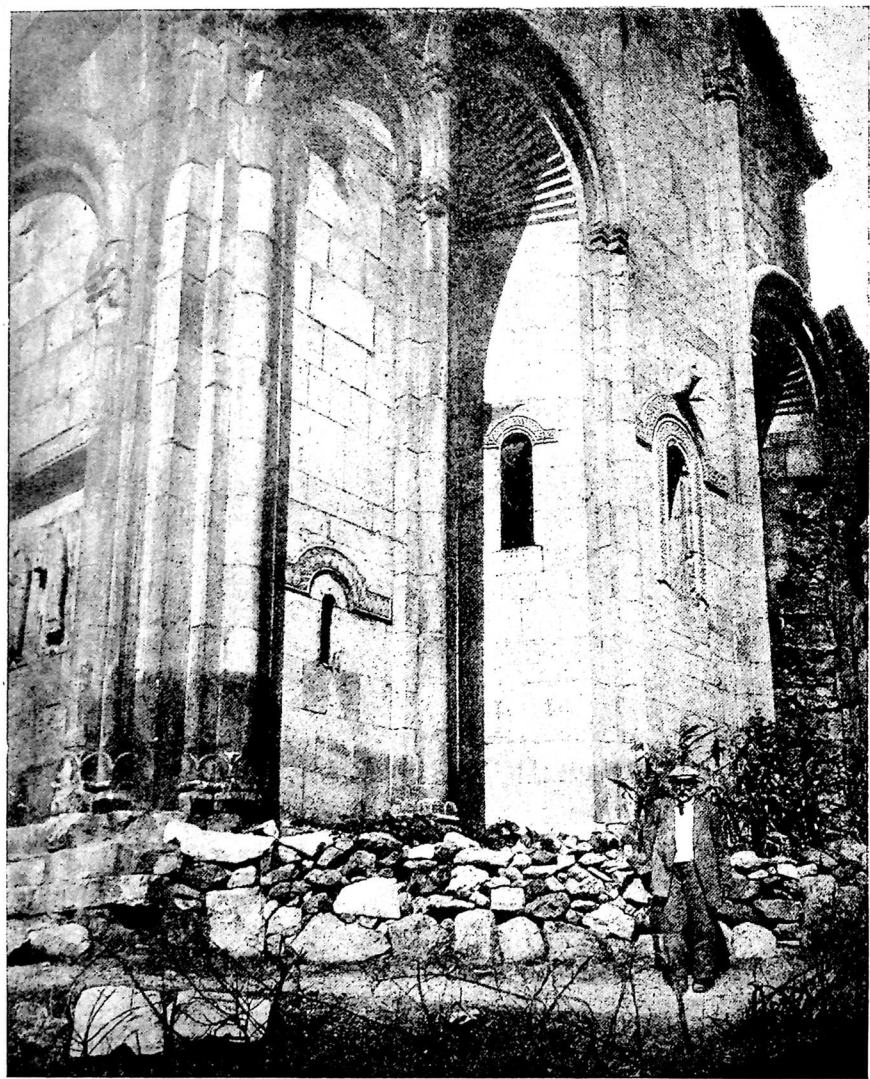

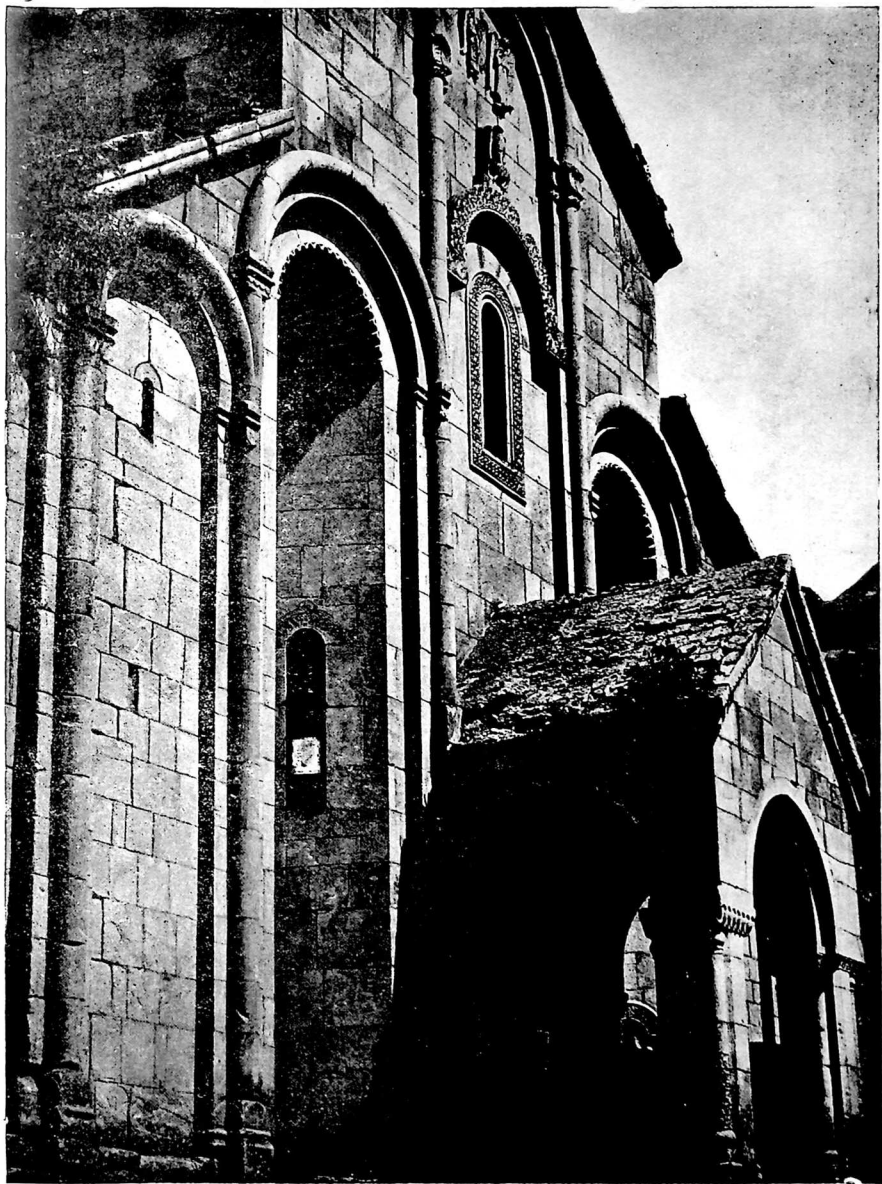

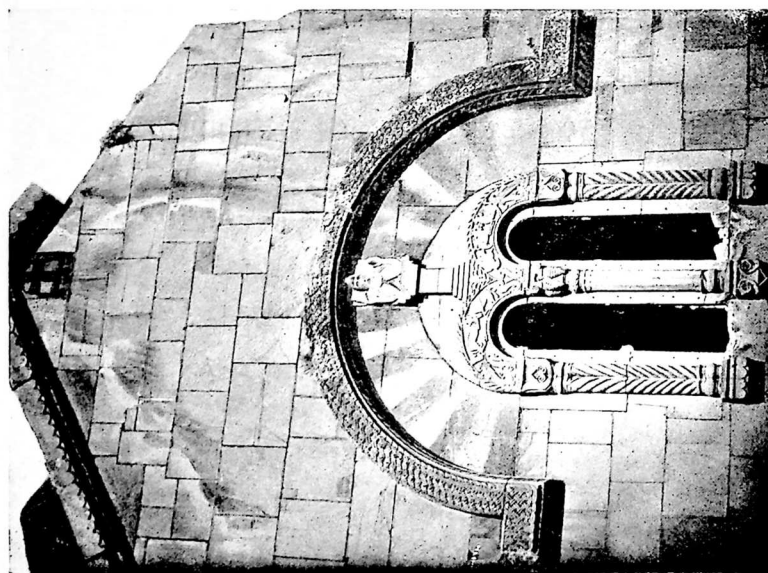
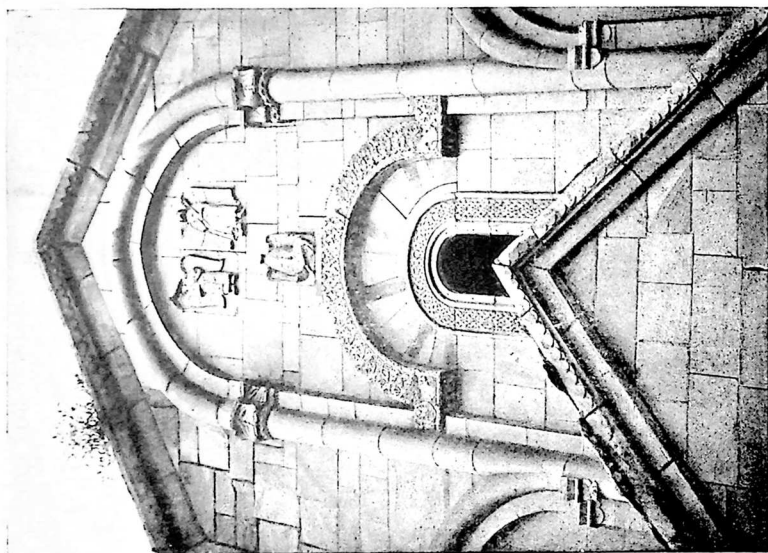

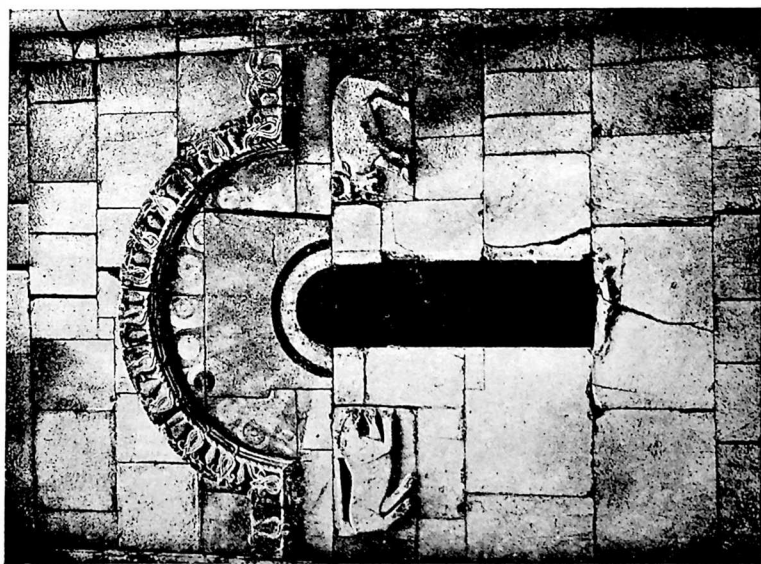
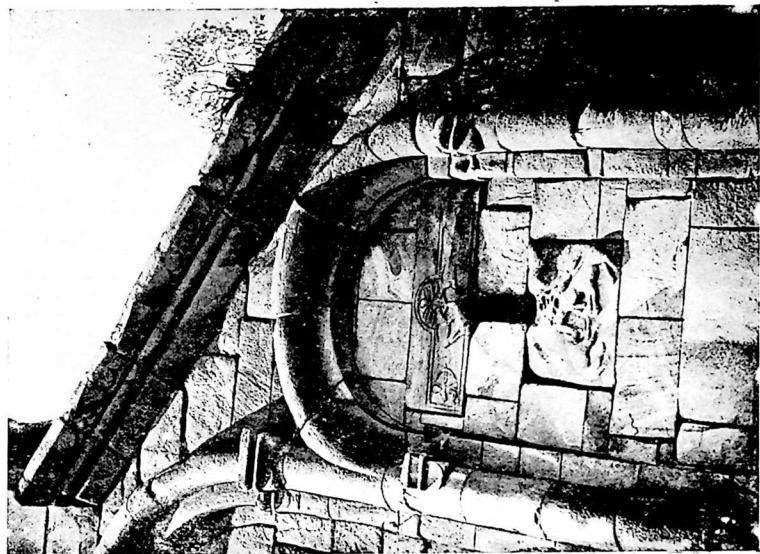

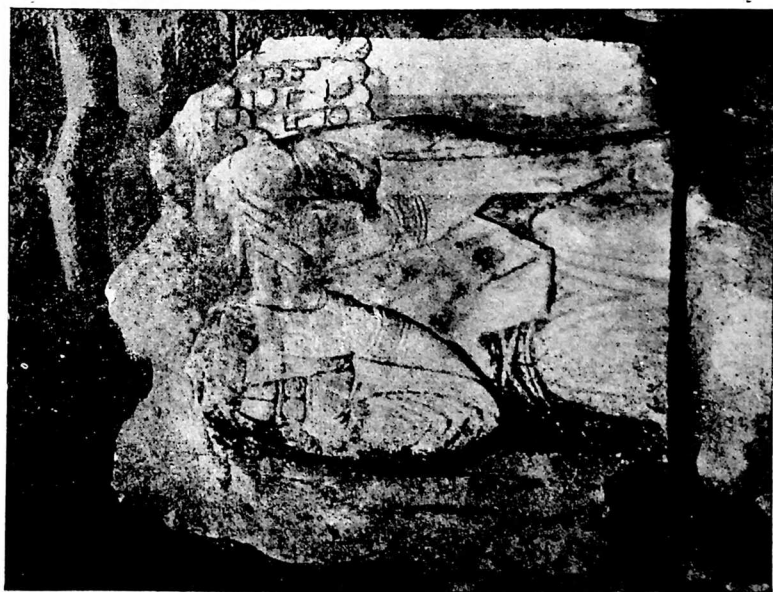

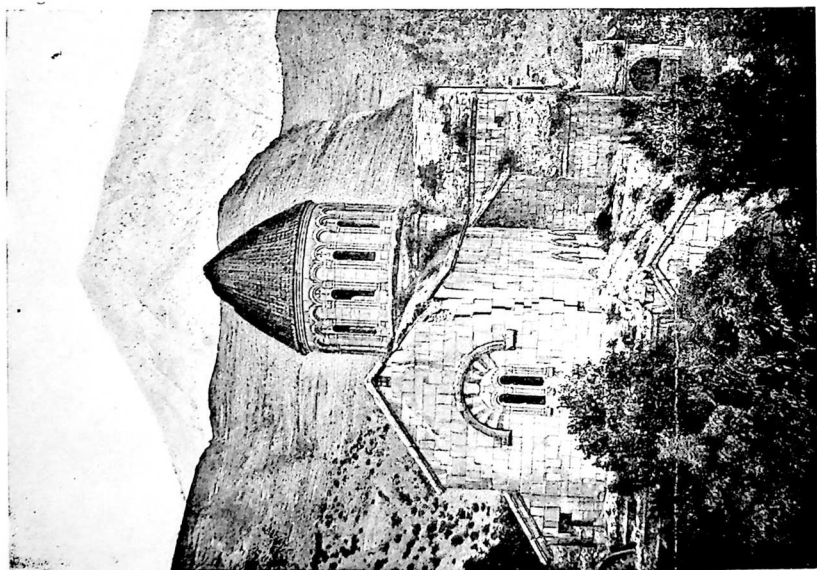
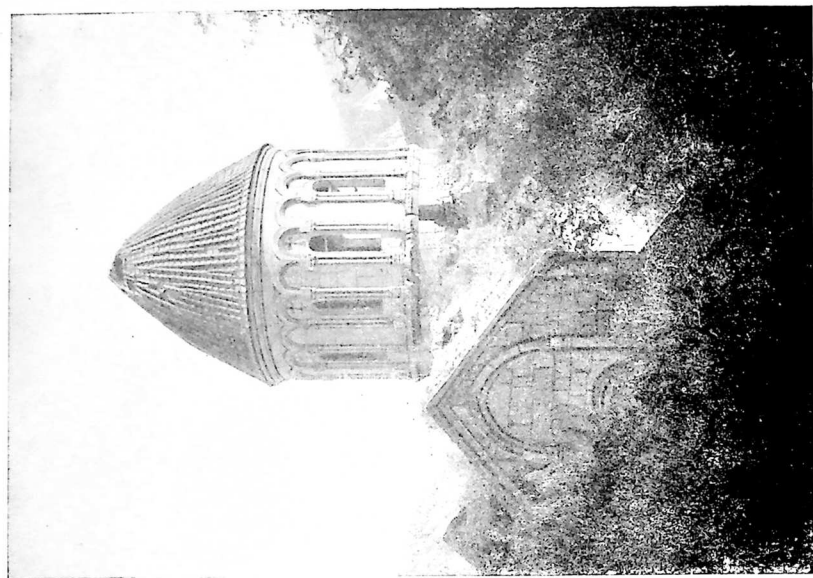

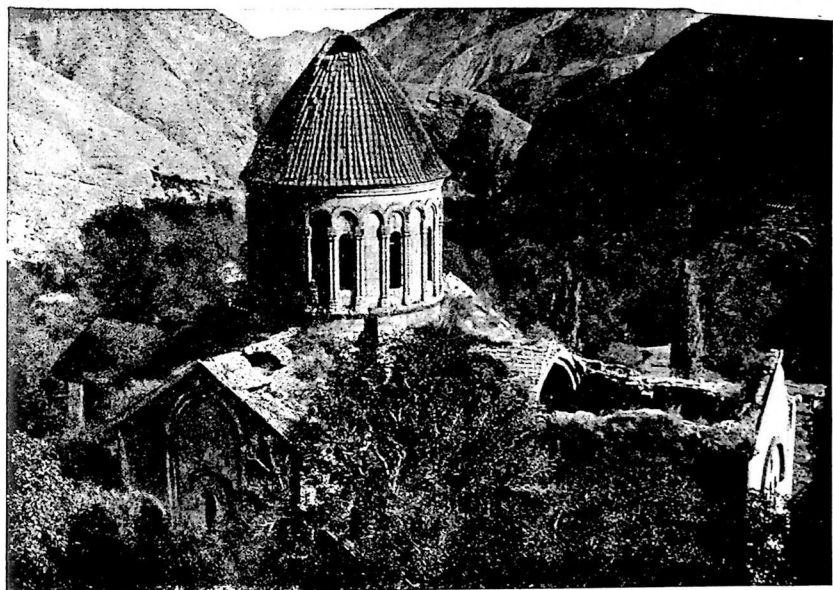

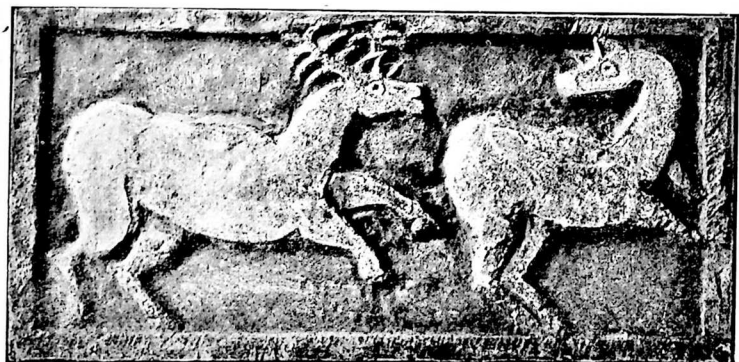

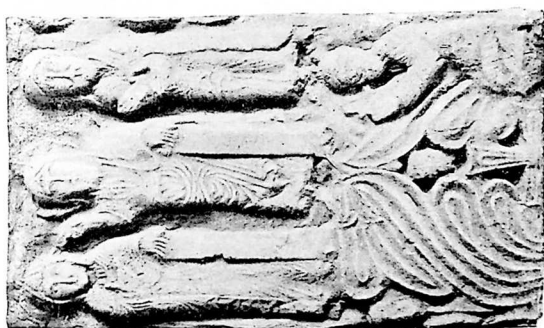
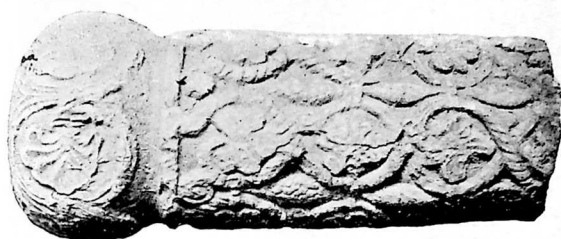

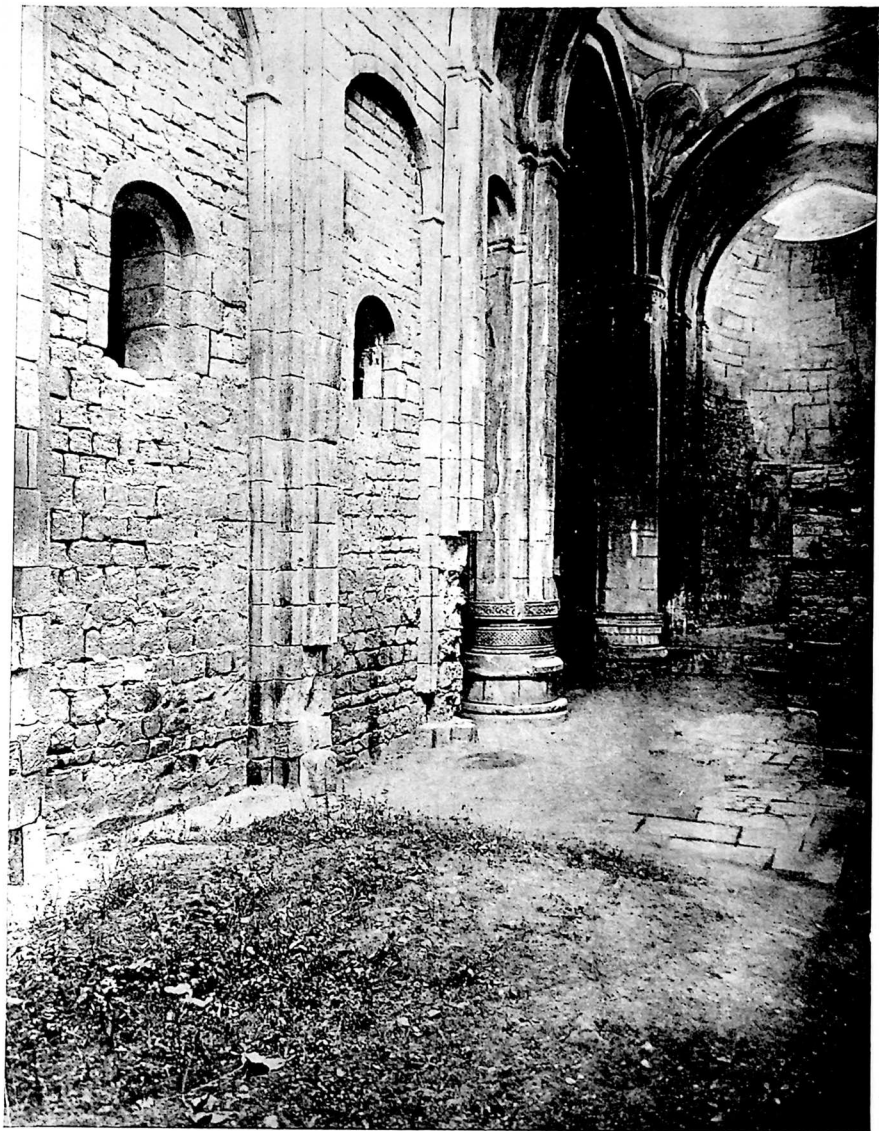

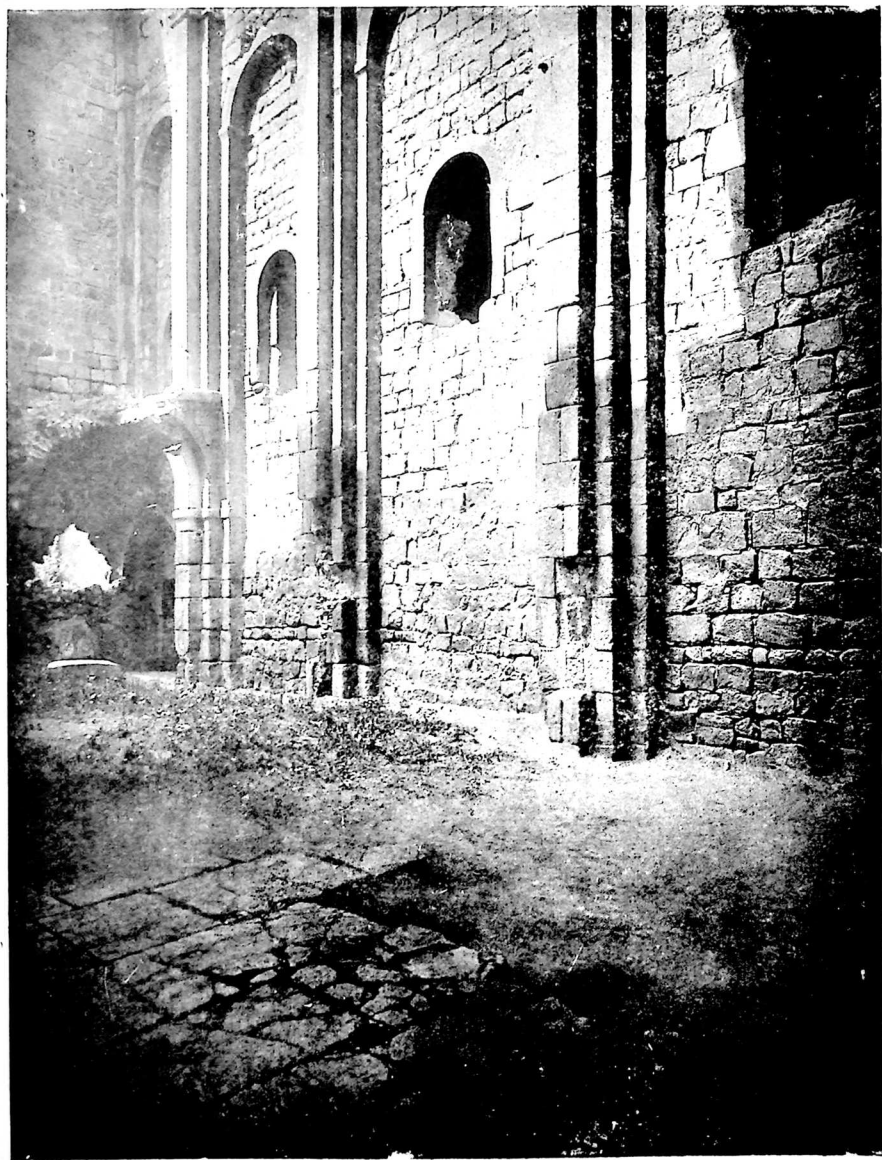

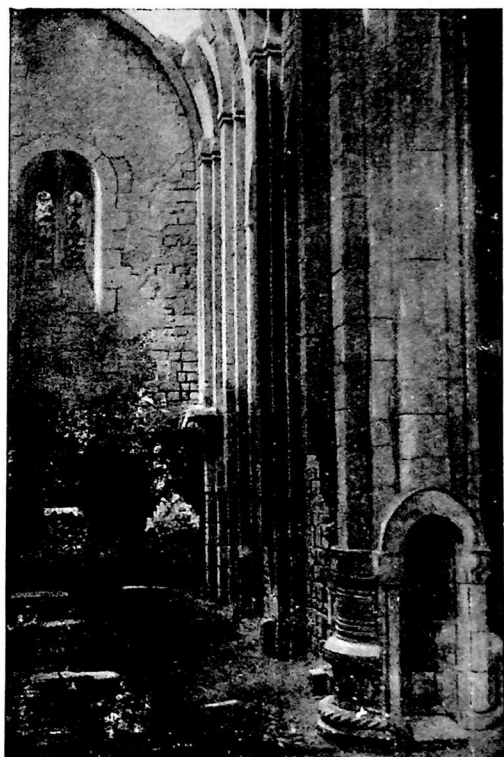
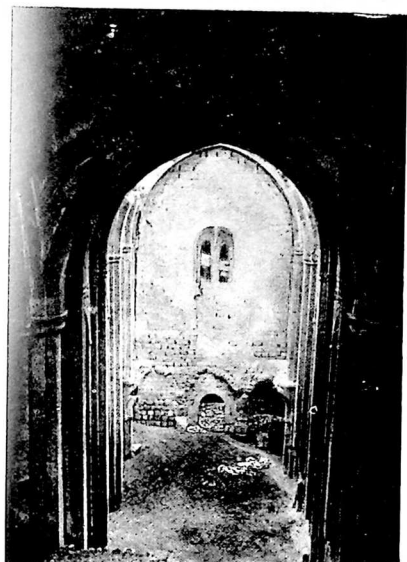

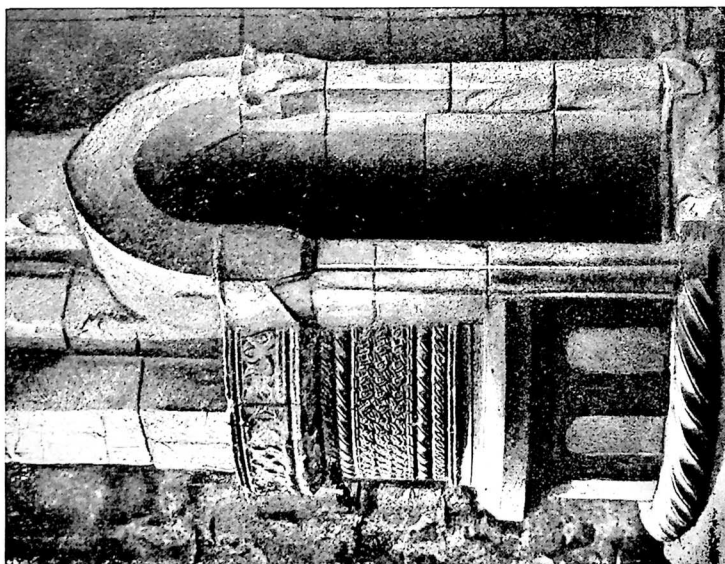
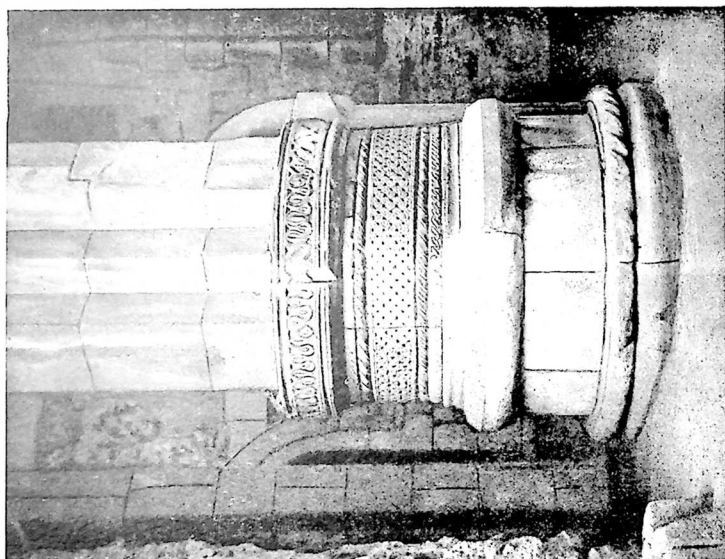

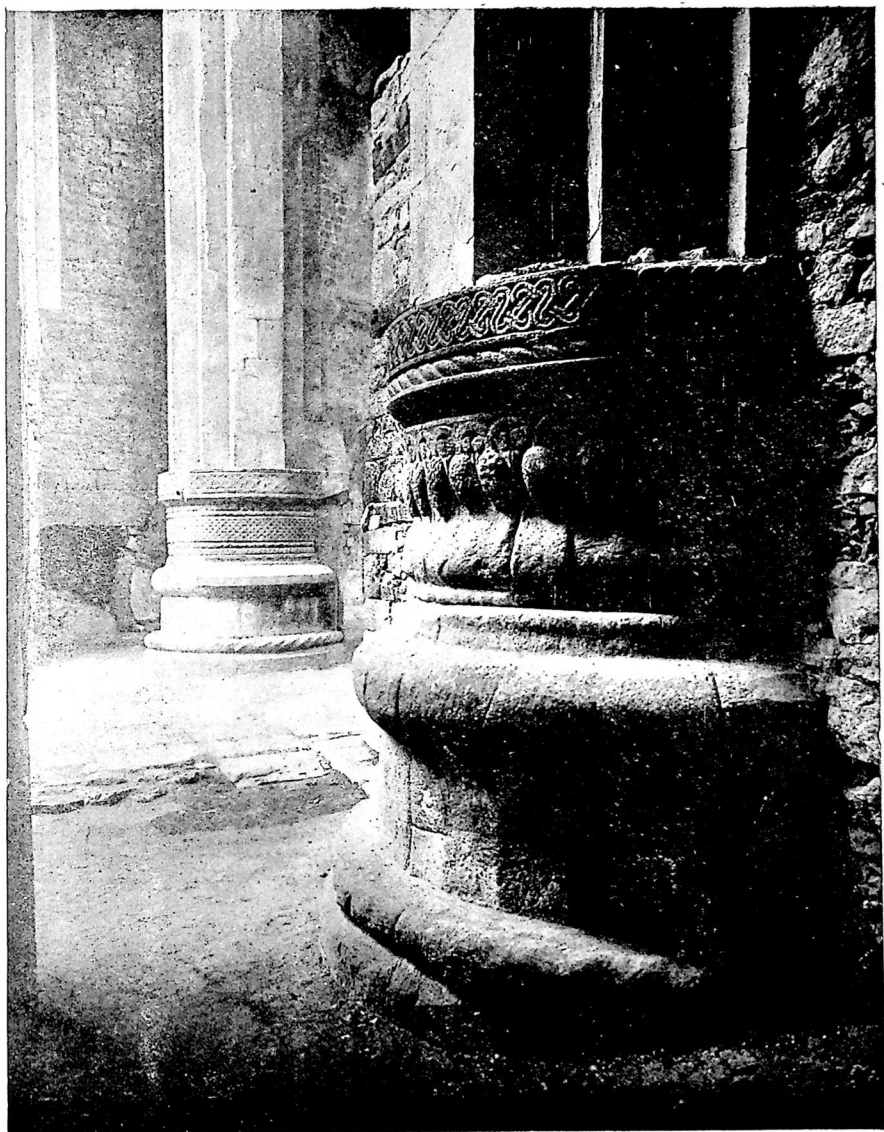

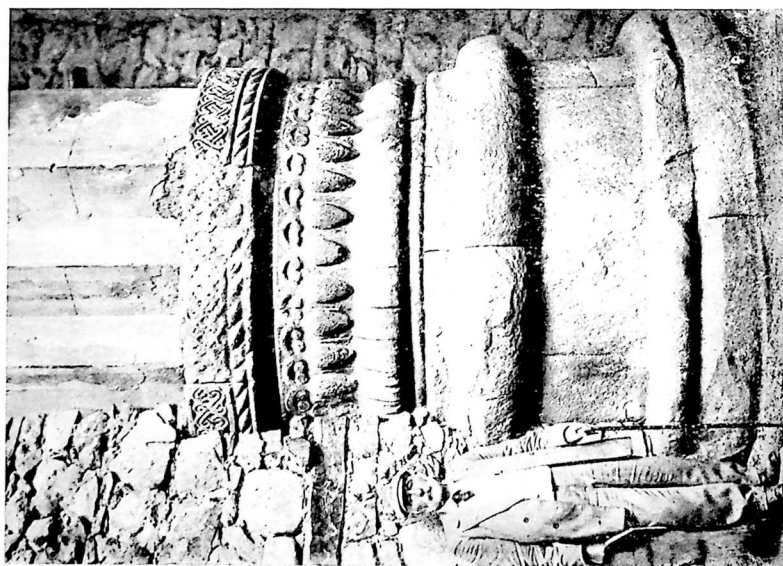
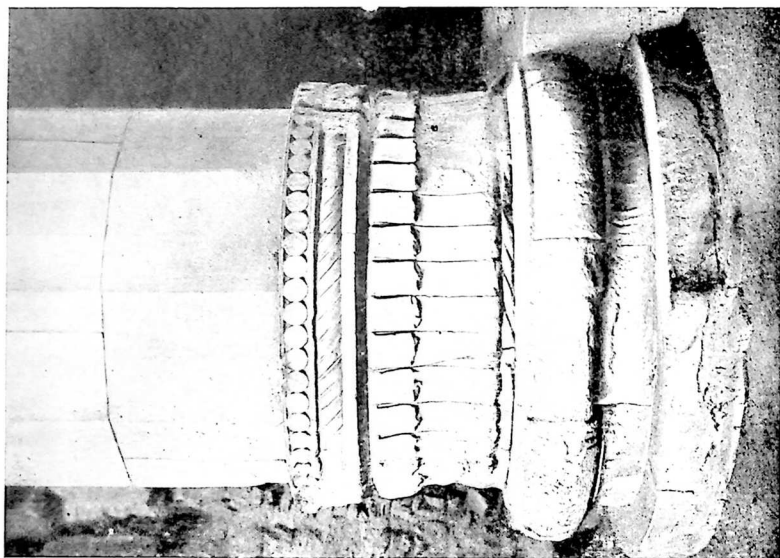

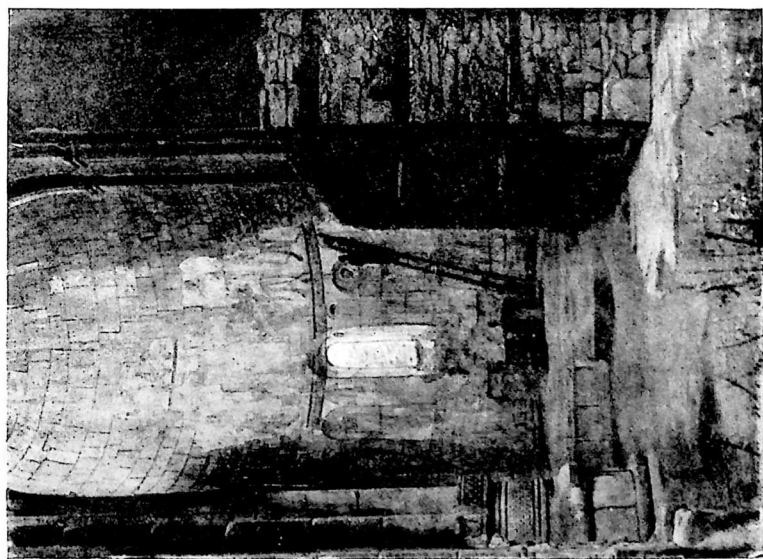
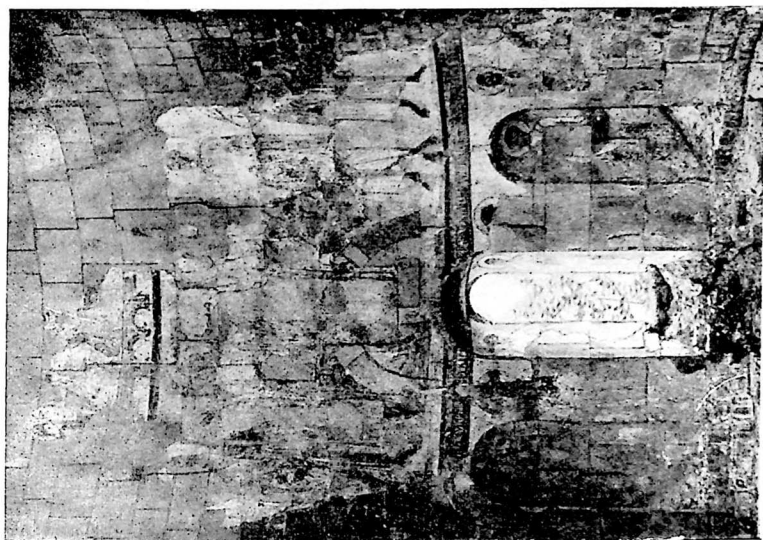

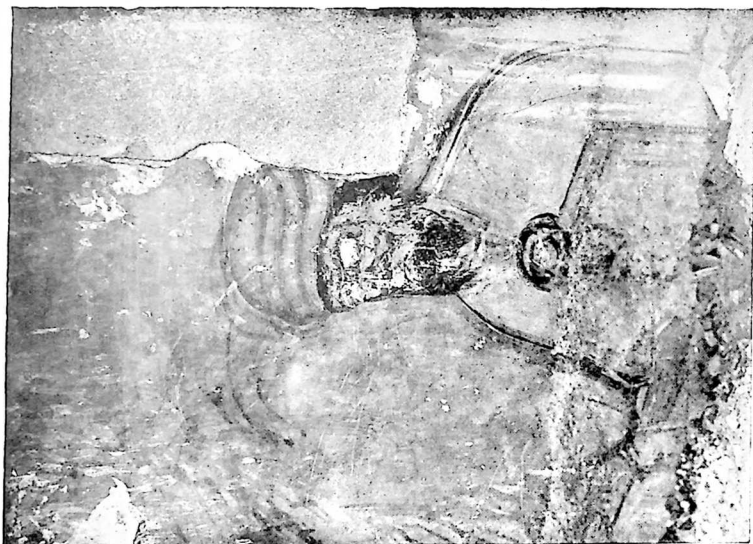

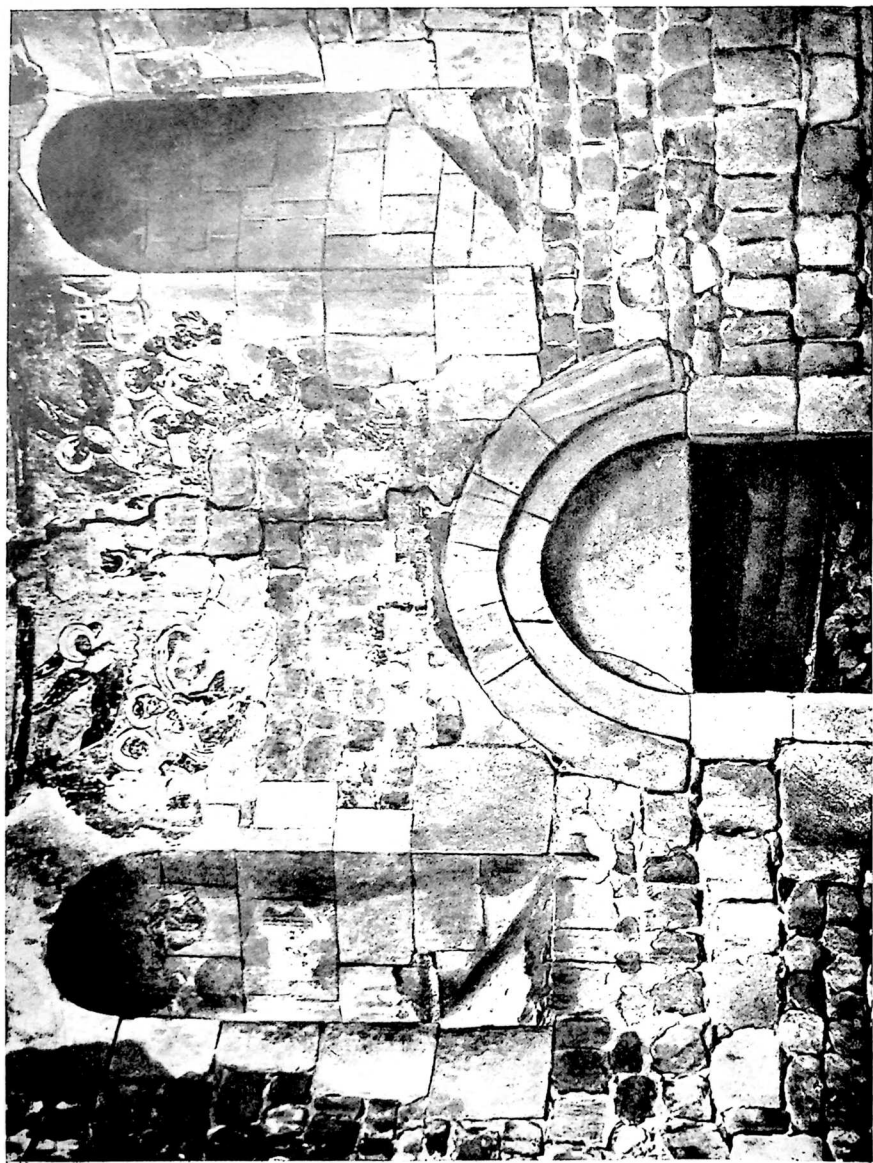

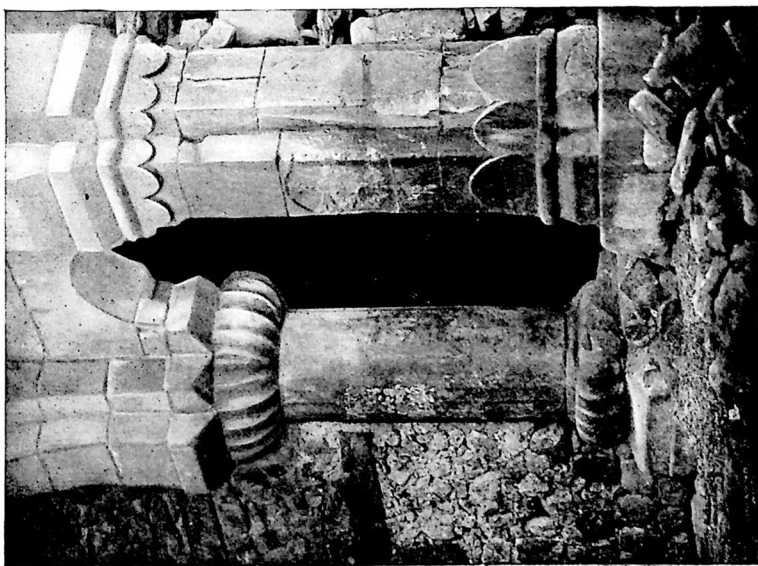
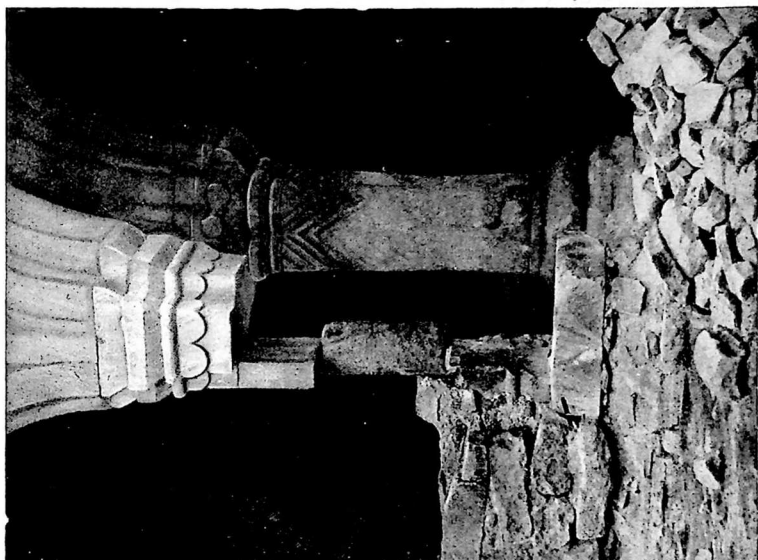

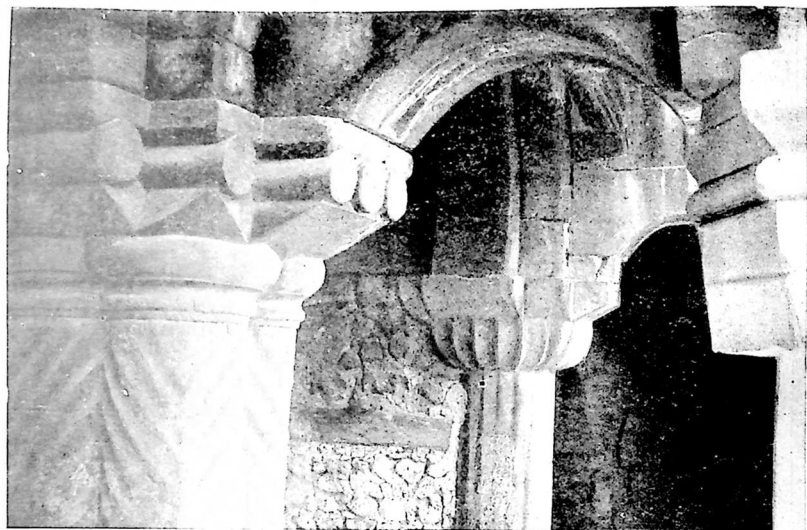

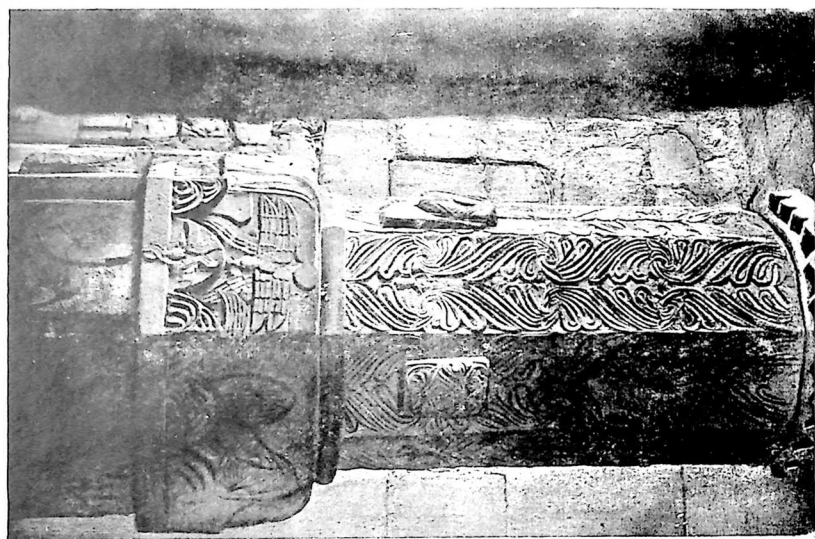

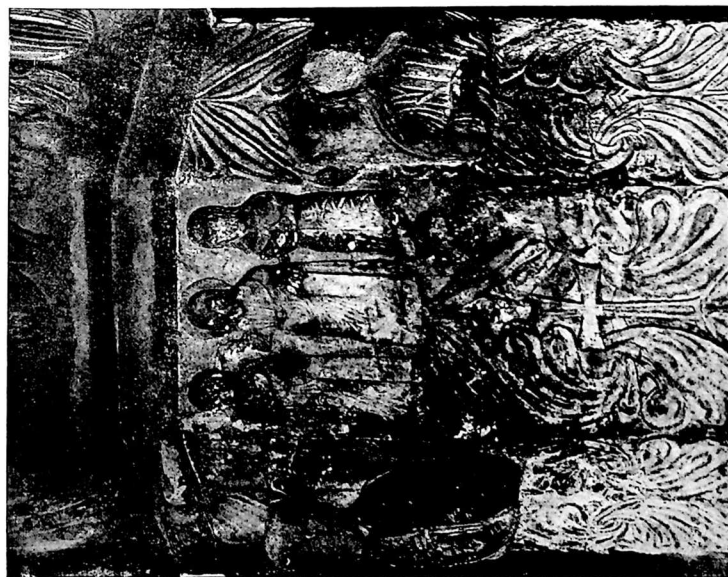

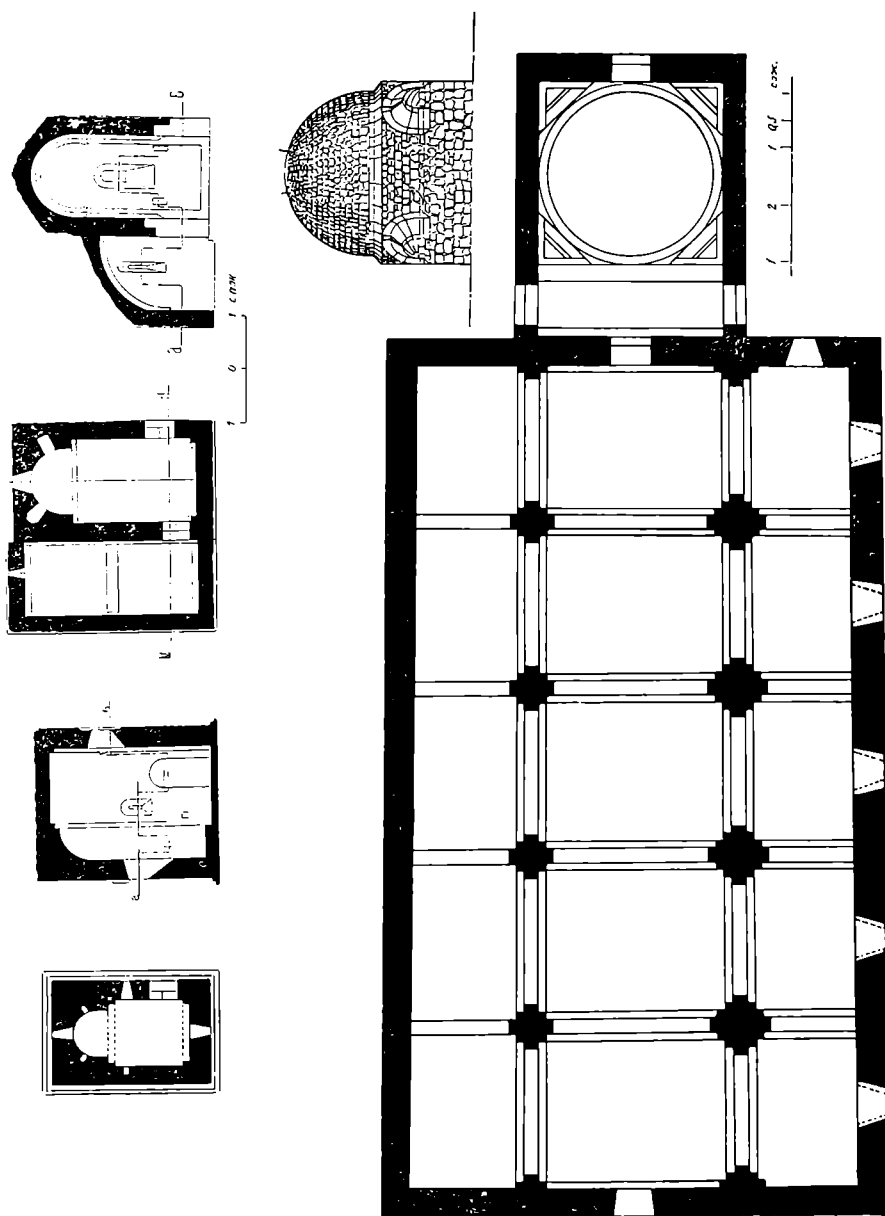

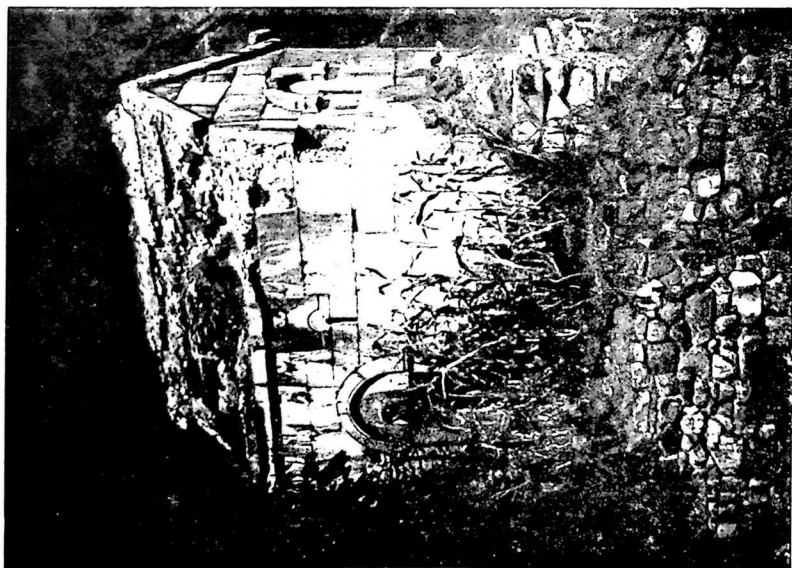
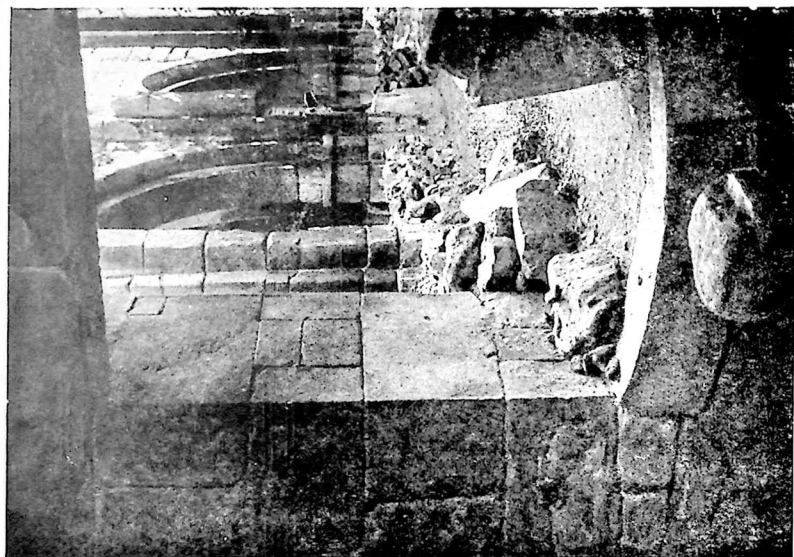

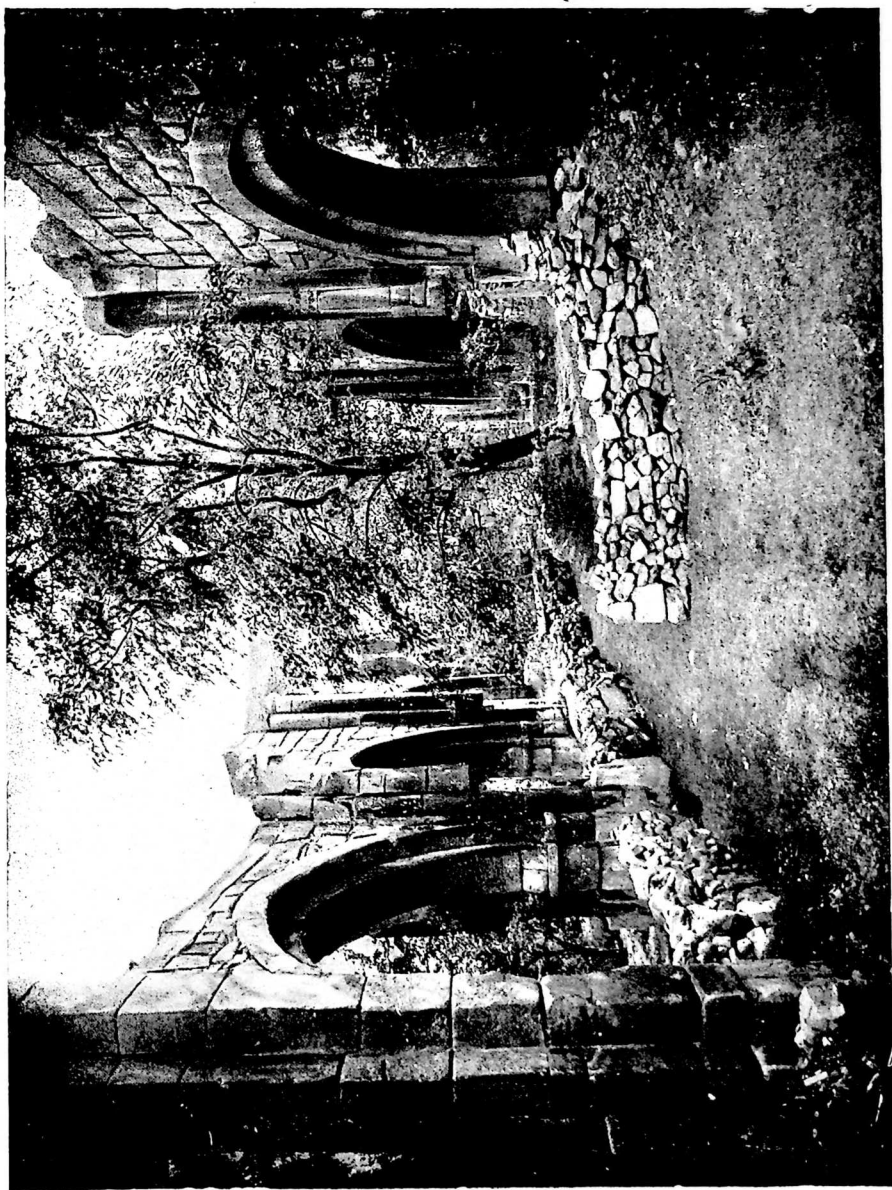

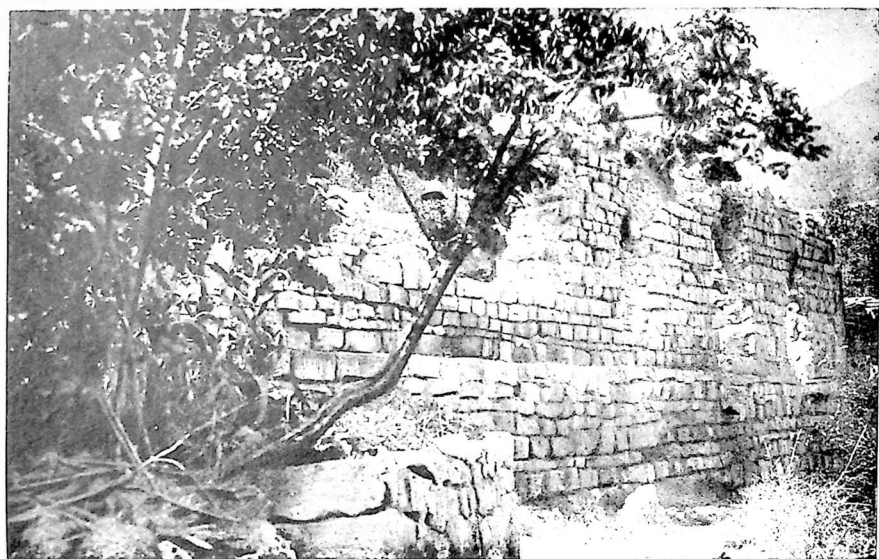

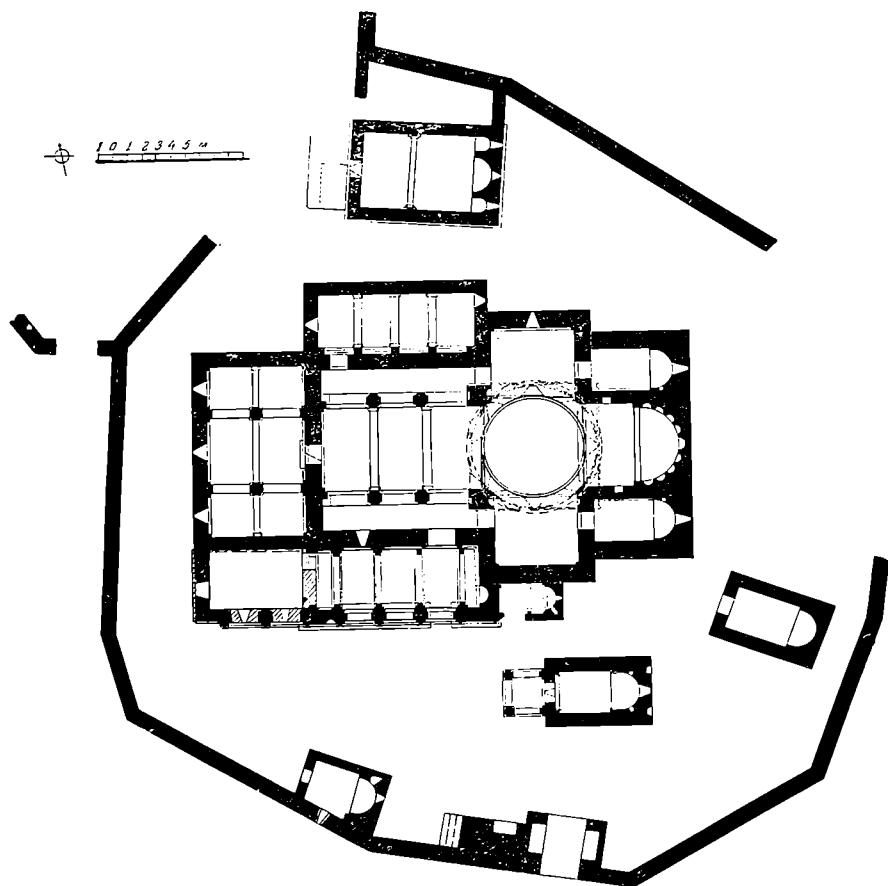

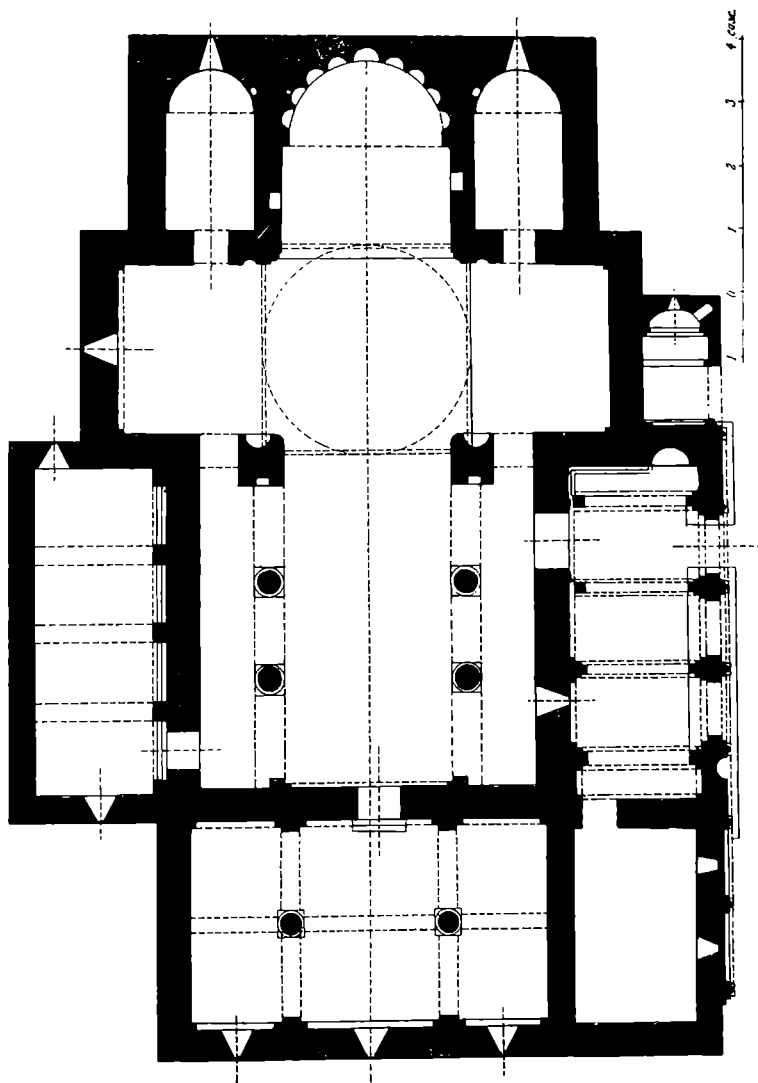

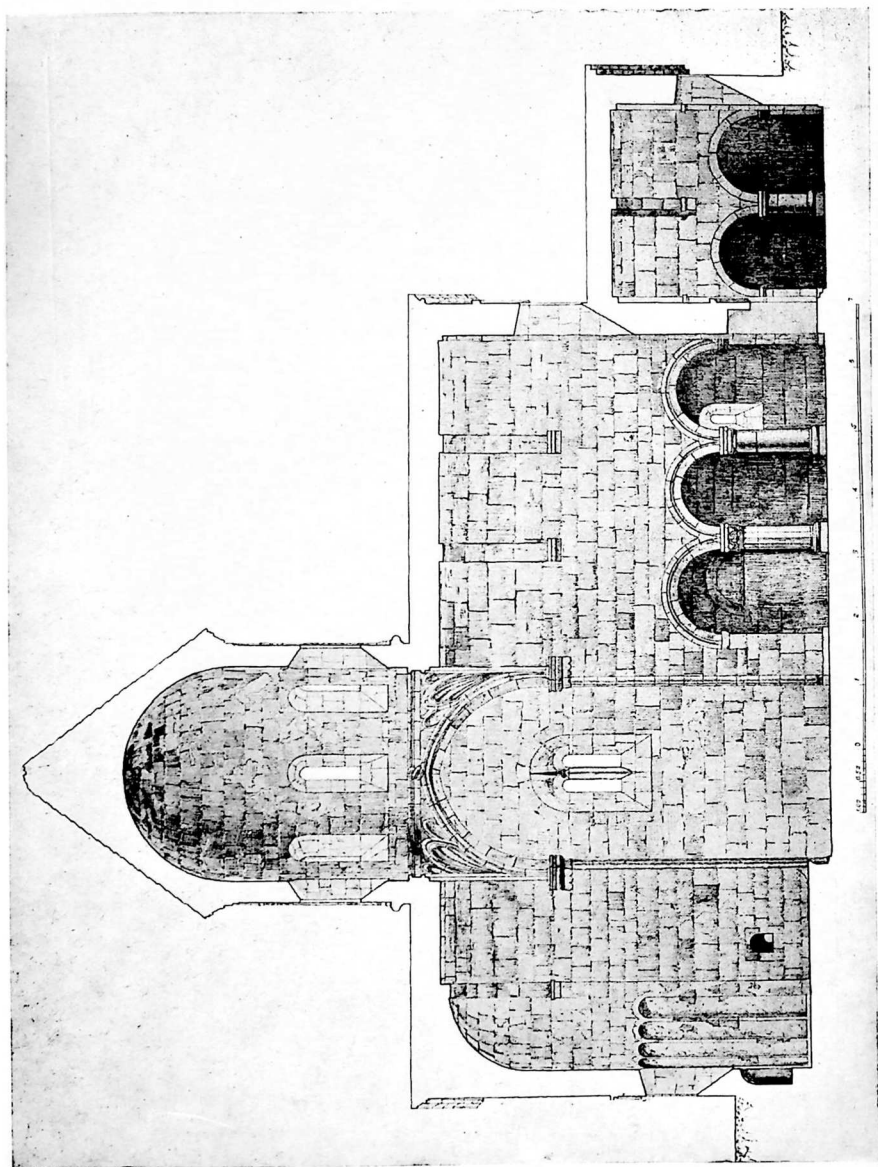

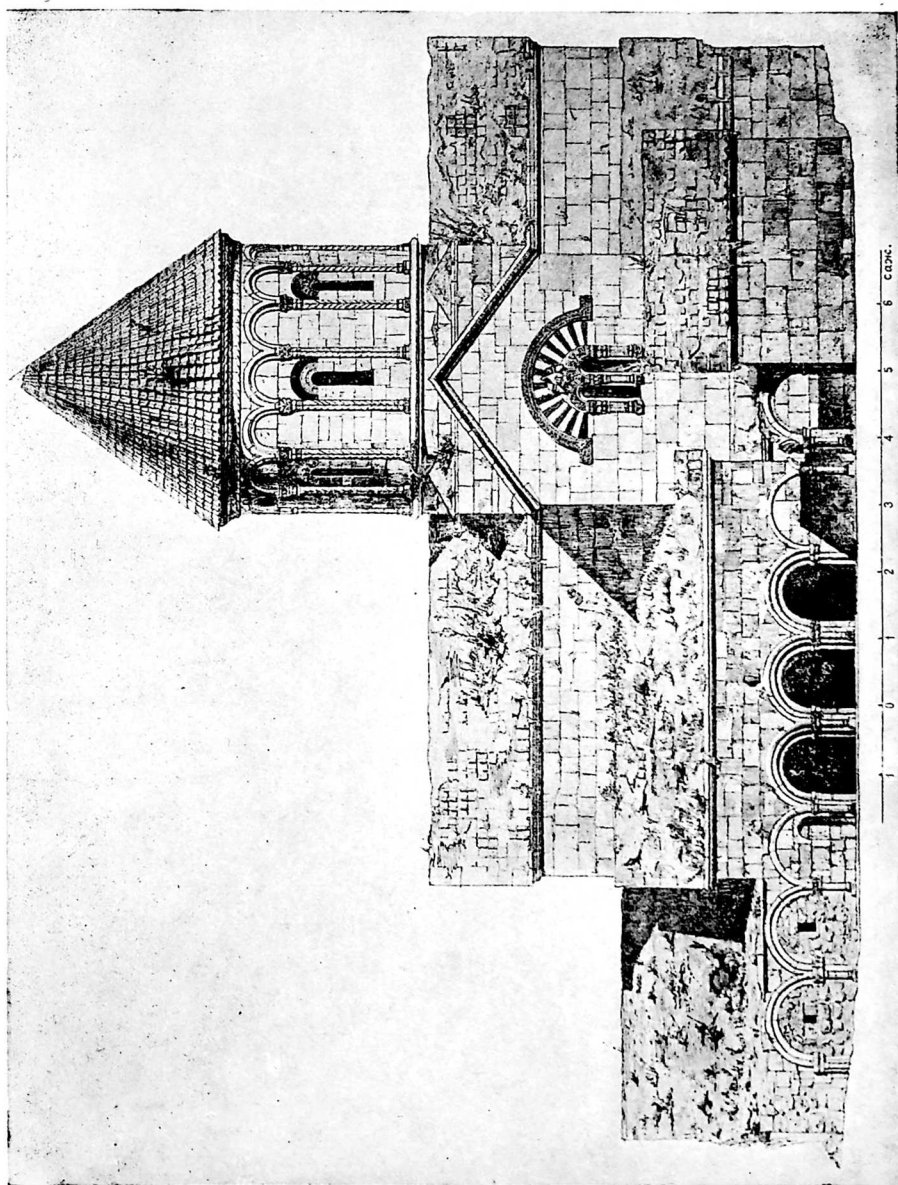

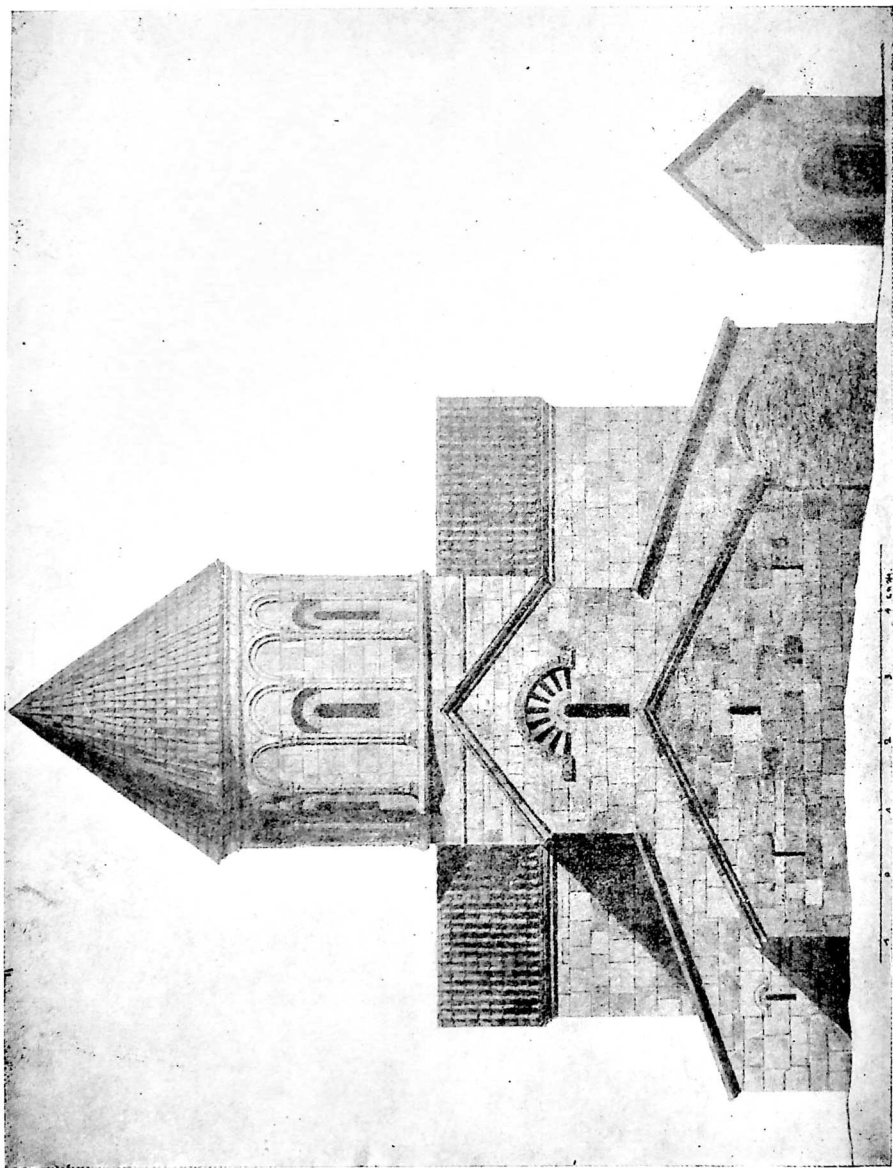
ს ე ს ე ლ ი

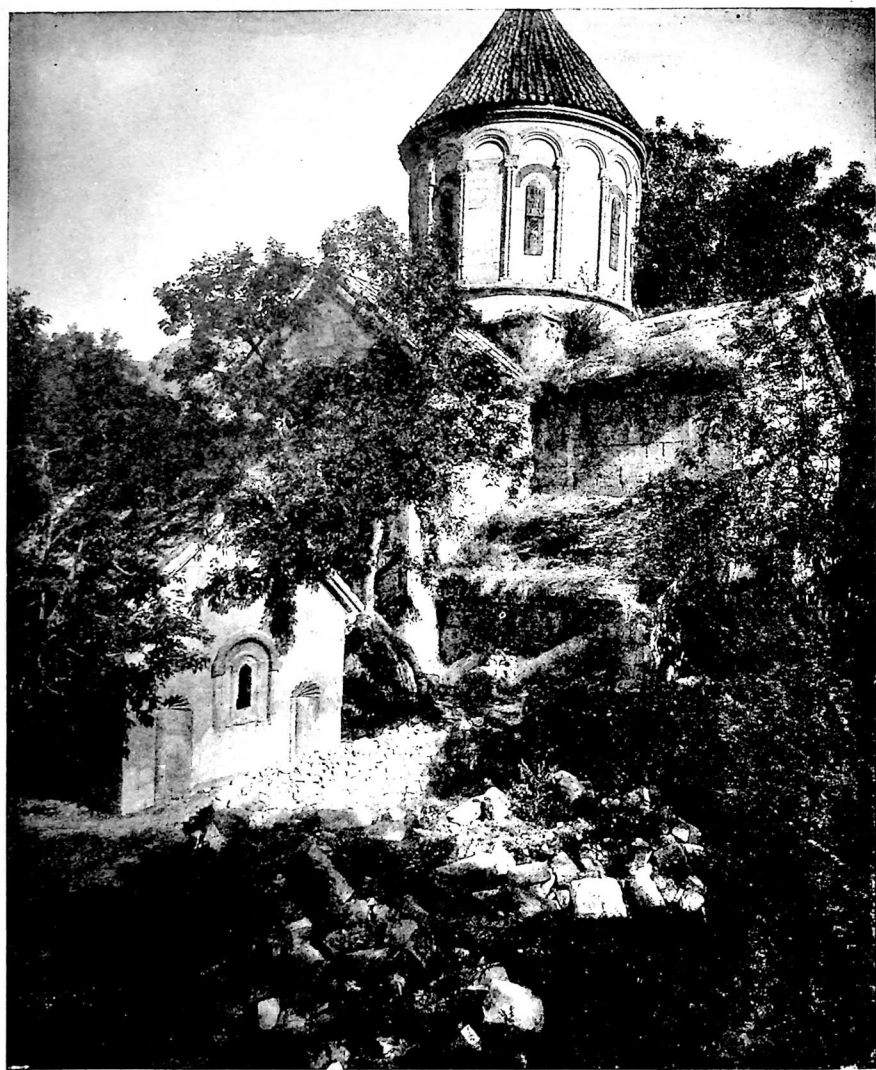

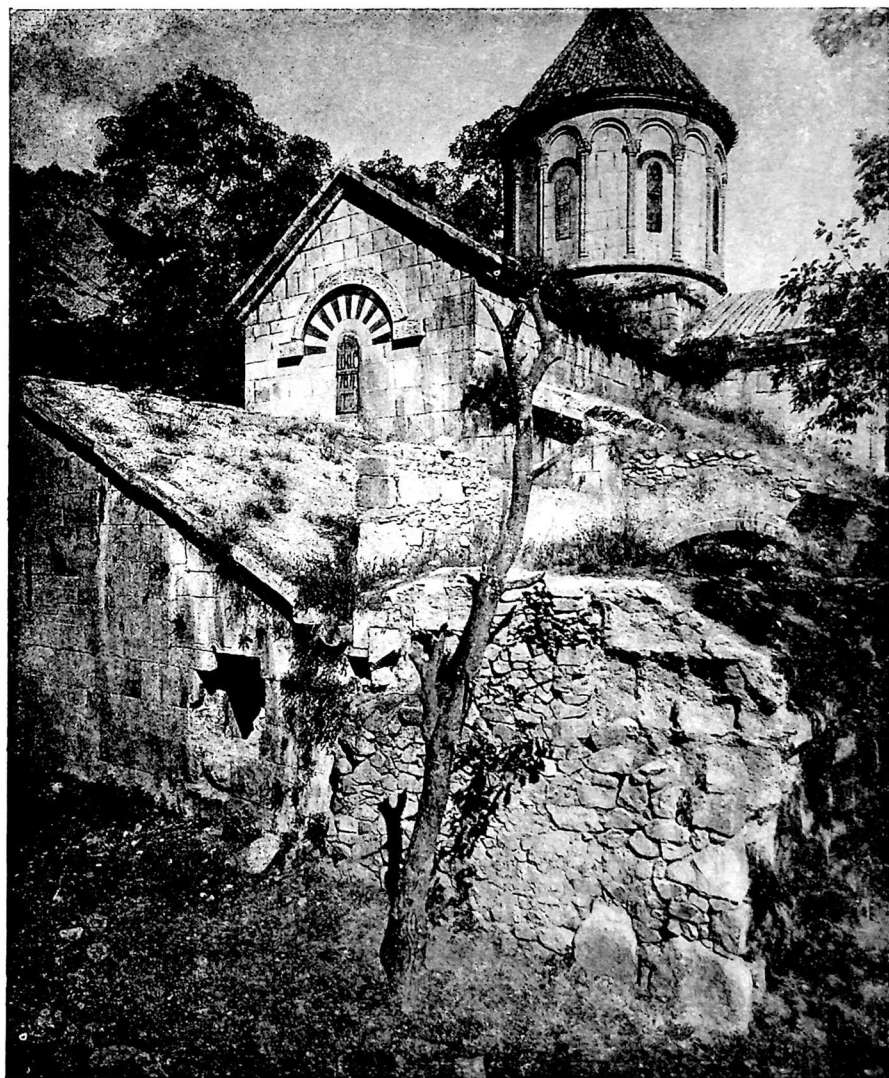

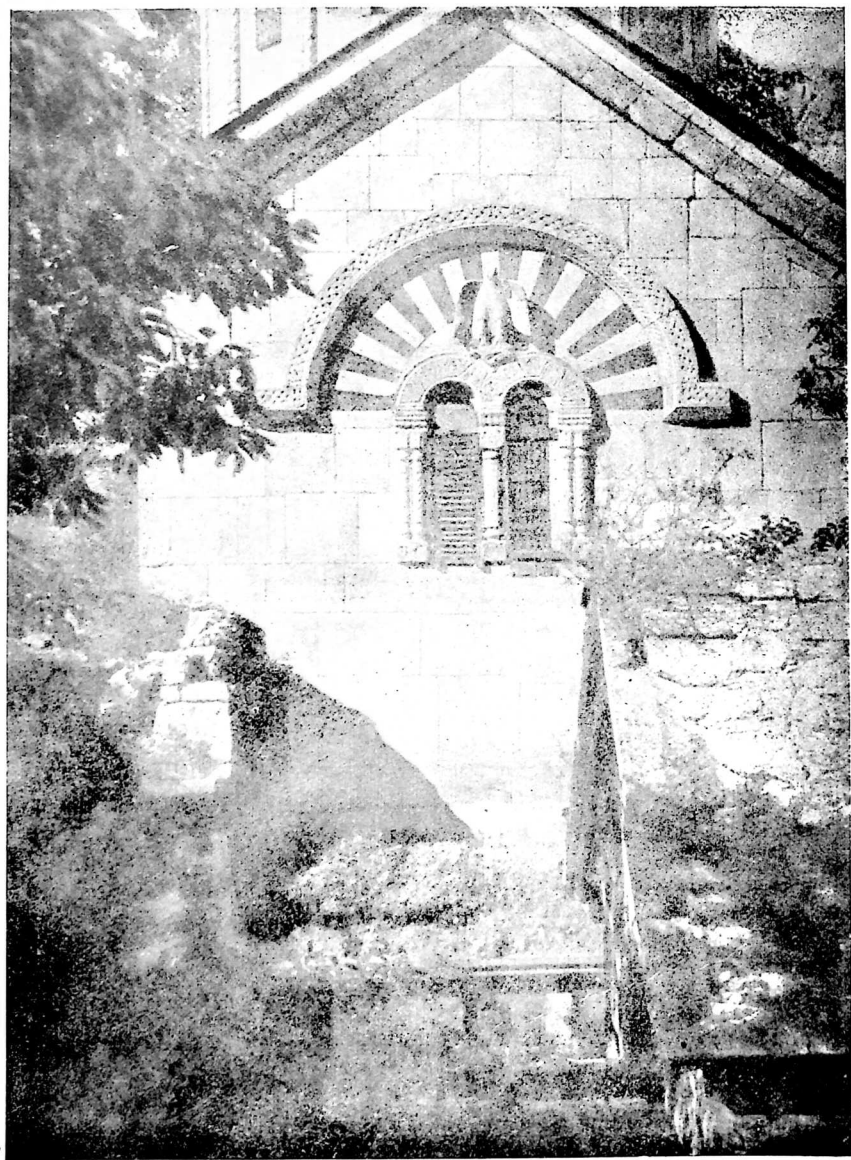

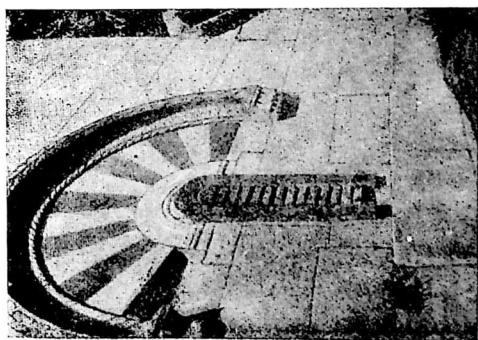
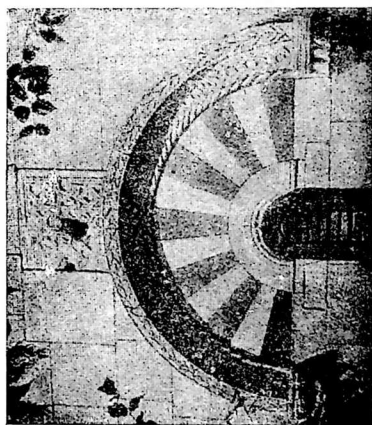
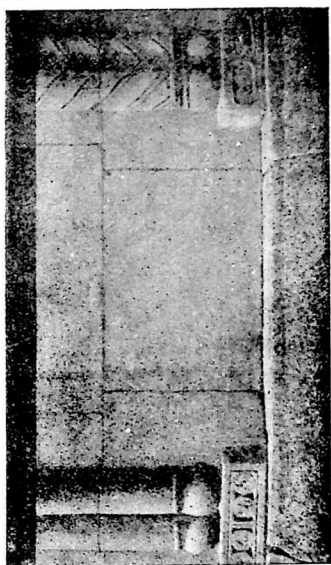
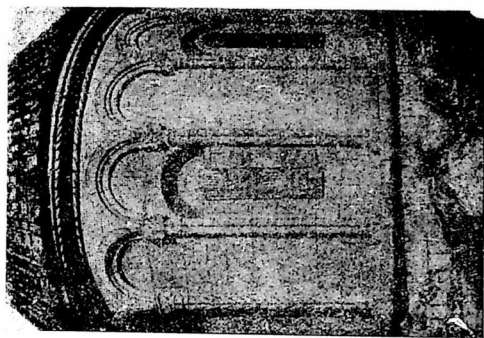

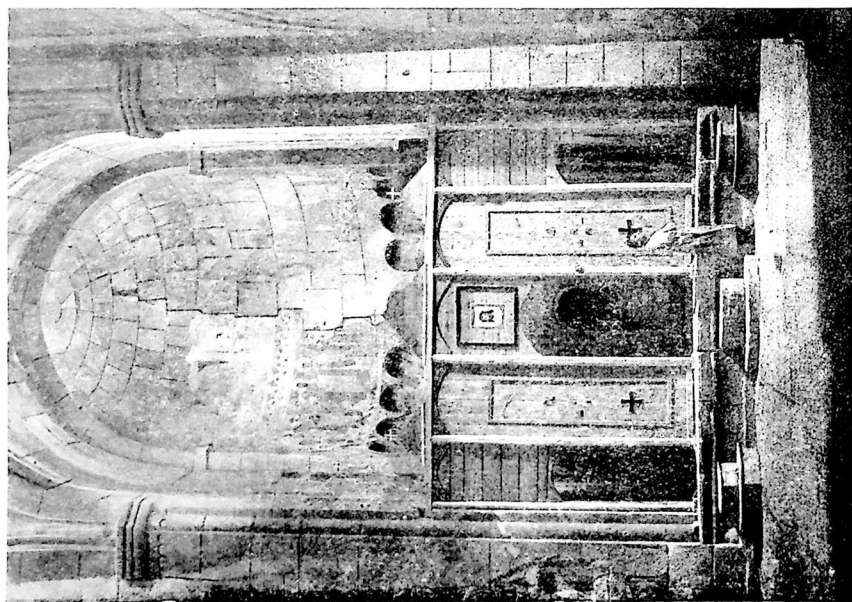
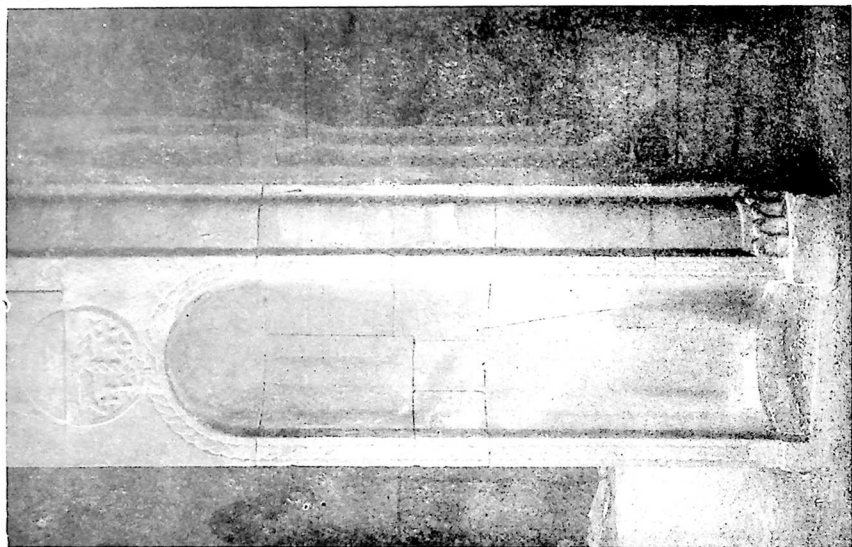

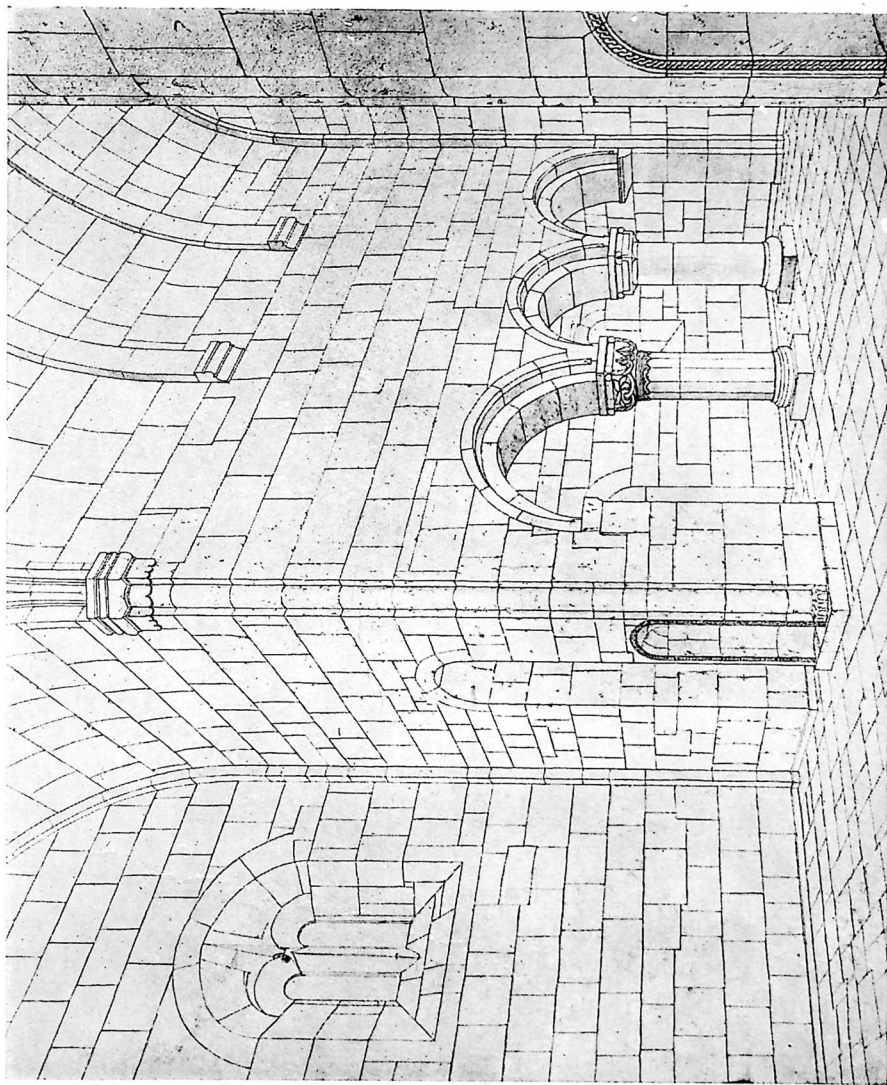

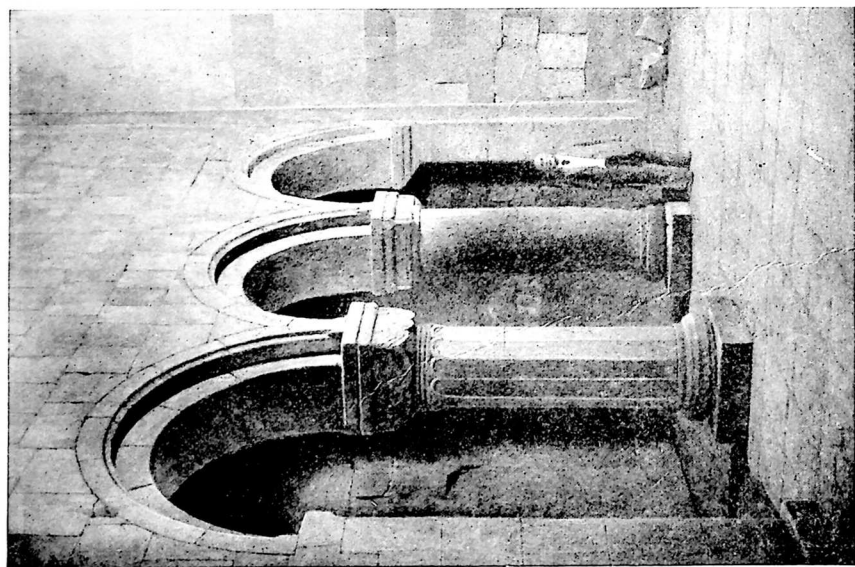

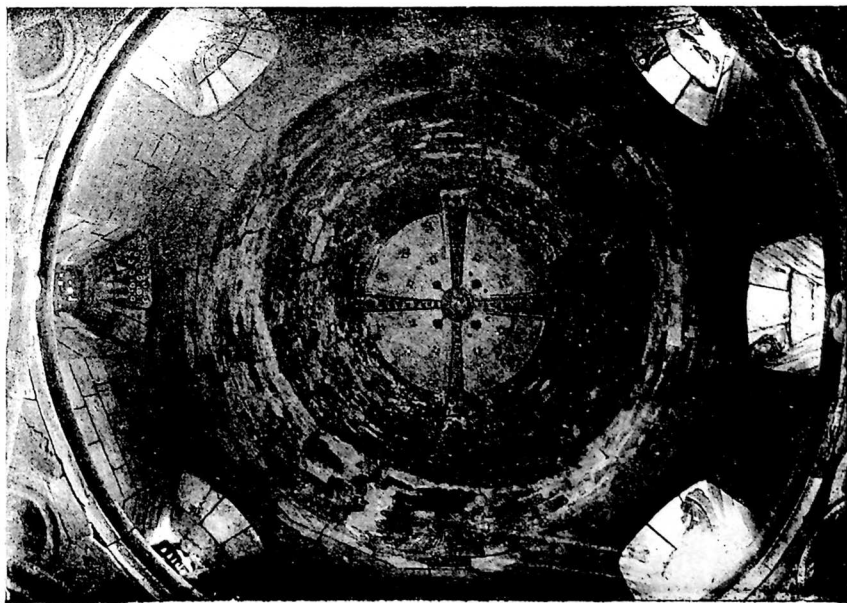

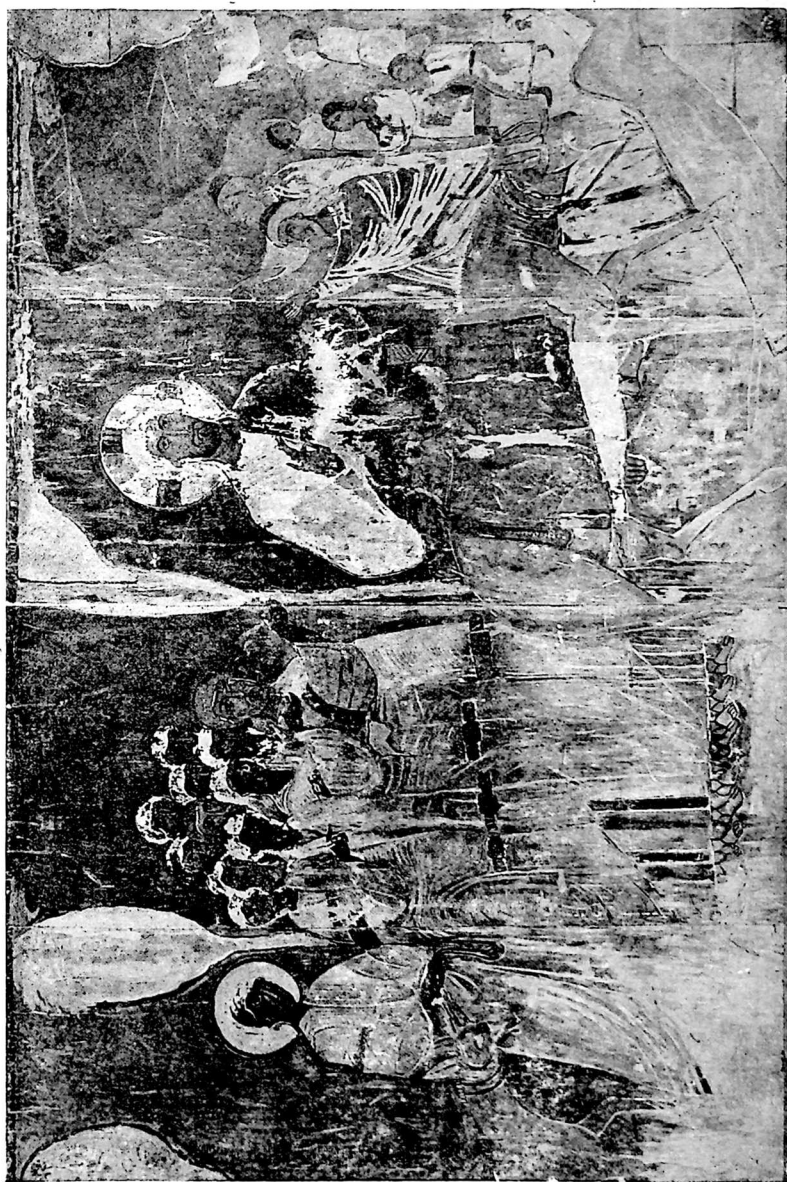

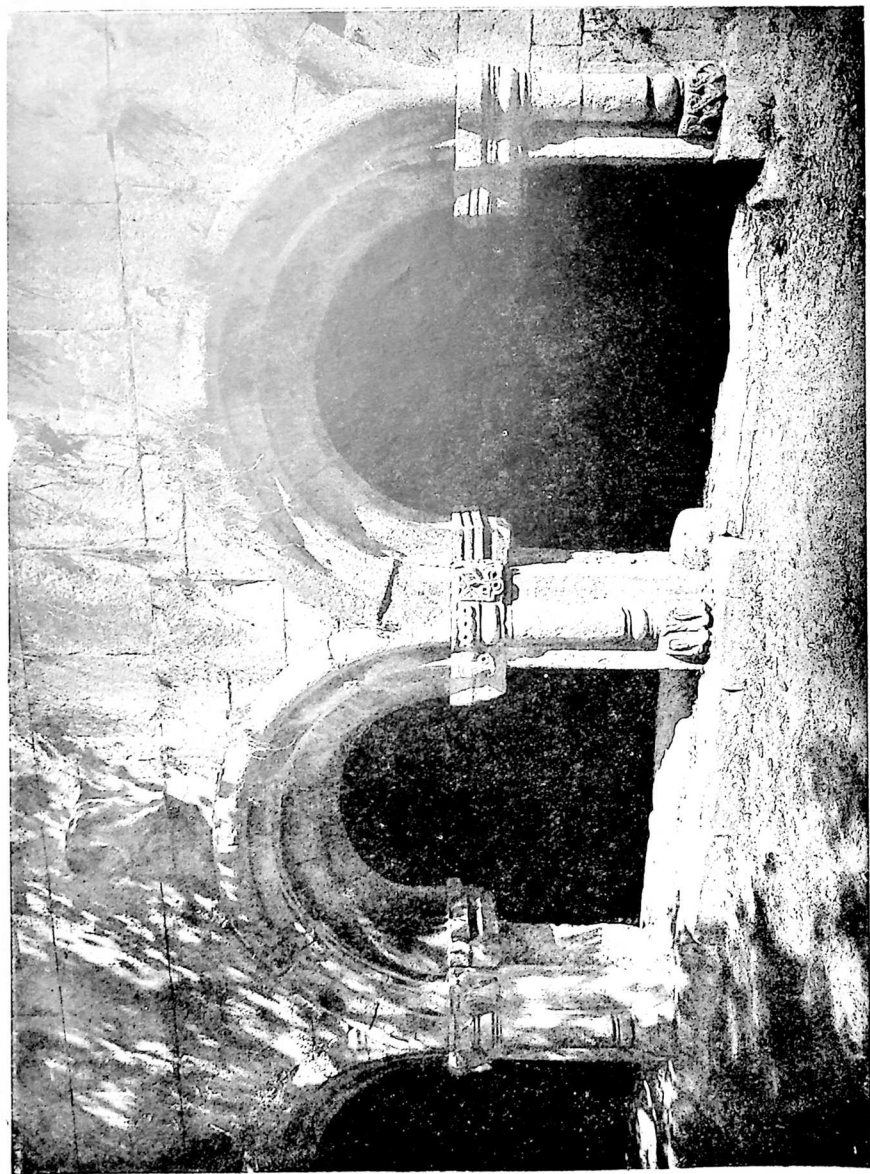

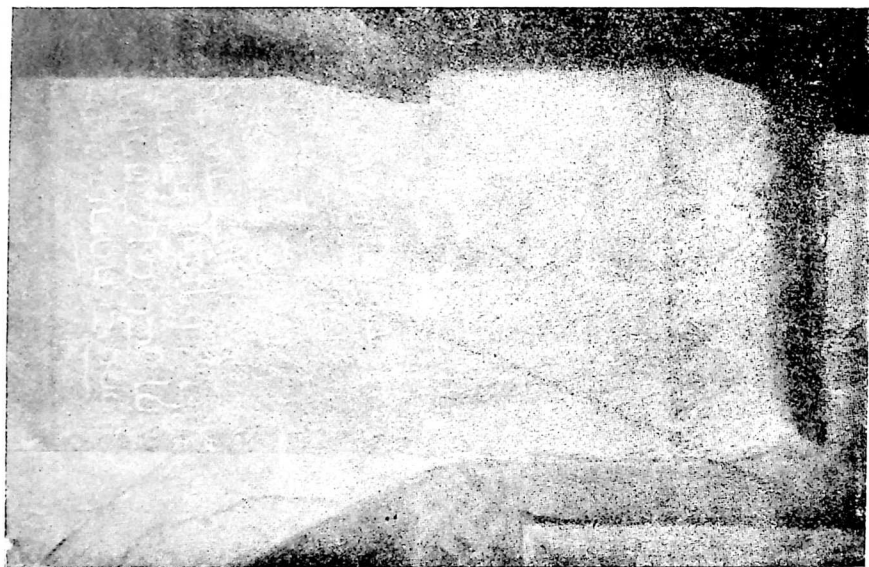

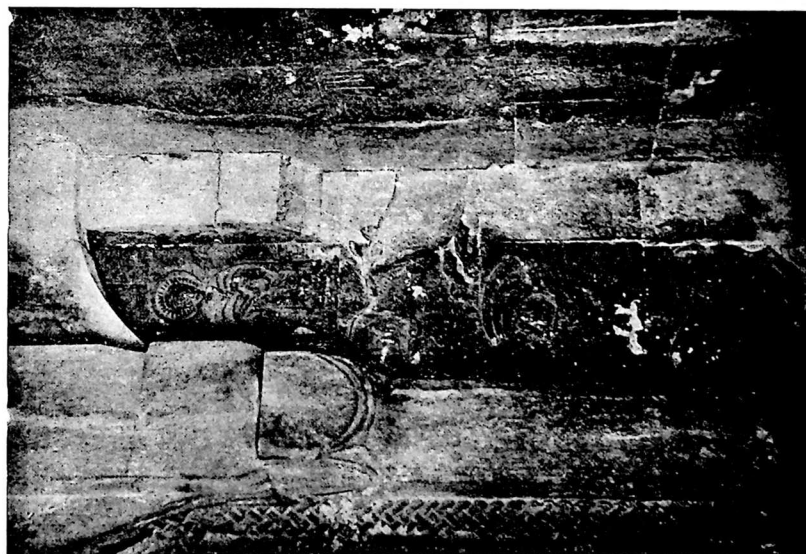
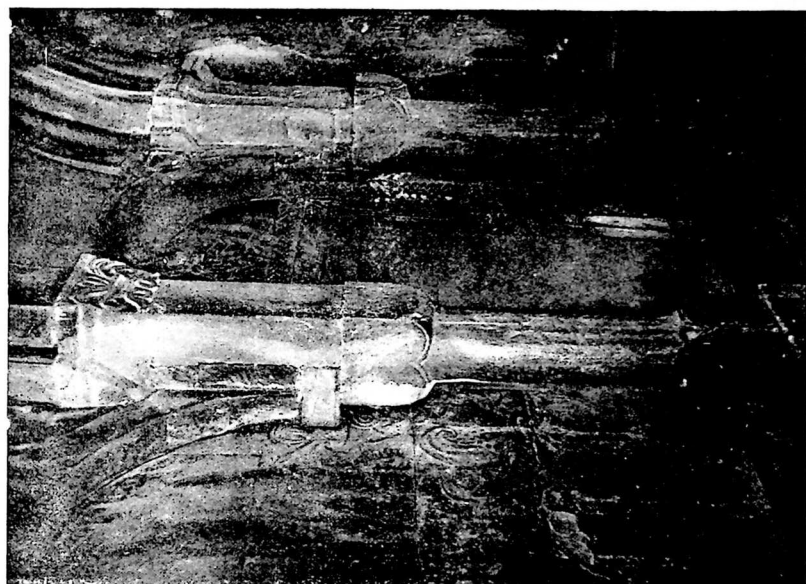

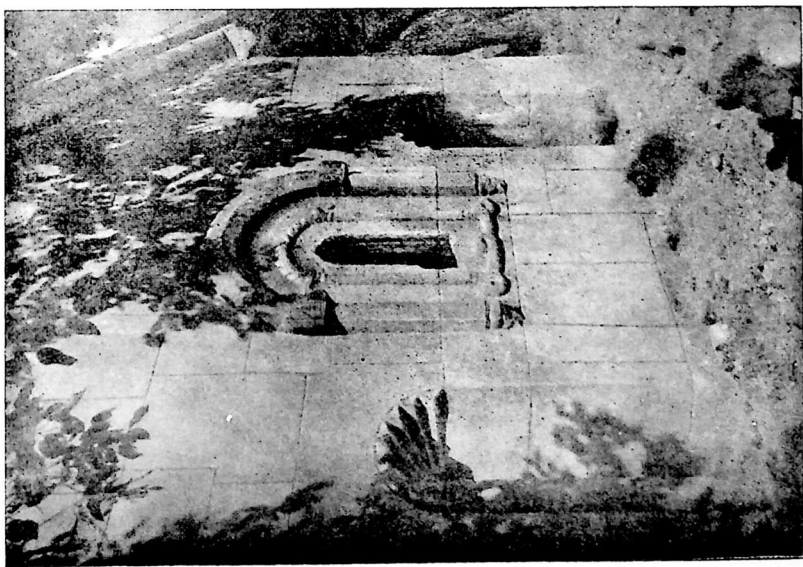
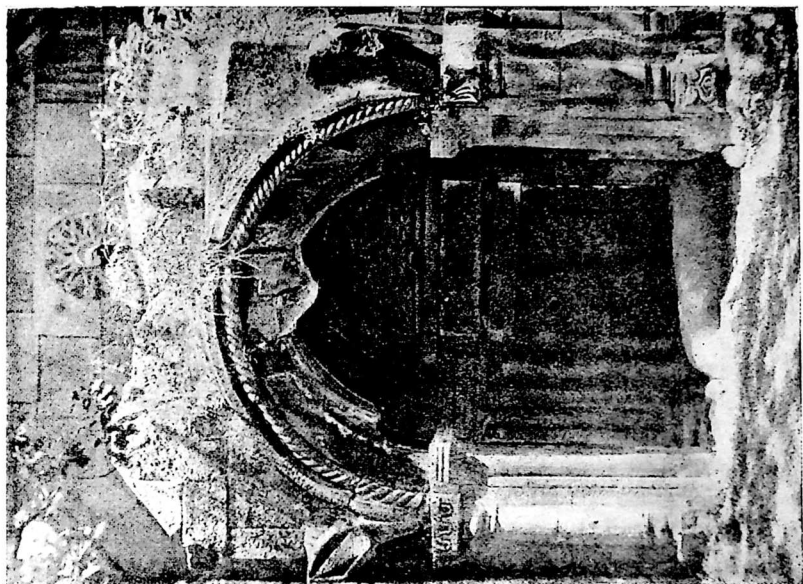

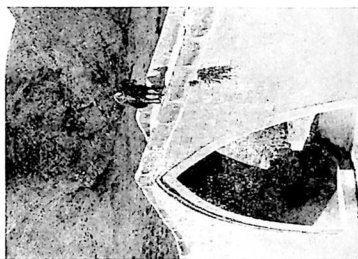
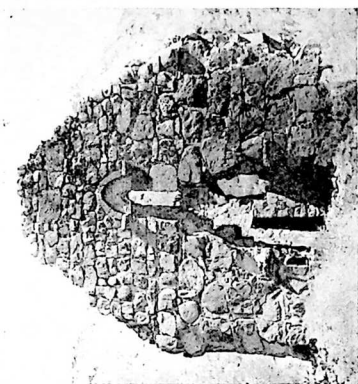

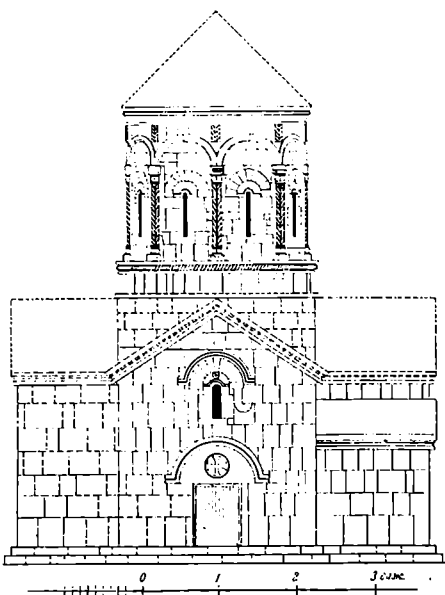
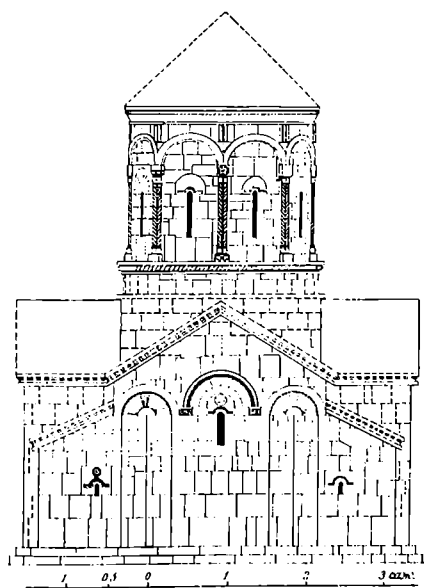
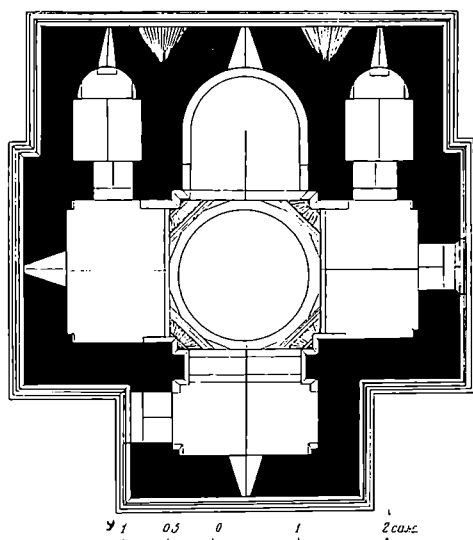

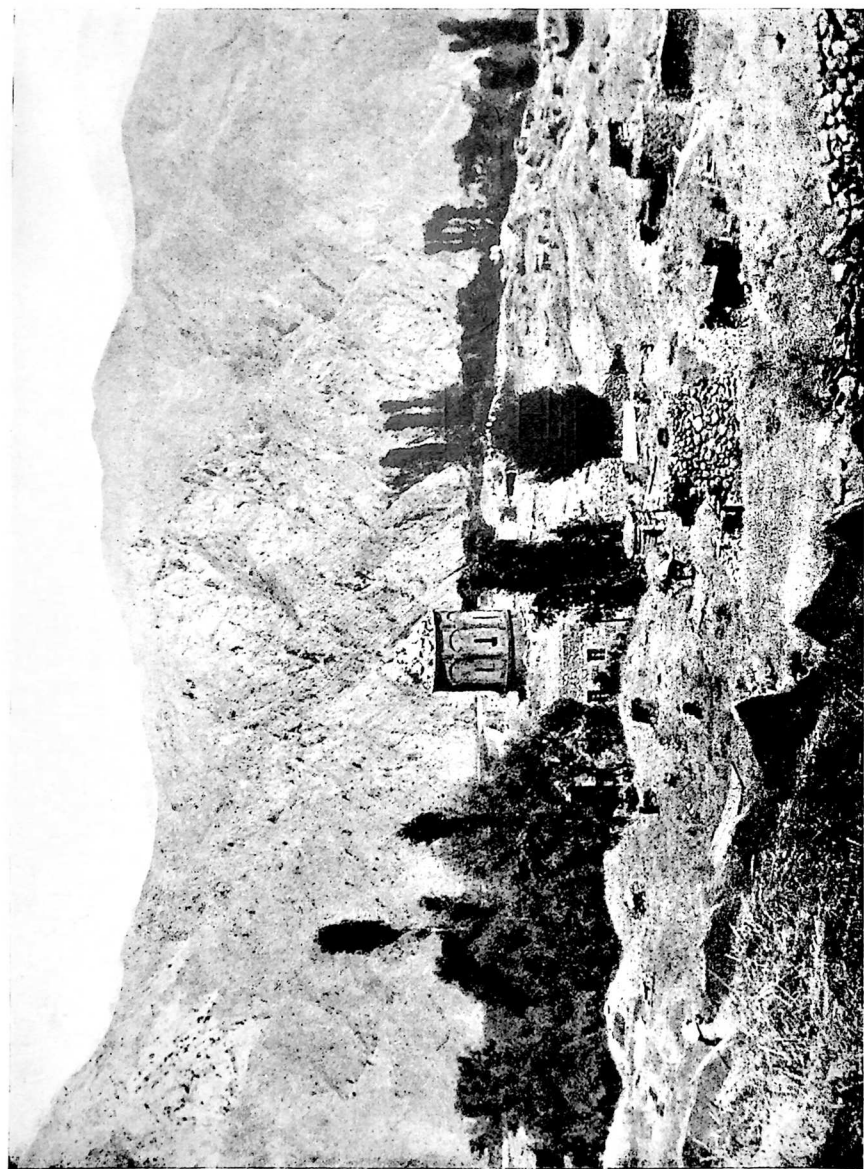

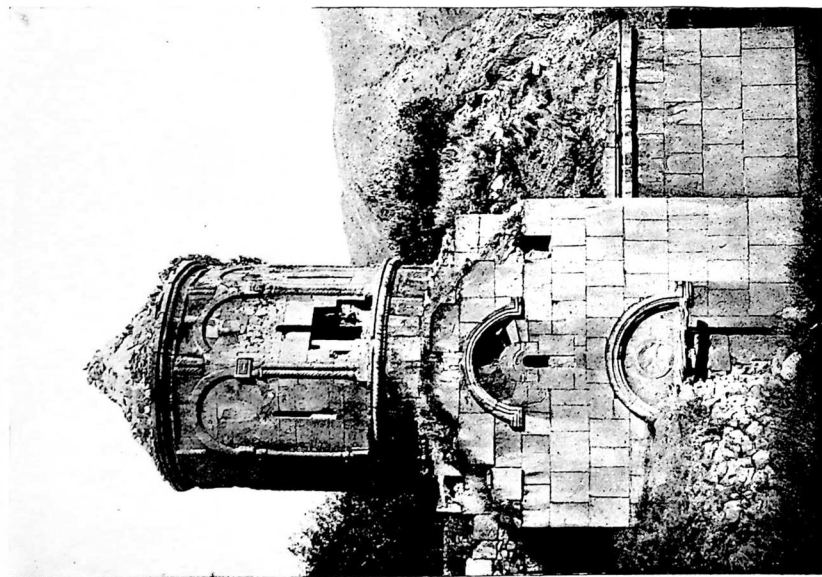
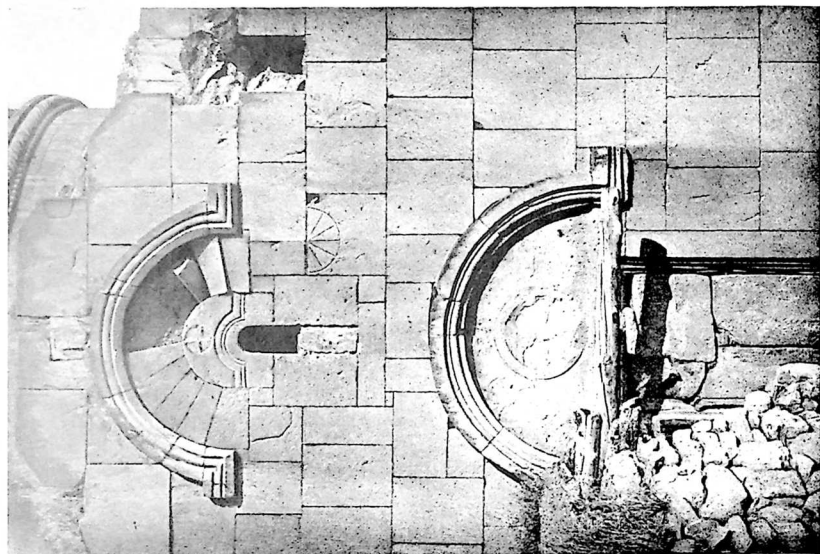

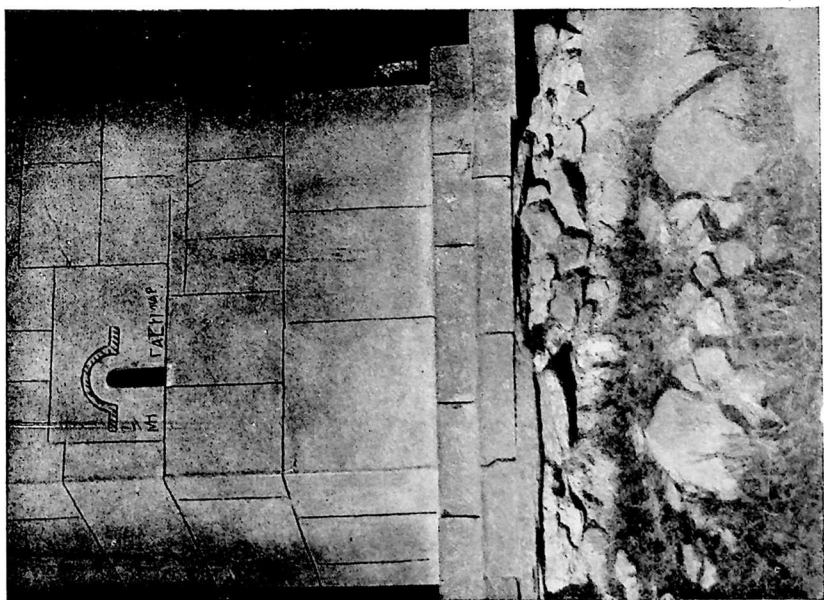
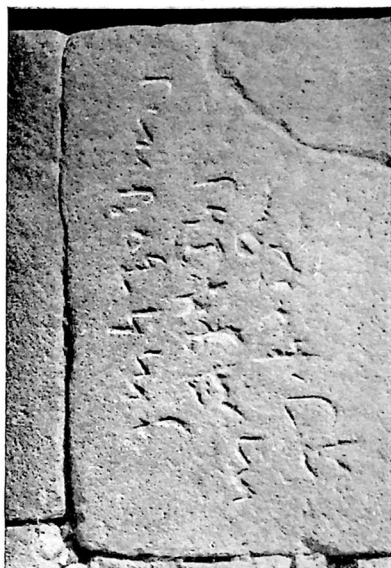
၁ ၂ ၁ ၂ ၈

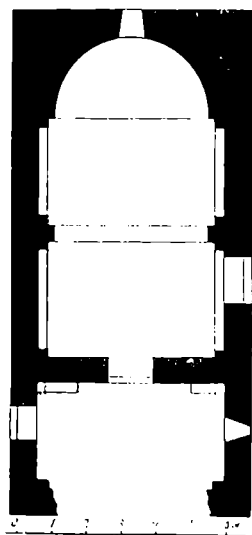
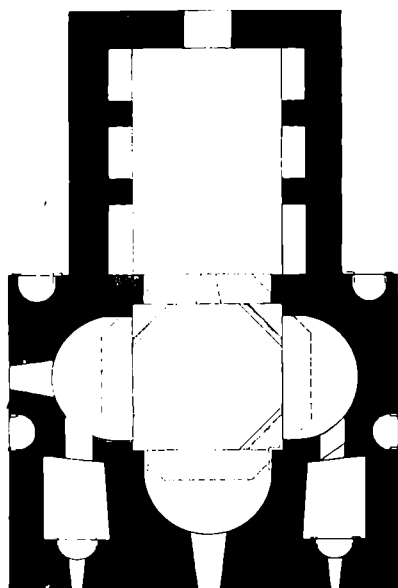
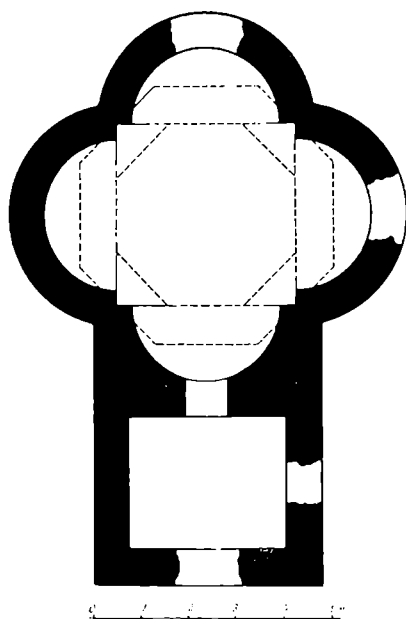
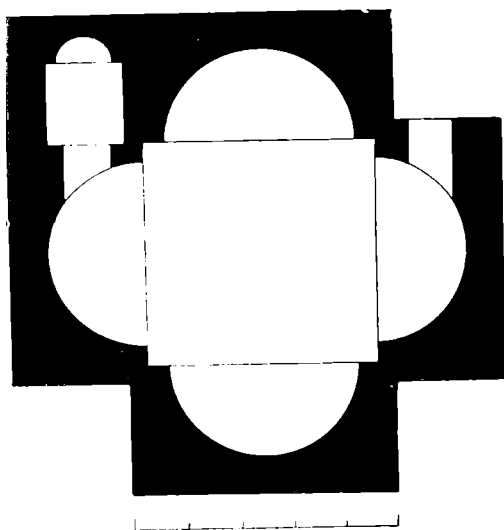

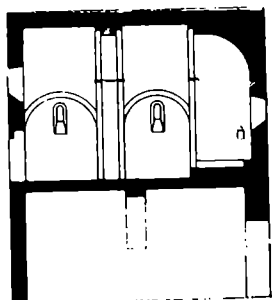
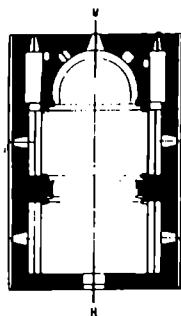
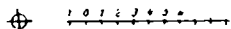
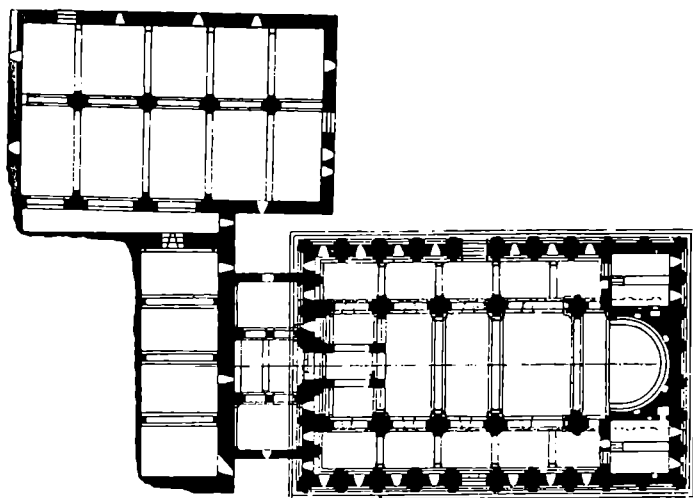

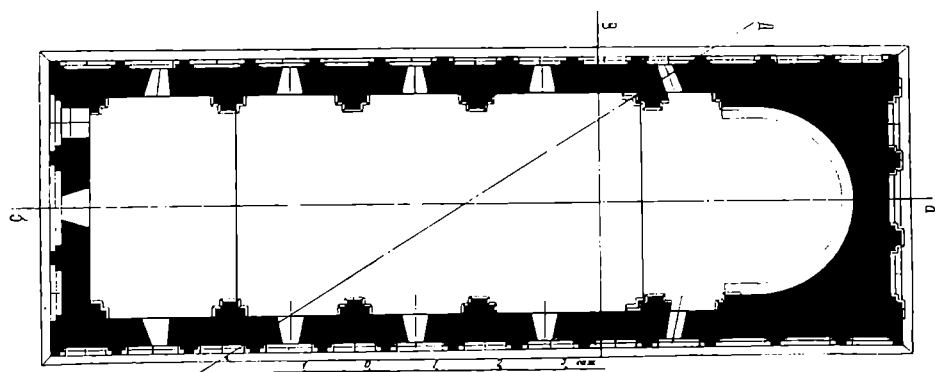
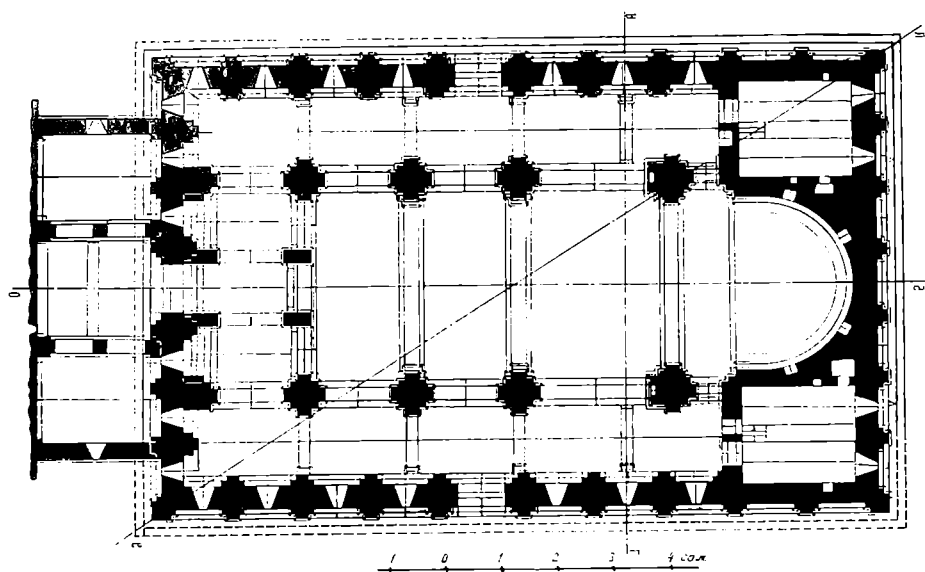

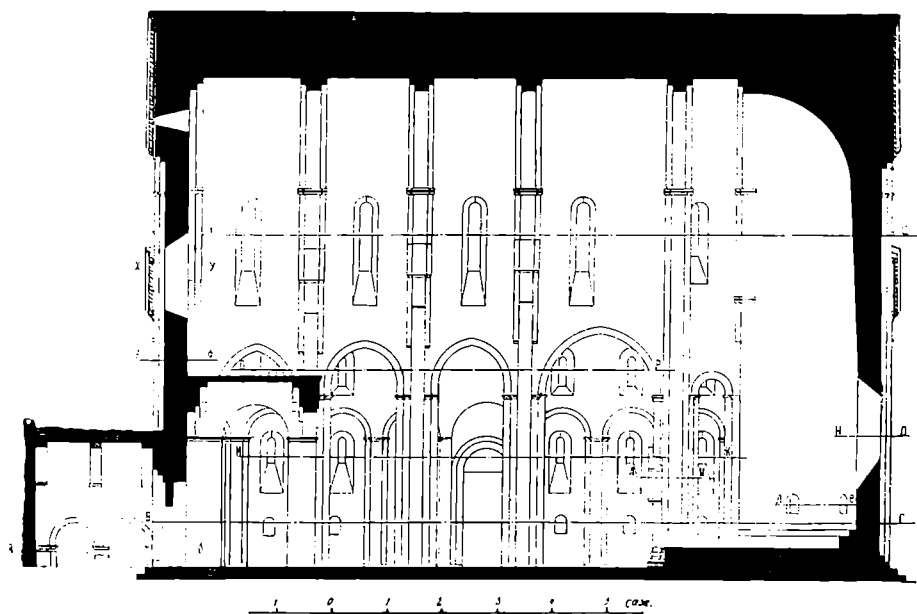
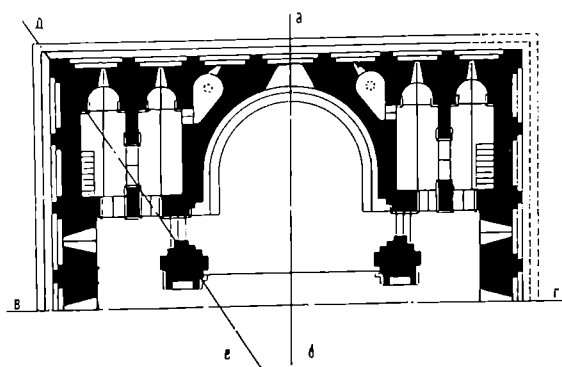
ისი, სუბეჟი,
მუხლაჯილილისი, სოხთოროთი

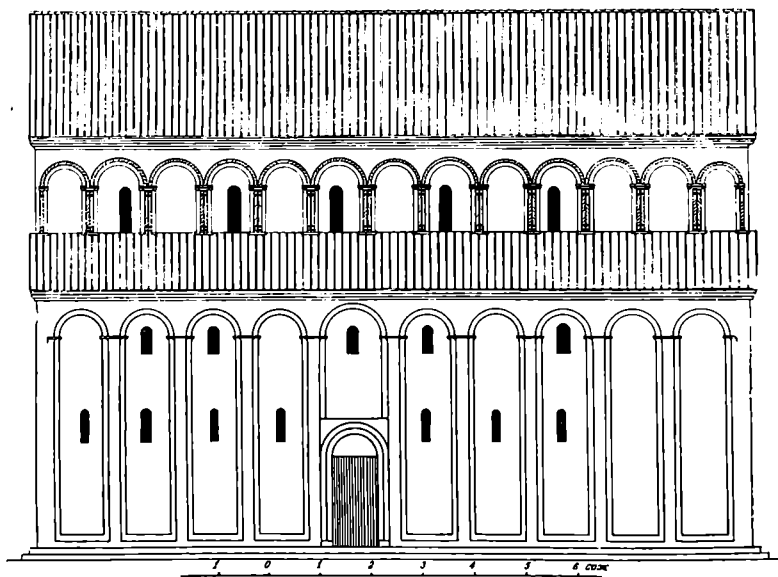
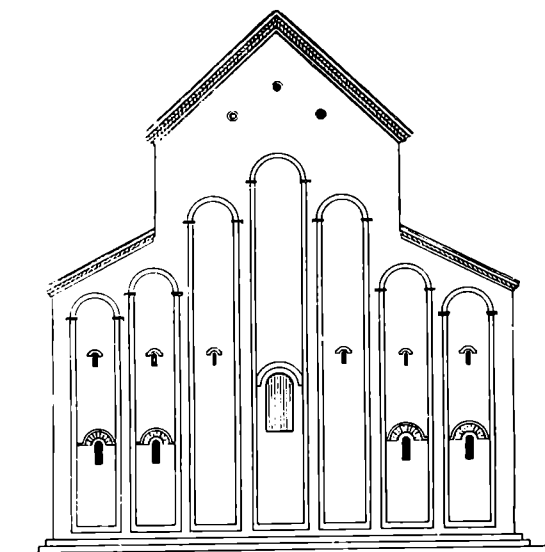

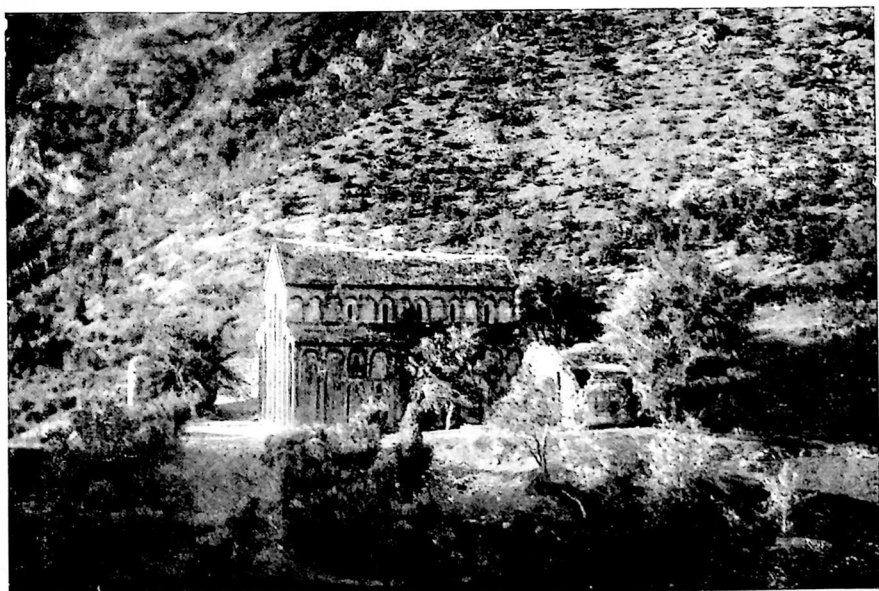
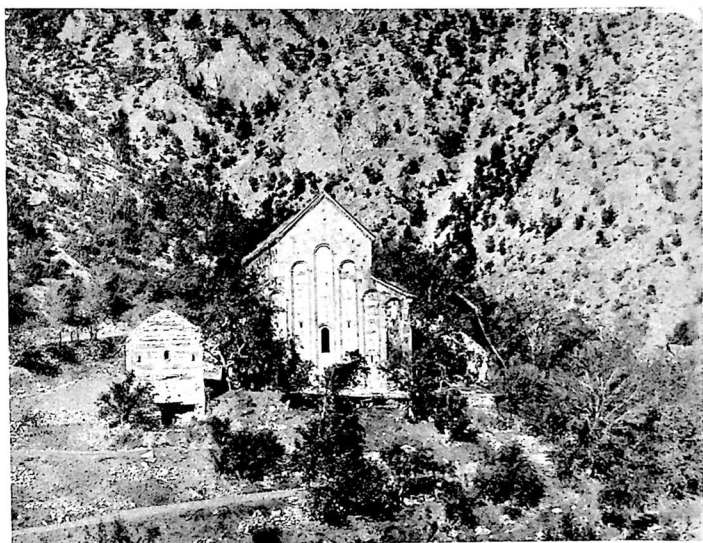
მთხმე ექვსნი

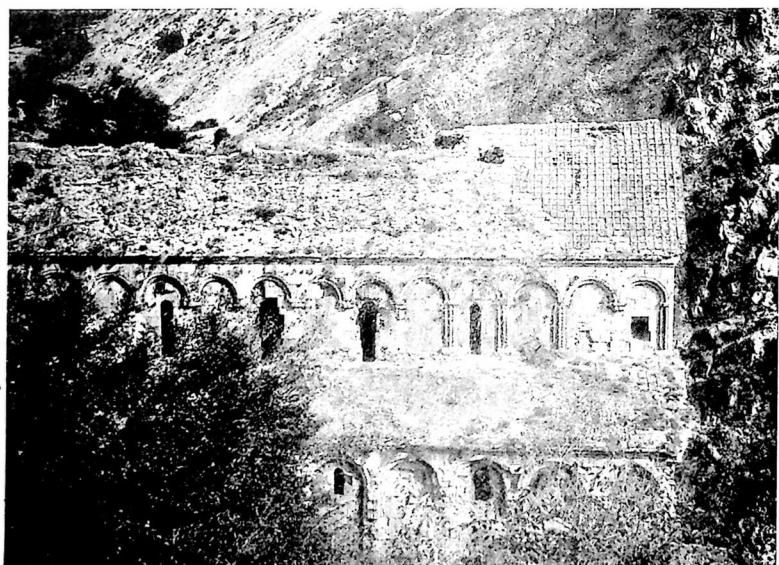
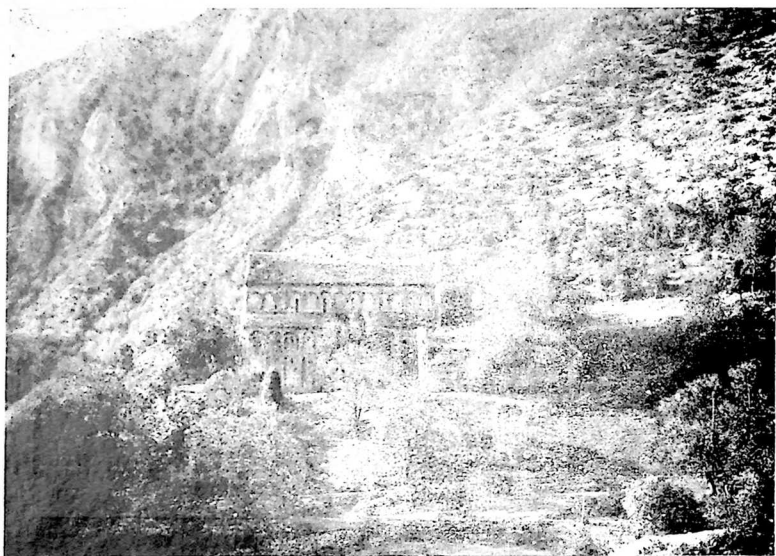

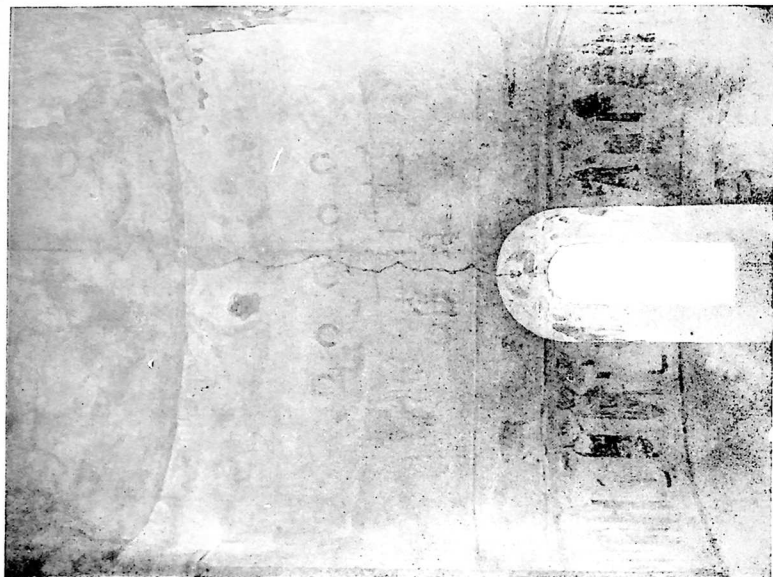

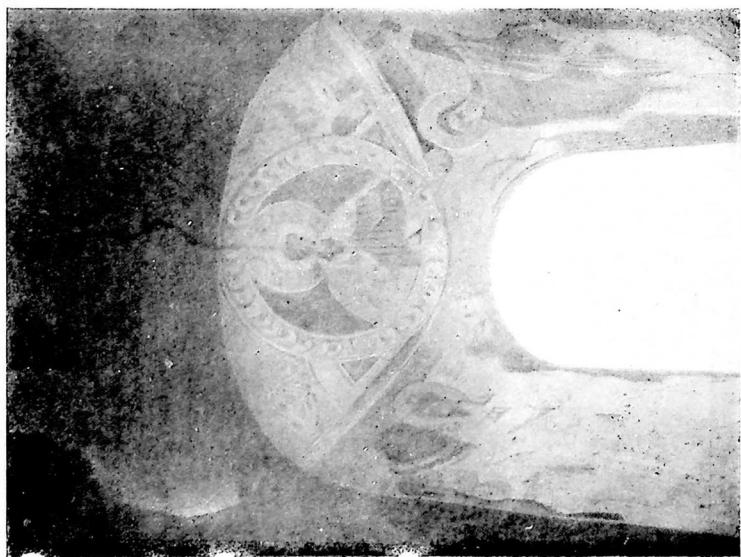

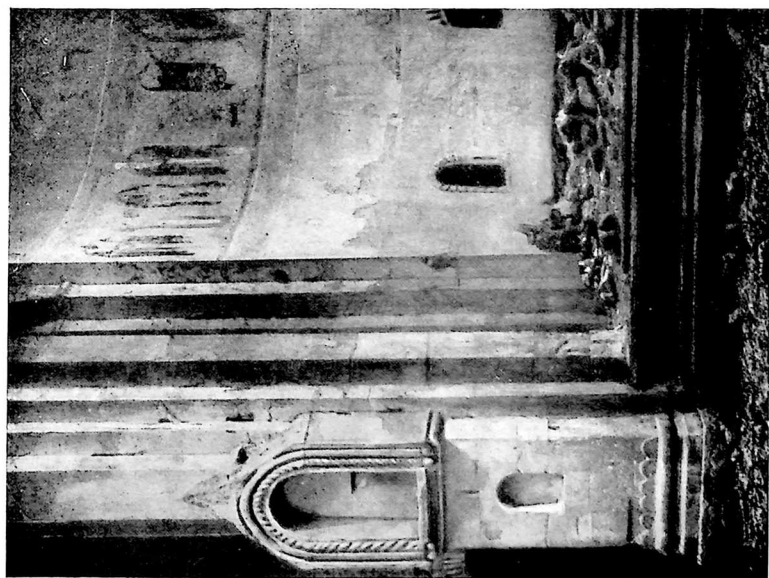
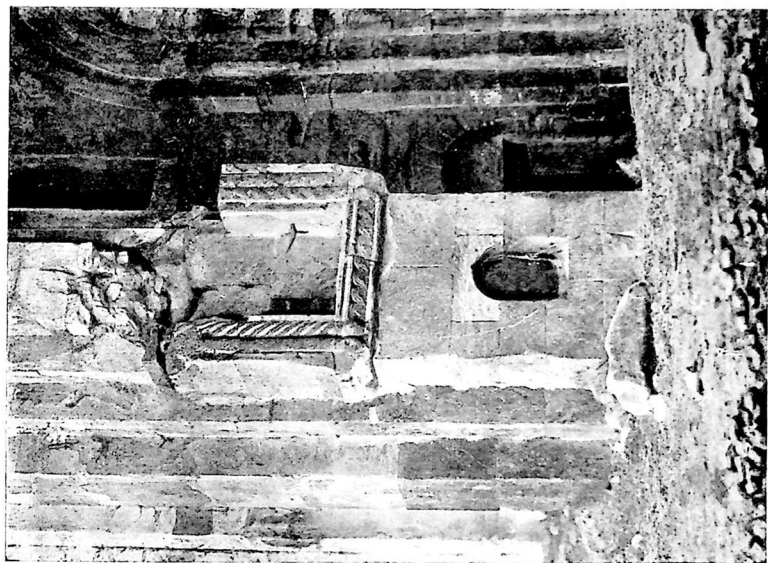

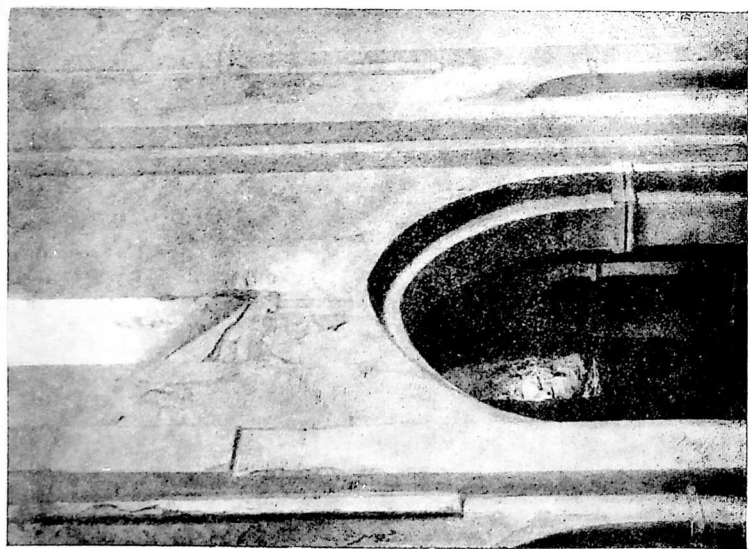
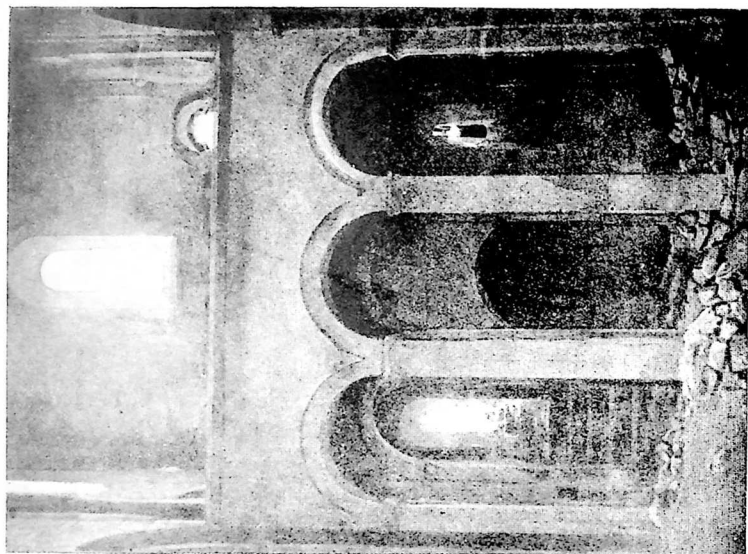

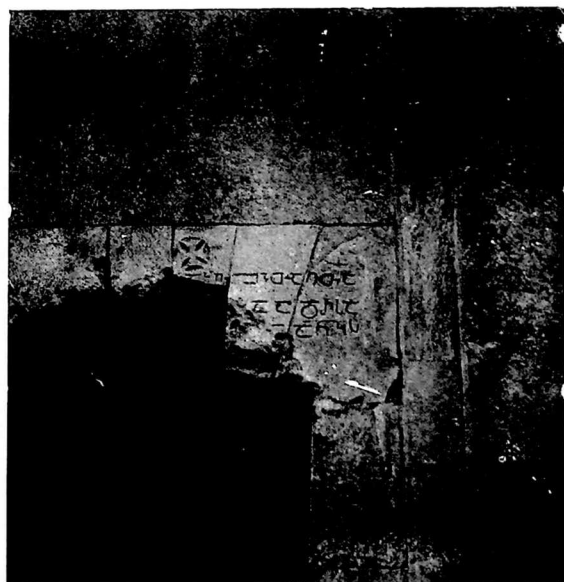
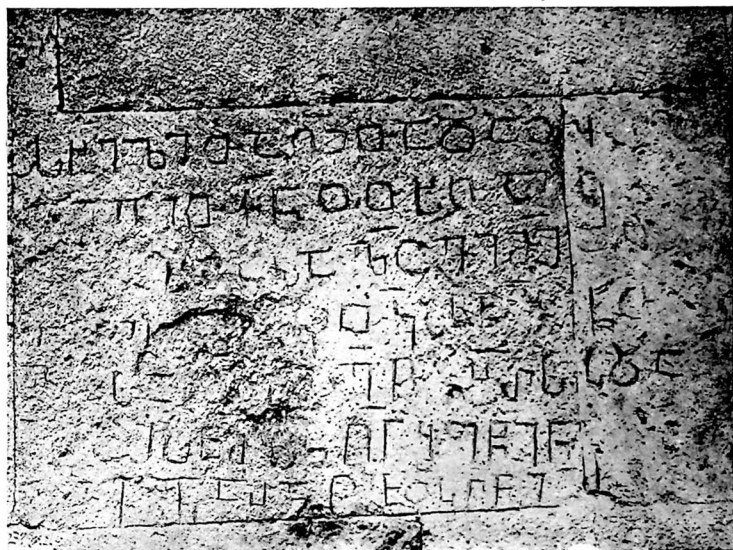

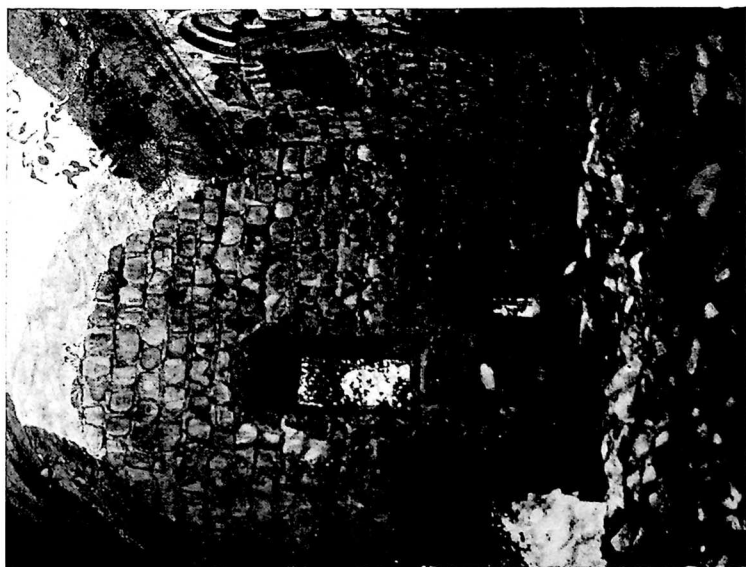

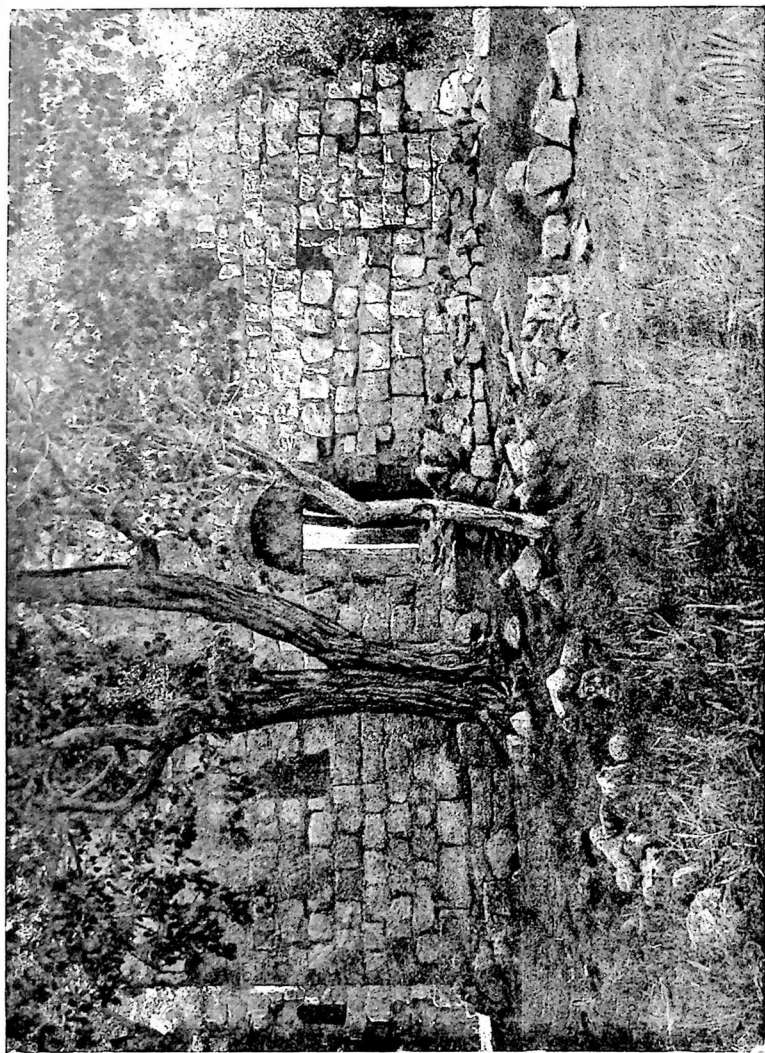

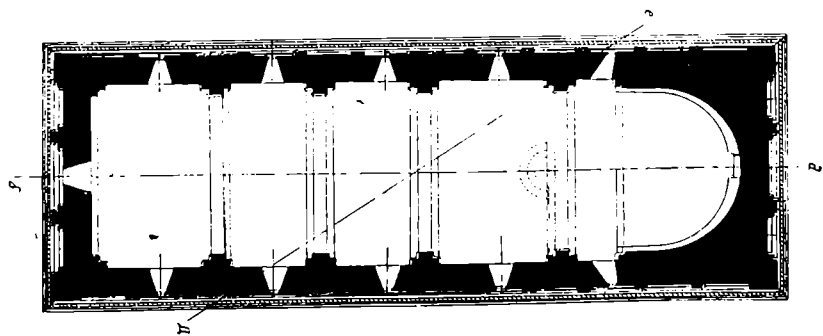
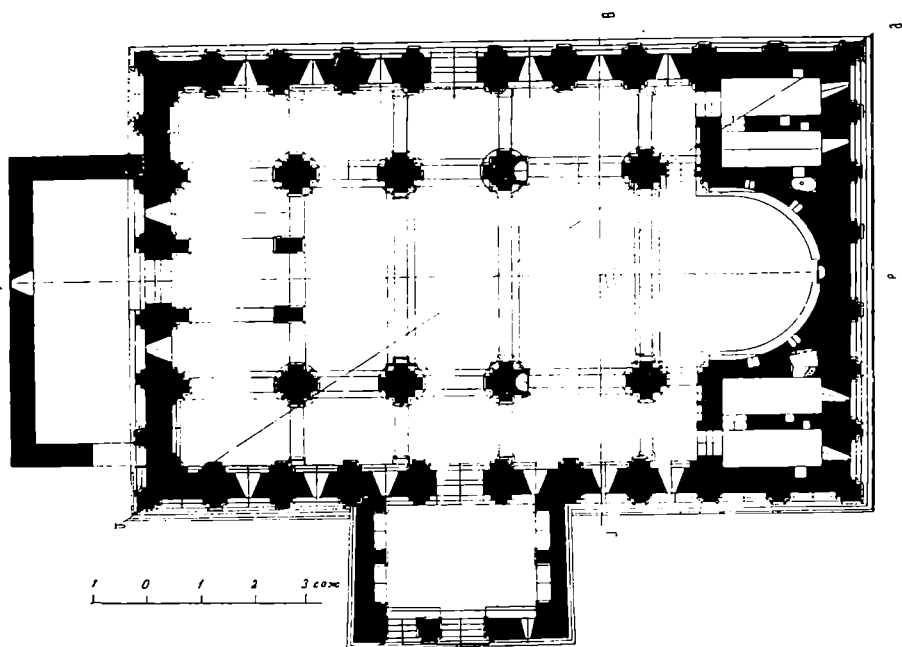

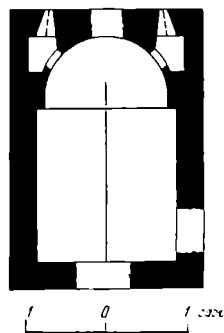
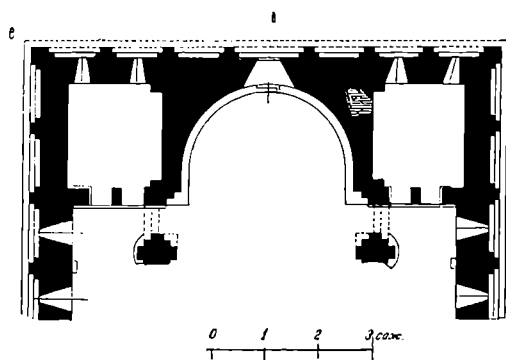
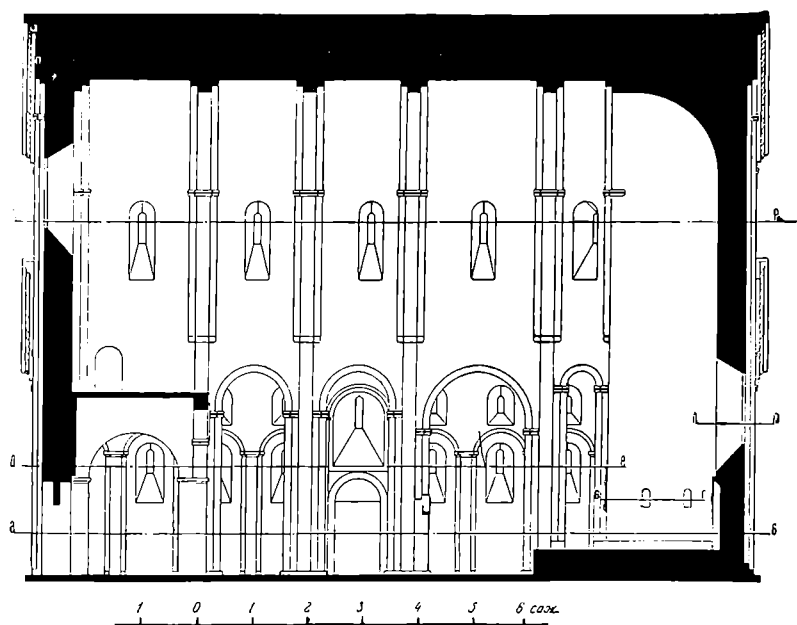

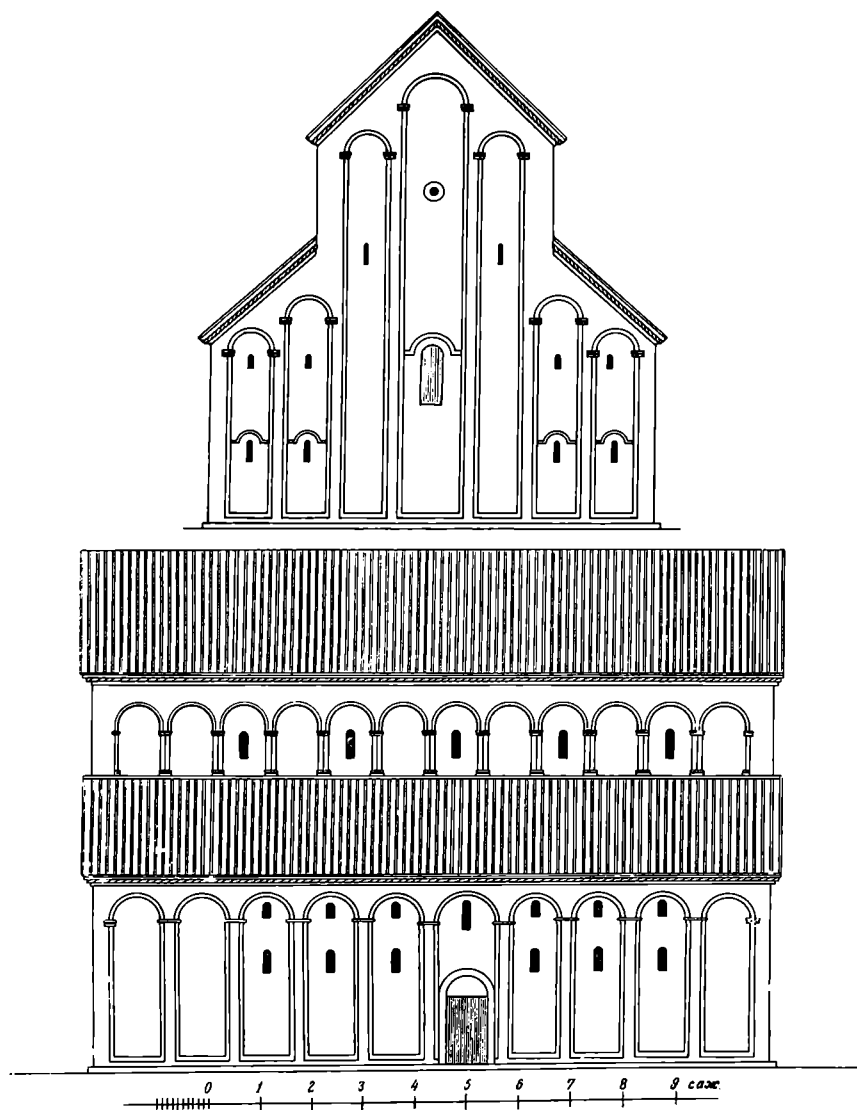

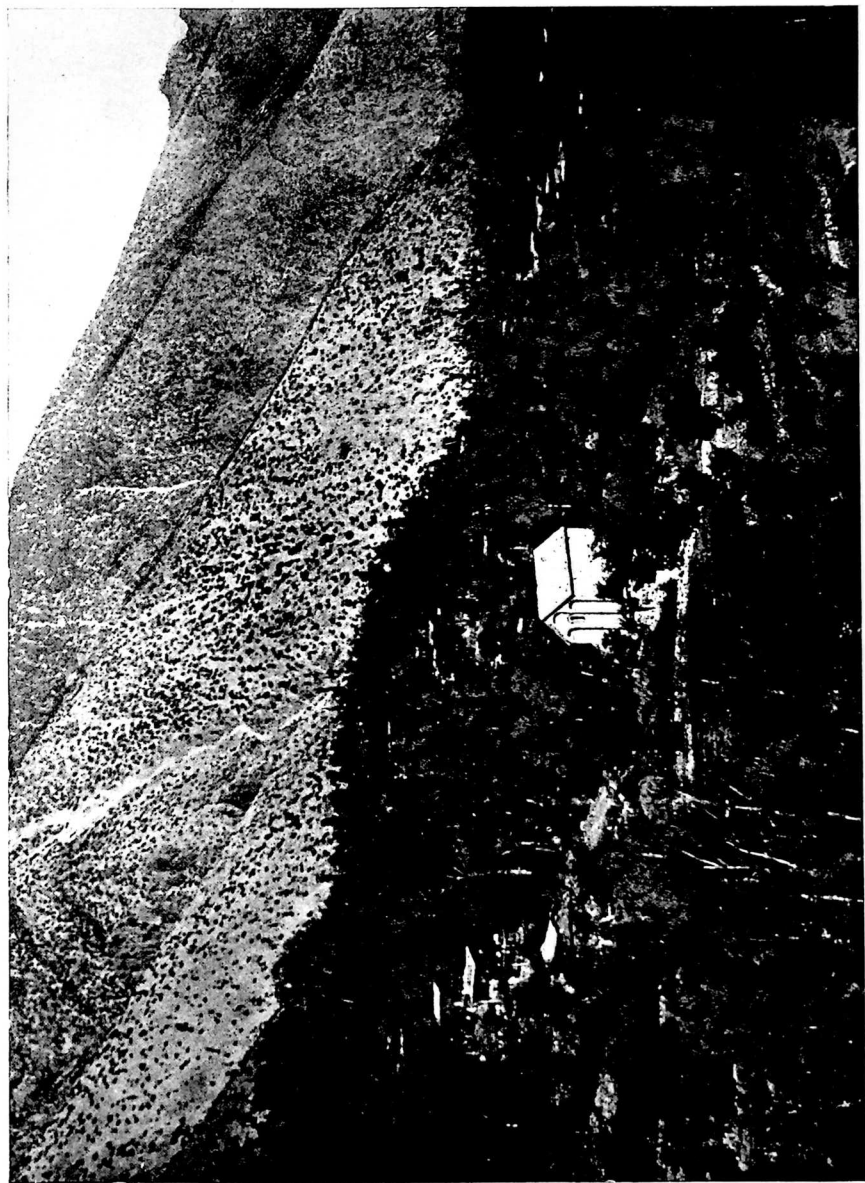

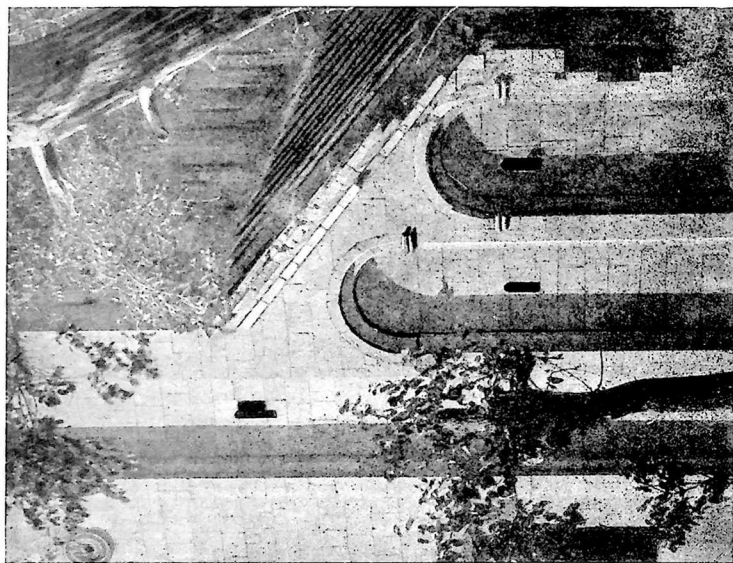
პ ე რ ს ე ლ ი

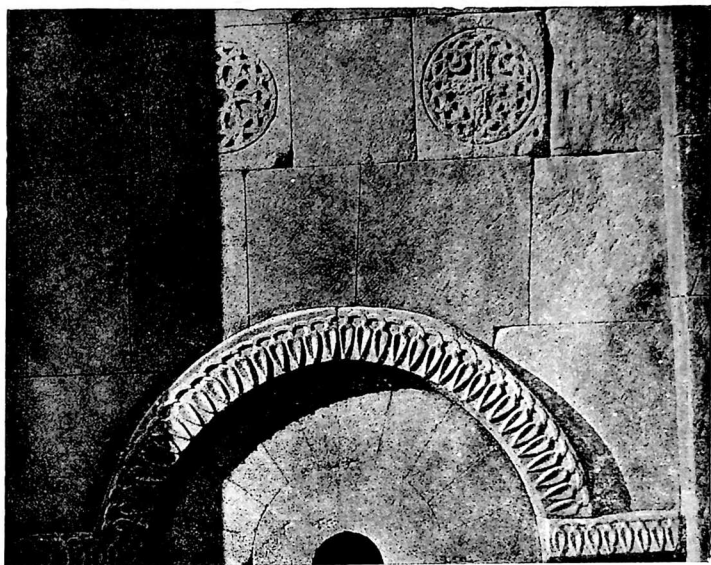

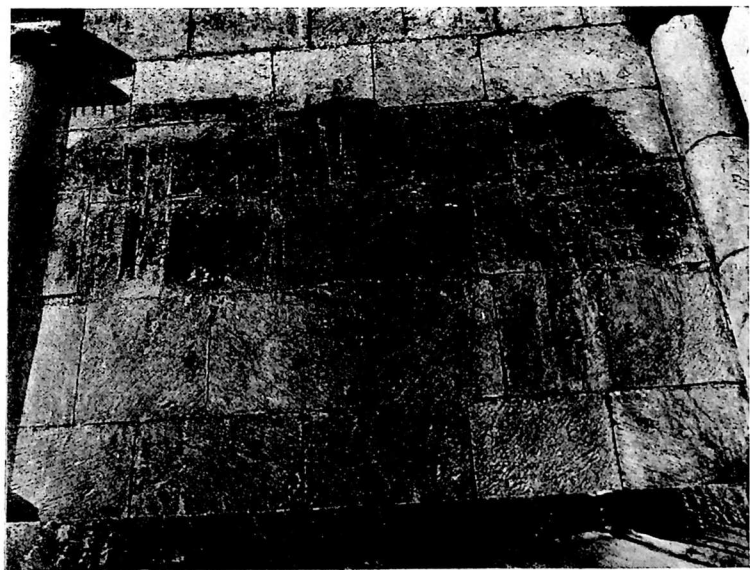
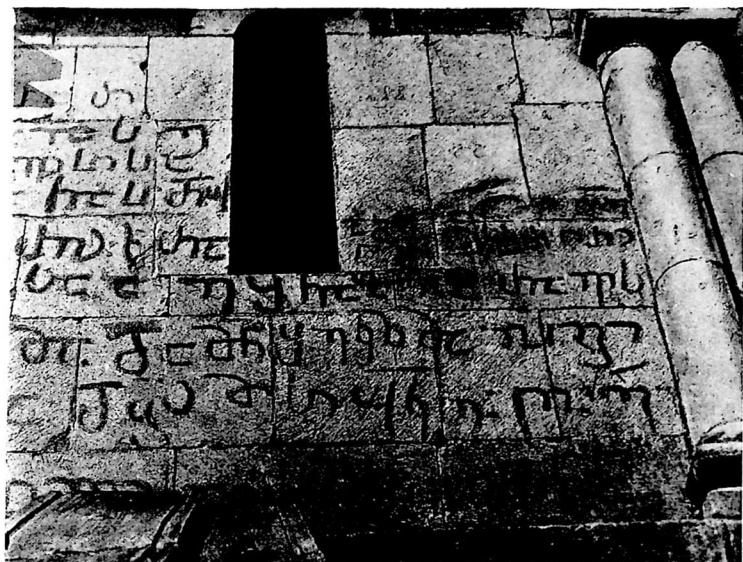

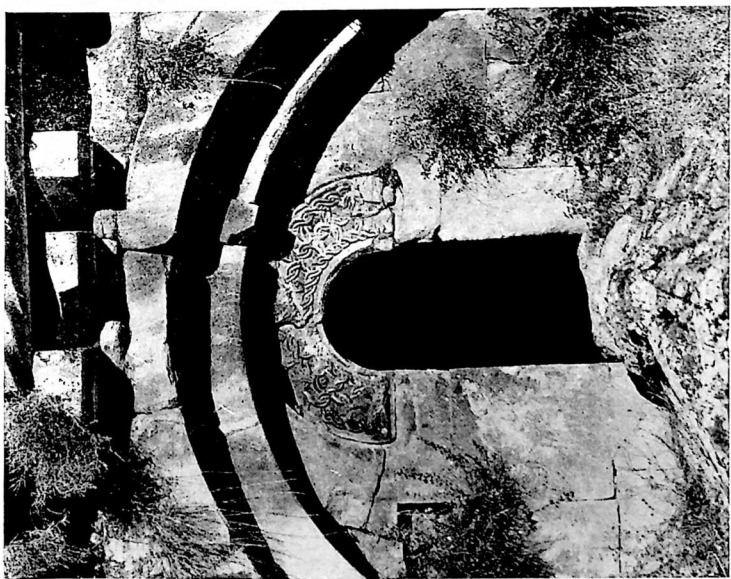
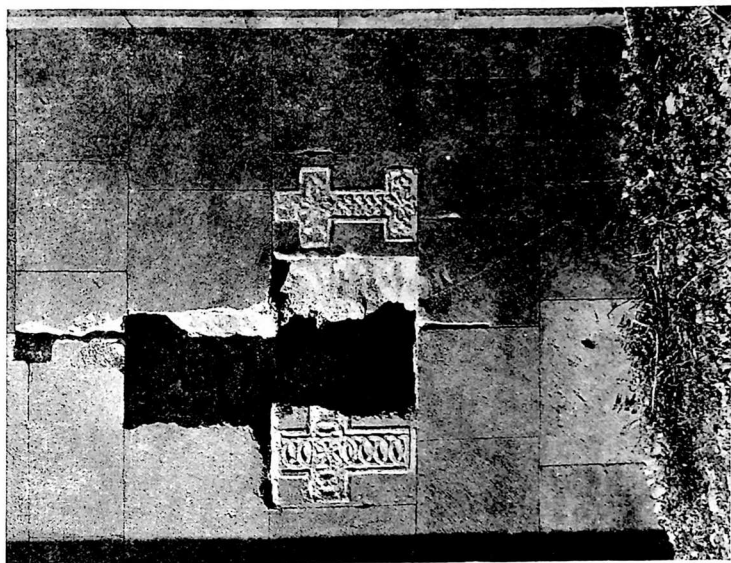

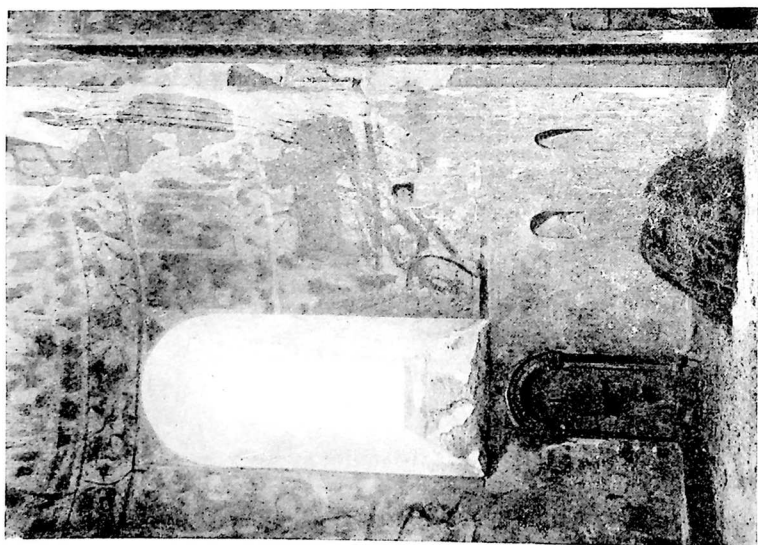

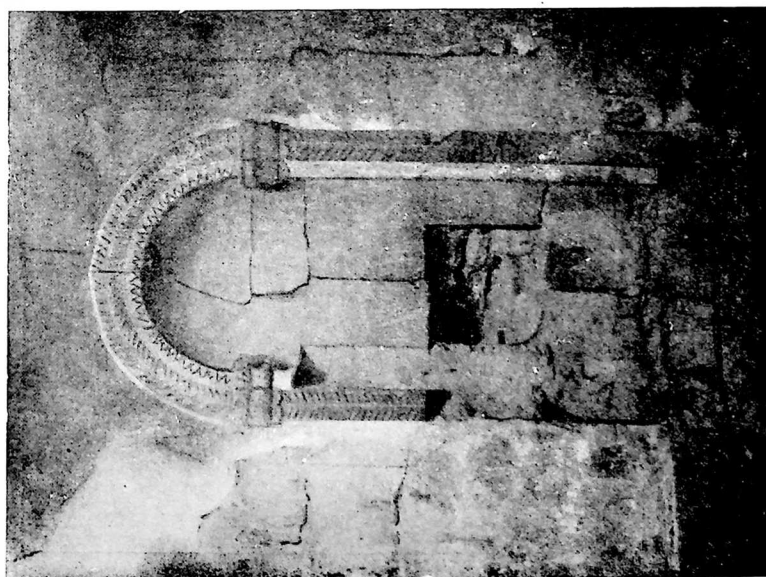
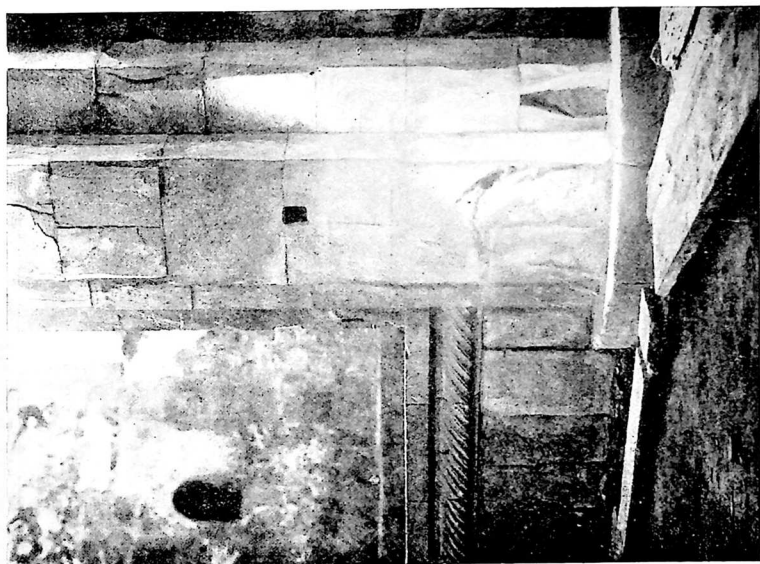

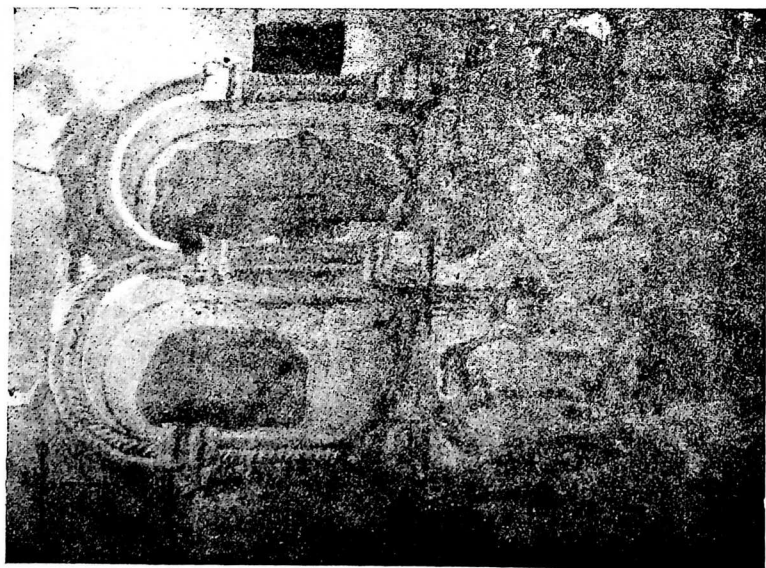
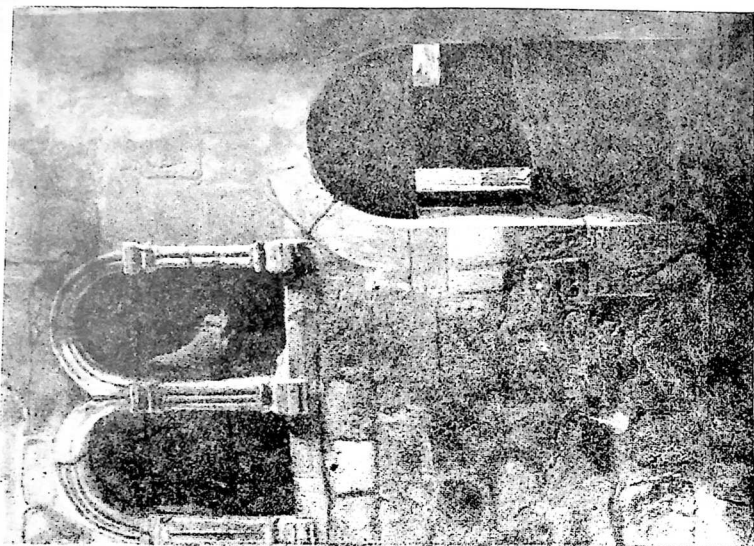

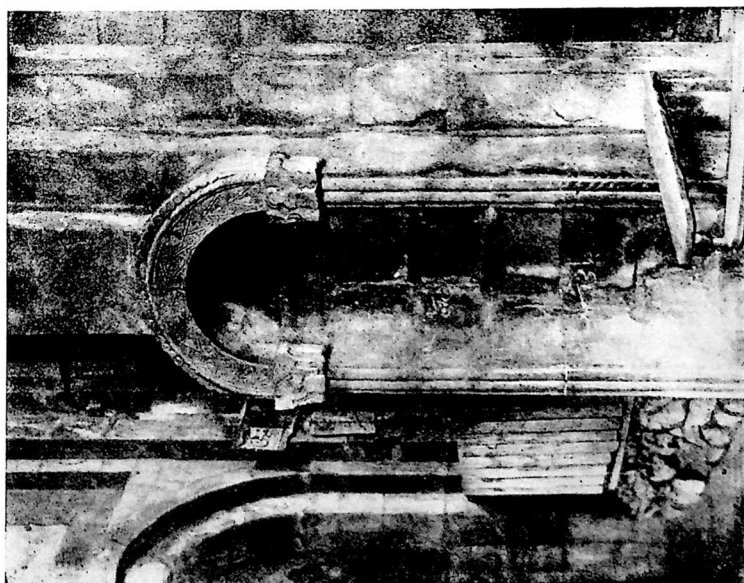
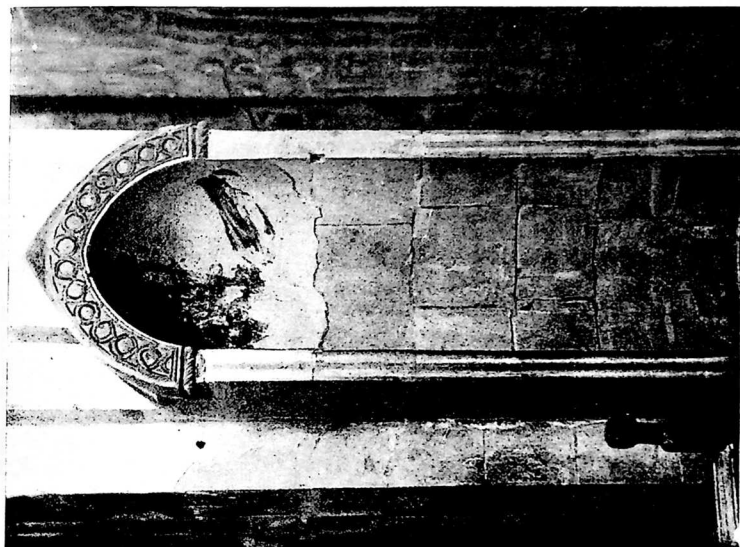

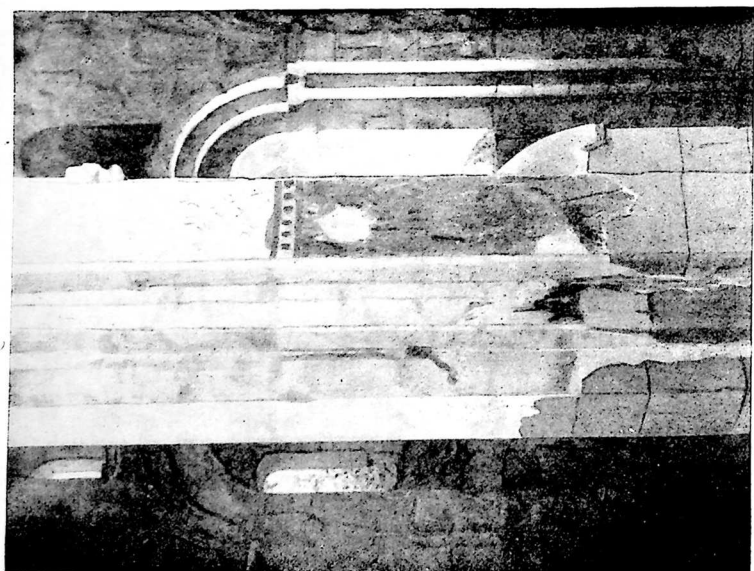

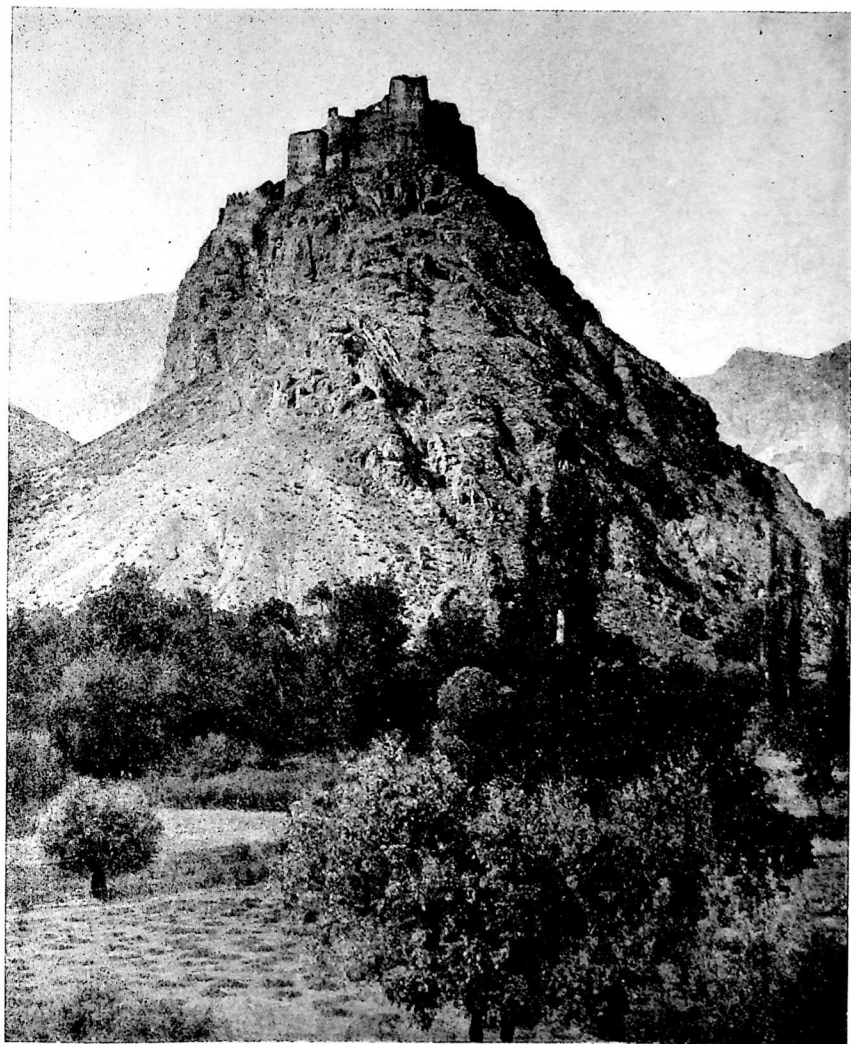

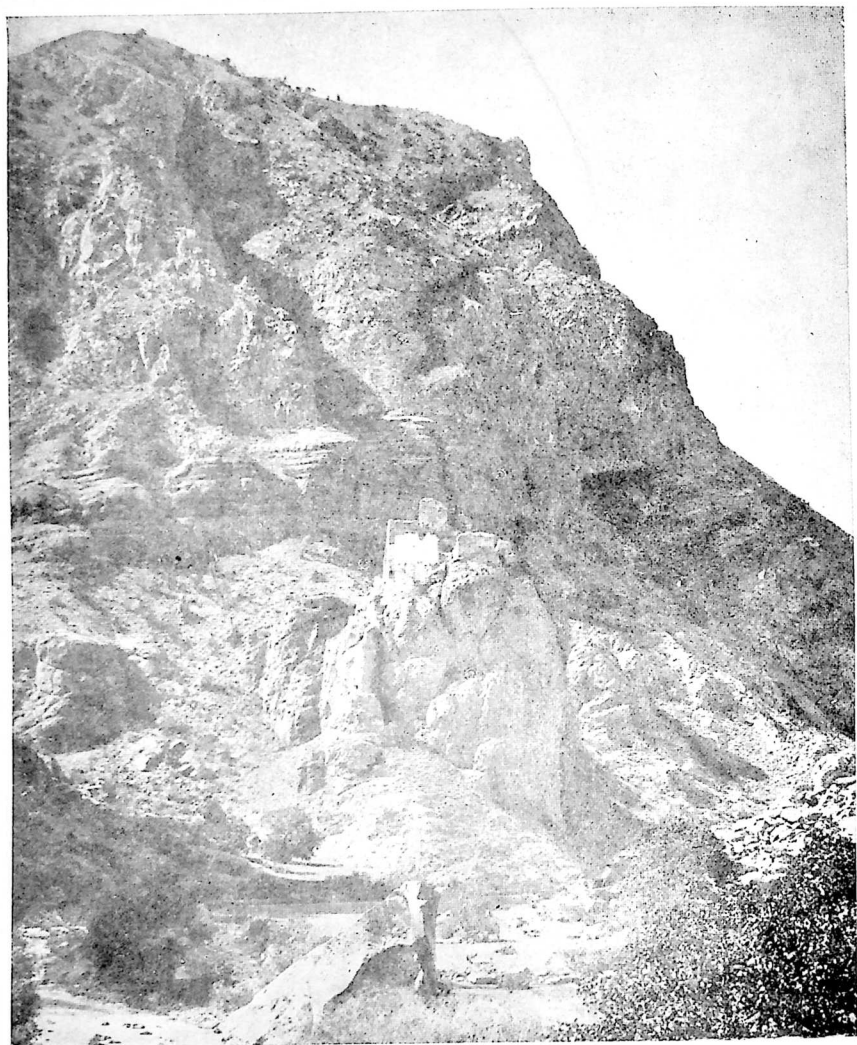

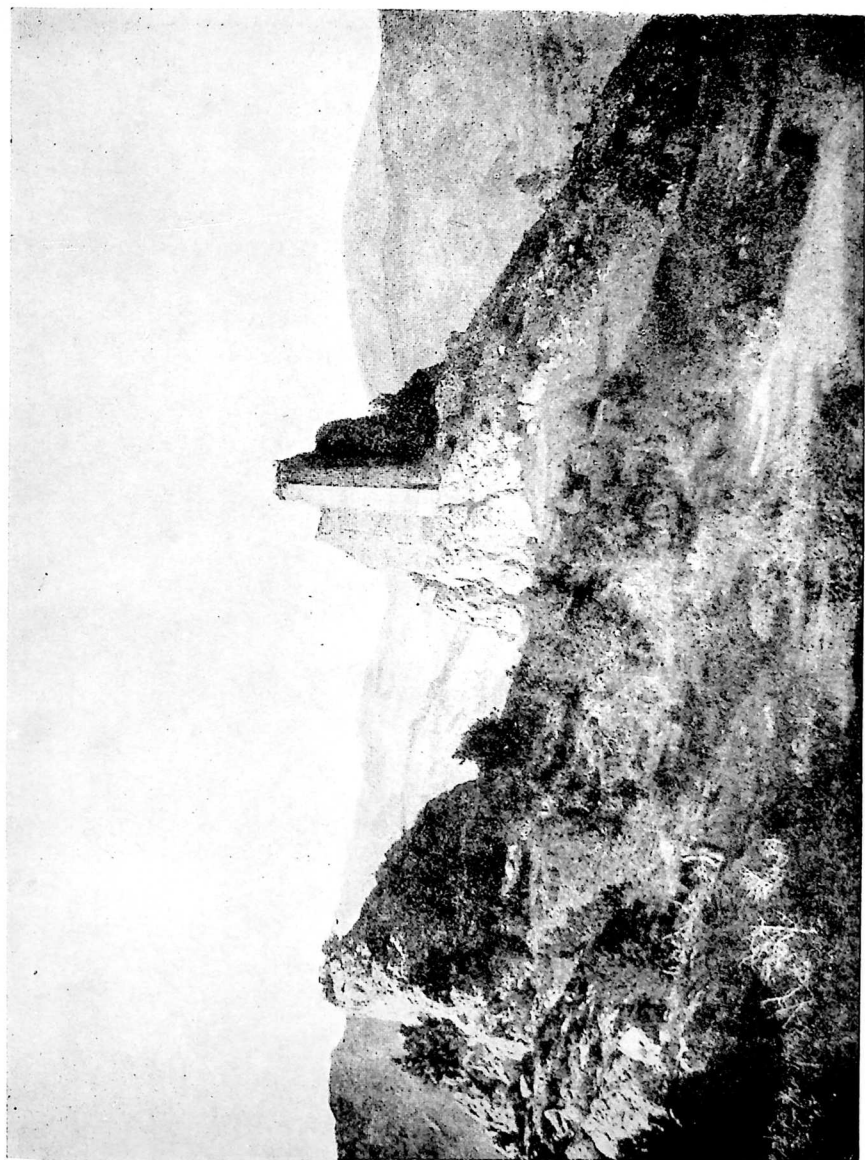

Յ Ո Ե Շ Շ Ժ Ո

Е. ТАКАЙШВИЛИ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ
1917 года
В ЮЖНЫЕ ПРОВИНЦИИ ГРУЗИИ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სარედ-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი მ. სონღულაშვილი
მხატვარი გ. ნადირაძე
ტექნიკური ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. გელაშვილი

ტაბულები დაიბეჭდა ფოტოცინკოგრაფიაში, პლენანოვის პრ. № 50

გადაეცა წარმოებას 13.10.1959; ანაწილის ზომა 9X14; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.6.1960; ქალაქის
ზომა 60X92/8; ქალაქის ფურცელი 17,5; საბეჭდო ფურცელი 35,0; საავტორო ფურცელი 32,89; საალ-
რიცხო-საგამომცემლო ფურცელი 33,15; შეკვეთა 1635; უფ 00410; ტირაჟი 2000
ფასი 25 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. 3/5

